

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2024, Sayı 75

EDİTÖR

Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tuğçe TECİMER ÖZÜBERK

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına
Hazel ÇAĞAN ELBİR

DİL EDITÖRÜ

Hülya ÖNALP

YAYIN / DANIŞMA KURULU

Soyadı Sırası İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN
(ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Gül AKYILMAZ
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Tolga BAŞAK
(Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Edward J. ERICKSON
(Marine Corps University)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Michael M. GUNTER
(Tennessee Tech University)

Prof. Dr. Birsen KARACA
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Dr. Ayten MUSTAFAYEVA
(Azerbaycan İlimler Akademisi,
İnsan Hakları Enstitüsü)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi,
Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Beykent Üniversitesi)

Dr. Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Hakan YAVUZ
(University of Utah)

Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır. Yaygın Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 24 Mayıs 2024

E-ISSN: 2687-3214

Sayfa Düzeni

Ruhi ALAGÖZ

Baskı:

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

Abone Sorumlusu

Hülya ÖNALP

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 400 TL

Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 50 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar (Contributors)	5
Editörün Notu (Editorial Note)	7
BAŞYAZI (EDITORIAL)	9
Olaylar ve Yorumlar..... (Facts and Comments)	9
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ (RESEARCH ARTICLES)	61
“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)..... (<i>The Analysis of Armenia’s Trans-Caucasus Policy in the Context of the “Small State” Concept (1991-2020)</i>)	61
Murat JANE	
Osmanlı Sivası’nda Ermeni Mektepleri..... (<i>Armenian Schools in Ottoman Sivas</i>)	95
Serap BOZPOLAT AYAN	
Çatışma Çözümü, Uzlaşma ve Diasporanın Rolü Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri (<i>Türkiye-Armenia Relations in Terms of Conflict Resolution, Reconciliation and the Role of Diaspora</i>)	125
Prof. Dr. Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK	
Ermenistan’ın Anayasa Değişikliği İhtiyacı ve Bölge Dinamikleri..... (<i>Armenia’s Constitutional Change and Regional Dynamics</i>)	155
Gözde KILIÇ YAŞIN	

KİTAP TAHLİLİ.....189
(*BOOK REVIEW*)

Bir Ermeni Teröristin İtirafları.....189
(*The Legacy: Memoirs of An Armenian Patriot*)
Ahmet Can ÖKTEM

YAZIM KURALLARI.....200
(*STYLE SHEET*)

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Murat JANE

Murat JANE 2007 yılında Gazi Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuştur. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde "Pre-Westphalian ve Westphalian Dönemden Post-Westphalian Döneme Geçerken Diplomasinin Değişen Rolünün Analizi" başlıklı yüksek lisans teziyle bilim uzmanı, yine aynı üniversitede Rusya Federasyonu'nun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik mi Dönüşüm mü?" başlıklı doktora teziyle doktor unvanını almıştır. İstanbul Aydın Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde akademik hayatına devam eden Jane ileri seviyede İngilizce, orta düzeyde Rusça bilmektedir. Jane Rus dış politikası, uluslararası sistemde Kafkasya, post-Sovyet coğrafyadaki gelişmeler ve diplomasi tarihi alanlarında çalışmalarına devam etmektedir.

Serap BOZPOLAT AYAN

Serap Bozpolat Ayan lisans eğitimini 2004 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünde tamamlamıştır. Yüksek Lisans eğitimini ise aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi bilim dalında yaparak 2007 yılında "Tanzimat'tan Önce Sivas'ta Gayrimüslimler" isimli tezini savunmuştur. Daha sonra aynı alanda doktora eğitimine başlayan Bozpolat Ayan şu an tez aşamasındadır. Araştırma konuları Türk Devrim Tarihi, Osmanlı toplum yapısı, Ermeni meselesi, Azerbaycan tarihi üzerine yoğunlaşmıştır. 2005 yılından itibaren Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümünde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır.

Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK

Prof. Dr. Ebru Çoban-Öztürk, ODTÜ, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde lisans, Ankara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisans ve doktora derecelerini almıştır. Soykırım, çatışma çalışmaları, uzlaşma, siyasi şiddet, kimlik ve 1915 Olayları, İsrail, Ruanda gibi örnek olay incelemeleri üzerine çalışmalar yapmaktadır. Çeşitli proje ve görevlerle çok sayıda ülkede ve çatışma bölgesinde bulunmuştur. Muhtelif kitapları, kitap bölümleri ve makaleleri bulunan yazar 2023 yılından itibaren Polis Akademisi, İç Güvenlik Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Gözde KILIÇ YAŞIN

Gözde Kılıç Yaşın, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1998 mezunudur. Aynı üniversitede Genel Kamu Hukuku alanında "Küreselleşme Karşısında Ulus Devlet" başlıklı teziyle Yüksek Lisans, "Genel Kamu Hukuku Açısından Soykırım: Bosna Hersek- Sırbistan Soykırım Davası Çerçevesinde İnceleme" başlıklı teziyle Doktora derecesini almıştır. Uluslararası hukuk, jeopolitik, jeostrateji, savaş suçları, göç, iltica, Ortodoks dünyası özelinde teostrateji, terör, su sorunları, enerji kaynakları ve enerji nakil hatları alanlarında çalışmakta; Balkan ülkeleri, Kıbrıs, Doğu Akdeniz özelinde siyasi, ticari, hukuki ve toplumsal gelişmeleri takip ederek politik öngörüler ışığında gelecek tasarımı çalışmaları gerçekleştirmektedir. Halihazırda 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Başkanı olarak görevini sürdüren Kılıç Yaşın 2024 Mayıs ayından itibaren Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

Ahmet Can ÖKTEM

Ahmet Can Öktem lisans eğitimini, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin İktisat Bölümü'nde yaparak 2013 yılında mezun olmuştur. 2014 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nin Avrupa Bütünleşmesi Yüksek lisans programına kabul edilmiş ve bu eğitimini 2018 yılında tamamlamıştır. 2016 yılında katıldığı CIFE'nin, Centre International de Formation Européenne, Gelişmiş Avrupa ve Uluslararası İlişkiler Araştırmaları diploma programını 2018 yılında sonuçlandırmıştır. Eylül - Aralık 2013 tarihleri arasında AB Bakanlığı'nda staj yapmıştır. Öktem Ekim 2017 tarihinden bu yana AVİM bünyesinde çevirmen olarak çalışmaktadır.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisinin 75. sayısında bir başyazı, dört araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi bulunmaktadır.

“Olaylar ve Yorumlar” başlıklı editoryal yazıda Alev Kılıç Kasım 2023-Mayıs 2024 tarihleri arasında Ermenistan’daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan ile Barış Anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri vb. konuları ele almaktadır. Ermenistan’ın gerek iç gerek dış politikası bakımından kırılma noktası veya dönüm noktası sayılabilecek bir hareketliliğin yaşandığı bir zaman dilimi olan süreçte, Paşinyan Yönetimi’nin yerleşik bazı tabuları yıkma yönünde başlangıçları konu alınmıştır. Anayasada, ulusal amblemde, milli marşta, okul müfredatında, soykırım iddiasında değişiklik yapma girişimleri içte eski rejim yanlılarını, aşırı milliyetçileri ve en önemlisi kiliseyi, dışta ise, varlıklarını ve geçim kaynaklarını aşırı milliyetçiliği körüklemekte gören militan diaspora örgütlerini, bunu Türkiye üzerinde siyasi baskı aracı olarak kullanabilmeyi düşünen üçüncü devletleri harekete geçirmiştir. Batı’da gündeme gelen dinci Hıristiyanlık, Ermenileri Hıristiyan dayanışmasının sembolü haline getirmeye ve Ermenistan’a yardımı ideolojik bir çerçeveye oturtmaya yöneltmiş, bazı ülkeler, kuyruğun başı yönlendirmesine olanak sağlayan bir zafiyet içinde, bu girişim ve taleplere boyun eğmeyi siyasi kazanım tercihi olarak görebilmiştir. Kılıç, tüm bu gelişmeleri el almaktadır.

75. sayımızda yer alan ilk araştırma makalesi Murat Jane’nin **“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)** başlıklı çalışmasıdır. Jane makalesinde küçük devlet kavramını, Ermenistan dış politikası, Ermenistan’ın Trans-Kafkasya’daki Devletlerle İlişkilerinin Ana Hatlarını incelemiştir. Çalışmada genel ve soyut olarak aktarılan bilgiler çerçevesinde Ermenistan’ın amaç-arac dengersizliğine ve küçük devlet niteliğine rağmen 1991-2020 yılları arasında yürüttüğü Trans-Kafkasya politikası analiz edilmiştir.

İkinci makale Serap Bozpolat Ayan’ın **“Osmanlı Sivas’ında Ermeni Mektepleri”** başlıklı makalesidir. Bozpolat Ayan bu çalışmasında Ermenilerin Sivas’taki eğitim faaliyetlerini Sivas’taki Ermeni mektepleriyle alakalı

kullanıma açık arşiv malzemesinin tamamını kullanarak incelemiştir. Çalışmada, Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki eğitim hayatlarının yanı sıra devletin bu eğitim faaliyetleri konusundaki duruşuna ve bu faaliyetlerin Ermeniler ve diğer unsurlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur.

75. sayının üçüncü makalesi Ebru Çoban Öztürk'ün “**Çatışma Çözümü, Uzlaşma ve Diasporanın Rolü Açısından Türkiye-Ermenistan İlişkileri**” adlı çalışmasıdır. Çoban Öztürk makalesinde uzlaşma yaklaşımları, üç devletin komşuluğunda uygulanabilecek uzlaşma modeli, diasporanın rolü ve uzlaşma yaklaşımlarındaki etkisini incelemiştir.

Dördüncü araştırma makalesi Gözde Kılıç Yaşın'ın “**Ermenistan'ın Anayasa Değişikliği İhtiyacı ve Bölge Dinamikleri**” başlıklı çalışmasıdır. Kılıç Yaşın bu makalede Ermenistan'ın Anayasal dönüşüm sürecini inceleyerek yeni Anayasa'ya etkilerini değerlendirmiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Bağımsızlık Bildirgesine dayandırdığı kararları araştıran yazar, Bildirge'nin Ermenistan'ın gelişimine ve komşularıyla iyi ilişkiler geliştirme niyetine etkisini analiz etmiştir.

75. sayımızda bir adet kitap incelemesi bulunmaktadır. Ahmet Can Öktem “**Bir Ermeni Teröristin İtirafı (The Legacy: Memoirs of An Armenian Patriot)**” isimli kitabı değerlendirmiştir.

Keyifli okumalar dileriz.

Yayın Geliş Tarihi: 17.05.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 9-59.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Kasım 2023-Mayıs 2024 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış dinamikler, Azerbaycan ile Barış Anlaşması sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme sürecinin seyri ele alınmaktadır.*

Dönem Ermenistan'ın gerek iç, gerek dış politikası bakımından kırılma noktası veya dönüm noktası sayılabilecek bir hareketliliğin yaşandığı bir zaman dilimi olmuştur. Nikol Paşinyan yönetimi yerleşik bazı tabuları yıkma yönünde cesaretli ve riskli başlangıçlar yapmıştır.

Paşinyan yönetiminin geçmişin bağnazlıklarından kurtulmak üzere; geçmişe kilitlenmeye neden olan ve günümüz gerçeklerine ters düşen Anayasada, ulusal amblemde, milli marşta, okul müfredatında ve soykırım iddiasında değişiklik yapma girişimleri olmuştur. Bu girişimler içte eski rejim yanlılarını, aşırı milliyetçileri ve en önemlisi Kiliseyi; dışta ise, varlıklarını ve geçim kaynaklarını aşırı milliyetçiliği körüklemekte gören militan Ermeni diaspora örgütlerini ve bunu Türkiye üzerinde siyasi baskı aracı olarak kullanabilmeyi düşünen üçüncü devletleri harekete geçirmiştir. Ayrıca, Batı'da gündeme gelen kökten dinci Hristiyanlık akımı, Ermenileri Hristiyan dayanışmasının sembolü haline getirmeye ve Ermenistan'a yardımı ideolojik bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Bazı ülkeler, kuyruğun başı yönlendirmesine olanak sağlayan bir zafiyet içinde, bu girişim ve taleplere boyun eğmeyi siyasi kazanım tercihi olarak görebilmiştir.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Karabağ işgalinin bütünüyle sona erdirilmesiyle Azerbaycan ile kalıcı bir barışın önündeki en büyük engel kalkmış, müzakere konuları sınır tespiti ve ulaşım bağlantı ve kolaylıklarına odaklanmıştır.

Ermenistan'ın Ukrayna Savaşı nedeniyle ikinci bir cephede mücadeleyi göze alamayan Rusya'dan uzaklaşma olanağı bulması ve Batı yanlısı bir çizgiye geçmesi, Batı ile bağlantısını oluşturan komşusu Türkiye ile ilişkilerini normalleştirme gereğini ortaya koymuştur. Türkiye normalleşme sürecini esasen baştan beri samimiyetle desteklemiştir. Bununla beraber, Türkiye bunu bölgesel bir çerçevede göre gelmiş, Ermenistan'ın Azerbaycan ile ilişkilerinin de eş zamanlı normalleşmesinde, Gürcistan-Ermenistan-Azerbaycan bölgesel istikrarında değerlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Paşinyan, Mirzoyan, Putin, Lavrov, Blinken, Erdoğan, Fidan, Macron, Reisi, II. Karekin, Daşnaksutyun (EDF), Zangezur koridoru, KGAÖ, AEB, NATO*

Abstract: *This article covers the period of November 2023-May 2024 of the internal developments in Armenia, the foreign dynamics shaping the international relations of Armenia, the ongoing process of signing the Peace Agreement with Azerbaijan and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

The period under review has been a time frame where acts have been put into motion that can be qualified as a breaking or turning point both internally and externally. The Nikol Pashinyan administration has undertaken some courageous and risky steps, breaking with established taboos.

With a view to overcoming past bigoted concepts, the initiatives encouraged or condoned by the Pashinyan administration to make changes or amends in the Constitution, national hymn and symbols, school curriculum, and genocide narrative, which help cement the past and cause rupture with the present, has led to reactions. Internal reactions have come from partisans of the former government, extreme nationalists and most importantly the Church, while external reactions have come from the militant organizations of the Diaspora who perceive their survival and livelihood in provoking radical and militant nationalism, and third party states wishing to use this as a vehicle to put political pressure on Türkiye. On the other hand, Christian fundamentalism that appeared in the West has endeavored to project Armenians as a symbol of Christian solidarity, thus to base assistance to Armenia on ideological grounds.

Some states, allowing the tail to wag the dog, have seen political advantages in fulfilling these initiatives and demands.

Following the termination of the occupation of Karabakh, the major obstacle to achieving a lasting peace with Azerbaijan has been removed, limiting the issues for negotiations to border demarcation and transport connections and facilities.

Distancing itself from Russia to align with the West as Russia was not in a position to open a second front as the war with Ukraine was going on, Armenia has come to realize the necessity to normalize its relations with Türkiye, the neighbor to provide its connections with the West. Türkiye had been sincerely supporting the process of normalization of relations from early on. However, Türkiye has considered this in a regional perspective, to coincide with the normalization of Armenia's relations with Azerbaijan, within the regional stability with Georgia, Armenia, and Azerbaijan.

Keywords: *Pashinyan, Mirzoyan, Putin, Lavrov, Blinken, Erdoğan, Fidan, Macron, Raisi, Karekin II, Dashnaksutyun (ARF), Zangezur corridor, CSTO, EAEU, NATO*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Dönem içinde Ermenistan'daki iç gelişmeleri başta Azerbaycan ile olmak üzere dış ilişkileri şekillendirmiştir. Azerbaycan'ın 2023 Eylül askeri hareketi ile Karabağ'ın işgal altındaki geri kalan kısmında da egemenliğini tesis etmesi, burada yaşayan Ermeni nüfusun tercihlerini Azerbaycan vatandaşı olarak Azerbaycan yönetimi altında yaşamak yerine Ermenistan'a göç etme yönünde kullanmaları, göç eden bu nüfusun Ermenistan'da karşılaştıkları zorluklar, beklentilerinin karşılanamaması, Paşinyan karşıtı muhalefetin bu grubu istismar girişimleri yönetimde sıkıntı yaratmıştır. Barış anlaşmasını gerçekleştirebilmek için, Anayasa başta olmak üzere, iç mevzuatta yapılması gereken düzeltmeler muhalefeti daha da sertleştirmiş, büyük ölçüde diasporadan destek bulan ve radikalleşen iç muhalefet kilisenin de desteğiyle yönetimi istifa çağrılarından öteye, vatana ihanet suçlamasına kadar vardırılabilmektedir. Muhalefetin sesinin çok duyulması, militan taşkınlıklarının artması kamuoyundaki desteklerinin arttığı anlamına gelmemekte, seçimlerde aldıkları oy oranının çok üstüne çıkamadıkları görüntüsü vermektedir. Diğer taraftan Kilisenin aktif biçimde yönetime karşı tutumunun bu oranı etkileyip etkilemeyeceği zaman içinde görülecektir.

Azerbaycan'ın 19 Eylül Harekatı ile Karabağ'ın işgal edilmiş topraklarının arda kalanını da geri alması üzerine Ermenistan'a kaçan "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı" 28 Eylülde sözde devletin artık ortadan kalktığını ilan etmiş, ancak diasporadan, bazı Batılı devletlerden ve içerideki Rusya yanlısı muhalefetten gördüğü destek, hatta teşvik üzerine, 22 Aralık'ta bu kararını iptal ettiğini ve Erivan'da "menfa'da hükümet" kurma kararını aldığını beyan etmiştir. Bu karar barış görüşmeleri ve komşularıyla ilişkilerini normalleştirme girişimleri içinde olan Paşinyan'ı zor durumda bırakmış, hükümet karşıtlarının eline de koz vermiştir.

Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle, Sanayi ve İleri teknoloji Bakanı R. Kaçatriyan görevinden alınmış, 29 Aralık'ta yerine M. Hayrapetyan atanmıştır.¹ Ekonomi Bakanı V. Kerobyan yolsuzluk suçlaması ile 14 Şubat'ta görevinden alınmış ve daha sonra tutuklanmıştır.² Yerine 5 Mart'ta, Paşinyan'ın partisinin Genel Başkan Yardımcısı, 37 yaşındaki G. Papoyan atanmıştır.³

1 "Mkhitar Hayrapetyan Appointed Minister of High-tech Industry", *ArmenPress*, 29 Aralık 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1127198.html>.

2 "Armenia's Former Economy Minister Charged with Corruption", *CivilNet*, 19 Şubat 2024, <https://eurasianet.org/armenias-former-economy-minister-charged-with-corruption>.

3 "Gevorg Papoyan Appointed Armenian Economy Minister", *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131752.html>.

14 Şubat'ta ordu üst kademelerinde büyük çaplı değişiklik yapılmıştır. Yapılan açıklamada, ordunun silah tedarikinde değişikliğe gidildiği, geçmişteki yönetim biçiminin değişeceği kaydedilmiştir. Yönetim 15 Şubat'ta NATO ve AGİT temsilciliklerine askeri atışa atama kararı almıştır.⁴

Yönetim ile kilise arasındaki soğukluğun azalmak yerine açıktan bir çekişmeye dönüştüğü, Katolikos Karekin II'nin mutad yeni yıl mesajının Devlet televizyonunda 31 Aralık'ta yayınlanmasına izin verilmemesiyle bir kez daha görülmüştür.⁵ Ermeni Apostolik Kilisesinin 6 Ocak'ta kutladığı Noel ayınında konuşan Katolikos, "Yukarı Karabağ" Ermeni halkının hakları için mücadeleye devam edeceklerini ve zorla çıkartıldıkları devletlerini hiç unutmayacaklarını vurgulamıştır. Kilise böylece en yetkili ağızdan, radikal milliyetçi kesimden yana, hükümet politikası karşısı yerini belirlemiştir.

Bariş Anlaşması imzalanması çalışmaları ve komşularıyla ilişkileri normalleştirme süreci Ermenistan'ın iç mevzuatında da düzenlemeler yapma gereksinimini ortaya çıkartmıştır. Başbakan Paşinyan bir süredir dile getirdiği Anayasada değişiklik yapma düşüncesini 18 Ocak'ta Adalet Bakanlığında yaptığı bir toplantıda resmen açıklamış, "Ermenistan'ın Anayasada değişikliklere değil, yeni bir Anayasaya ihtiyacı vardır" demiştir.⁶ Paşinyan Adalet Bakanlığını bu konuda çalışmak üzere görevlendirmiştir. Paşinyan aynı görüşleri iki gün sonra parti toplantısında da tekrarlamıştır.

1995 yılında kabul edilen mevcut Anayasa 1990 yılında parlamentoda kabul edilerek yayınlanan "Bağımsızlık Bildirisi"ni Anayasanın ayrılmaz bir bölümü olarak onaylamıştır. 1990 Bağımsızlık Bildirisi de Sovyetler Birliği döneminde kabul edilen ve Dağlık Karabağ otonom bölgesinin Ermenistan'ın parçası olduğunu belirten 1989 Birlik Yasasını teyit etmektedir. Böylece Anayasanın bağlayıcı cüzleri olan ve halen geçerliğini koruyan bu belgeler Azerbaycan bakımından, Azerbaycan'ın Karabağ'daki toprak bütünlüğünü reddetmekte, Türkiye bakımından da bir yandan "Batı Ermenistan" toprak iddiasıyla 1921 Moskova ve Kars Anlaşmalarını reddederek, Türkiye ile olan sınırı tanınamakta, diğer taraftan da Ermenistan'ın temel görevleri arasında, "Ermenilerin maruz kaldığı 1915 soykırımının" uluslararası alanda tanıtılmasını öngörmektedir.

4 "Armenia Establishes Defense Attaché Positions in NATO and OSCE Missions, *ArmenPress*, 15 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130398.html>.

5 Shoghik Galstian, "Armenian Church Head's New Year Address Not Aired By State TV", *Azatutyun*, 2 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32756257.html>.

6 "We Must Have a Constitution that Makes the Republic of Armenia More Competitive and Viable in the New Geopolitical Conditions. Prime Minister", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Ocak 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/01/19/Nikol-Pashinyan-Report-Ministry-of-Justice/>.

10 Ekim 2009'da Türkiye ile Ermenistan arasında ikili ilişkileri normalleştirme sürecini başlatmayı öngören ve uluslararası müşahitler önünde iki ülke dışişleri bakanları tarafından imzalanan iki protokol, Ermenistan Anayasasının ilgili maddesine göre uluslararası anlaşmalar onay için parlamentoya sevk edilmeden önce, Anayasa Mahkemesince anayasaya uygunluklarının incelenmesi gereğince Anayasa Mahkemesine gönderilmiş, mahkeme Ermenistan'ın "Ermeni soykırımının" dünya çapında tanınması için çaba göstermekten vazgeçemeyeceği, protokollerin uygulanmasının Ermenistan'ın 1921 Kars Antlaşması ile tespit edilen mevcut sınırın resmen tanınması anlamına gelmediği kaydıyla protokollere onay vermiştir. Doğal olarak bu yaklaşım protokollerin ölü doğması sonucunu vermiştir. Kuşkusuz günümüzde bu durum Azerbaycan ile imzalanacak olası bir barış anlaşması için de arzu edilmeyen bir emsal olarak ortada durmaktadır. Nitekim Paşinyan geçtiğimiz Ağustos ayında Bağımsızlık Bildirisini eleştirmiş, bunun Türkiye ve Azerbaycan ile çatışmayı körüklediğini, hükümetin barış gündemi ile ters düştüğünü, bildirinin bölge komşuları arasında ihtilaf tohumları atmayı hedefleyen Sovyet düşünce sistemini yansıttığını ifade etmiştir.⁷ Muhalefet ise, her zamanki gibi, yönetimi ağır ifadelerle Türkiye ve Azerbaycan yanlısı olmakla suçlamış, Anayasa değişikliği girişiminin arkasında Azerbaycan'ın baskısı bulunduğu vurgulanmıştır. Dışişleri Bakanı Mirzoyan 23 Ocak'ta bir basın toplantısında, Azerbaycan'ın bu konuda endişeleri olduğunu kabul etmiştir. Paşinyan 1 Şubat'ta devlet televizyonunda yaptığı konuşmada Bağımsızlık Bildirisini tekrar eleştirmiş, bildiriye atfın anayasadan çıkartılması gereğini vurgulamış, "aksi taktirde hiçbir zaman barış yapamayacağız, daha da ötesi, savaşa gireceğiz" demiştir.⁸ Konu Parlamento gündemine de taşınmış, Meclis'te 7 Şubat'ta bir soru-cevap oturumunda Paşinyan görüşlerini yineleyerek, "mevcut anayasanın kabulünden bu yana dünya değişti" demiştir.

Muhalefet partilerinin ve kilisenin Paşinyan'ın görüşlerine karşı çıkmasına Devlet Radyo Kurumu başkanı da katılmış, 7 Şubat'ta yayınladığı bir değerlendirmede, "Başbakan siyasi kimliğimizin sütunlarından birini yıkmak, bizim kim olduğumuzu engellemek istiyor. Türkler güçlüdür, Ermeniler zayıftır. Savaş çıkar ve bizi katlederler diyor. Bu varsayımın doğal sonucunun, Ermeni olmaktan vazgeçelim değil, daha güçlenelim olması gerekir" demiştir.⁹ Başkan bu ifadeler üzerine görevden affedilmiştir.

7 "Pashinyan Criticizes Armenia's 1990 Declaration of Independence", *Oragark*, 23 Ağustos 2023, <https://www.oragark.com/pashinyan-criticizes-armenias-1990-declaration-of-independence/>.

8 "Pashinian Again Criticizes Armenia's Independence Declaration", *Azatoryun*, 1 Şubat 2024, <https://www.azatoryun.am/a/32801656.html>.

9 Astghik Bedevian, Ruzanna Stepanian, "State Radio Chief Censured After Criticizing Pashinian", *Azatoryun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatoryun.am/a/32809279.html>.

Konu Anayasanın değiştirilmesi ile sınırlı kalmamıştır. Ocak ayı içinde bizzat Meclis Başkanının ön aldığı, yönetimin yetkili ağızlarından, içinde öldürme ve ölüm sözcükleri geçen, ulusal bir karakter taşımayan milli marşın güftesinin değiştirilmesi, üzerinde Ağrı dağı da bulunan devlet armasının günün gerçeklerine uymadığı gerekçesiyle değiştirilmesi söylemleri de gündeme taşınmıştır.¹⁰ Tahmin edileceği üzere, bu öneriler muhalefete ihanet suçlamaları temelinde zengin bir malzeme vermiştir. Bir başka tartışma ve suçlama konusu da okul müfredatında ortaya çıkmıştır. Yönetim tarih kitaplarının adını veya başlığını “Ermenilerin tarihi” yerine “Ermenistan tarihi” olarak değiştirilmesini önermiştir. Yönetim bunun gerekçesini, geçmişe takılıp kalma yerine günümüze yönelme olarak açıklarken, karşıtlar bunu geçmişle bağları kopartmak, “soykırım” da dahil olmak üzere geçmişi unutturmak çabası olarak algılamıştır.

İktidar partisinin önde gelen bir milletvekili, Meclis Savunma Komitesi başkanının “soykırımda” hayatlarını kaybedenlerin isimlerinin teker teker ortaya çıkartılarak sayının teyidinin iddiaları somutlaştırmayı sağlayacağı yönündeki beyanı muhalefetin eleştirilerini daha da şiddetlendirmiş, artık parlamentoda bile Türk görüşlerinin savunulduğu suçlamalarına yol açmıştır. Milletvekili daha sonra bu görüşün kişisel, sadece kendine ait olduğunu beyan etmesine rağmen,¹¹ Diaspora Komiseri Sinanyan’ın da bu önerinin “soykırım tartışmalarına çok daha bilimsel ve objektif bir zemin hazırlayacağı” anlayışıyla destek verdiği, Paşinyan’ın da sıcak baktığı basında yer almıştır.

Paşinyan’ın sosyal medyada çıkan, Ermenistan’ın 4090 metre en yüksek dağı “Aragats” fotoğrafı önünde verdiği poz da Ağrı dağı (“Ararat”) unutturma girişimi ve ulusal kimliğe yeni bir darbe olarak muhalefetin yoğun eleştirisine hedef olmuştur.

Bu eleştirilere verdiği yanıtta Paşinyan, tarihi Ermenistan ile günümüzdeki Ermenistan’ın farklı, hatta birbiriyle çelişen kavramlar olduğunu, tarihi Ermenistan’ın bugünkü Ermenistan’ın toprak bütünlüğünü tanımadığını, dolayısıyla varlığını tehlikeye attığını, Ermenistan’ın uluslararası tanınan toprak bütünlüğünün 29,743 km kare olduğunu, artık kendimizin de bu gerçeği kabul etme zamanının geldiğini beyan etmiştir.¹² Paşinyan, muhtemelen

10 “Armenian Parliamentary Speaker: National Anthem, Emblem should be Replaced Sooner or Later”, *InterFax*, 30 Ocak 2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/98903/>.

11 Ruzanna Stepanian, “Pashinian Ally Says Remarks on ‘Listing’ Genocide Victims His ‘Personal Approach’”, *Azatutyun*, 16 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32907554.html>.

12 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Speech at the National Assembly during the Discussion of the Implementation of the Government Action Plan (2021-26) for the year of 2023”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

Ermenice bilmeyen ve müdahalede bulunan diasporayı hedef alarak, “Değerlerimizi reddettiğimizi söylüyorsunuz. En büyük değerimiz lisanımızdır. Ben en önemli ulusal değerlerimizden birine, Ermeni diline sahibim. Sadece harfiyle değil, ruhuyla, bilinciyle, duygularıyla. Bu Ermeni vatandaşlarında gördüğüm hissiyattır” demiştir. Karabağ konusuna da değinen Paşinyan, “Karabağ’da olanlar gerçekte Karabağ ile ilgili değildi, Ermenistan devletine diz çöktürmek için bir kumpastı. Rusya Karabağ’ı Ermenistan üzerinde bir tasma olarak kullandı” yorumunu yapmıştır.

Erivan mahkemesi ülkeye girişleri engellenen ve Temmuz 2022’de hava limanından geri gönderilen dört Fransa vatandaşı Daşnaksutyun (ARF) mensubunun başvurusuna 25 Ocak’ta olumlu karar vermiş ve ülkeye girme yasağını kaldırmıştır.

Başbakanlığa bağlanan Diaspora İşleri Yüksek Komiserliği 29 Ocak’ta on yıllık (2023-2033) Ermenistan-Diyaspora Ortaklık Stratejisini açıklamıştır. Yüksek Komiser Sinanyan basına yaptığı açıklamada, stratejinin vizyonunu “devlet merkezli ve devlet yanlısı” bir diaspora olarak tanımlamıştır. Paşinyan yönetimine karşı muhalefette Kilisenin yanı sıra radikal-militan diaspora kanadının da yer aldığı dikkate alındığında Sinanyan’ın aşağıdaki ifadeleri dikkat çekici olmaktadır: “Diyaspora ile saygıya dayalı, devlet inşası ideali ve devlet merkezci bir yaklaşım içinde çalışmayı arzuluyoruz. Diasporanın bir devlet yokken oluşmasını anlıyoruz. Bugün Ermenistan’da yaşayan Ermeniler milliyet ve devlet kurma bilincine erişirken, Diaspora Ermenilerinde bu bilinç olmayabilir. Diasporanın münhasıran devlete odaklanmasını istiyoruz. Bu egoistlikten veya sadece kendimizi düşünmekten kaynaklanmıyor. Biz devleti sadece Ermenistan’daki Ermeniler için değil, Ermeni milleti ve Diasporanın da devamlılığının garantisi olarak görüyoruz. Güçlü bir devlet olmadan hiçbir şey olmaz”.¹³ Bu stratejinin 2022 yılında birincisi düzenlenen Küresel Diaspora Zirvesinde filizlendiğini belirten Sinanyan, İkinci Küresel Diaspora Zirvesinin de Ermenistan’da, 2024 Eylül ayında toplanmasının öngörüldüğünü açıklamıştır.

Diyasporanın ABD’deki radikal-militan gruplarından Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) ve Ermeni Demokratik Ligi (Ramgavar partisi) liderleri 22 Ocak’ta ortak bir toplantı düzenlemiştir. Ermenistan ve Karabağ’daki durumun değerlendirildiği toplantıda, Ermeni milletinin ve vatanın yaşamsal bir mücadele içinde olduğu ifade edilmiş, birlik içinde ve ortaklaşa davaya hizmet sözü verilmiştir.

13 “Armenia Develops 2023-2033 Diaspora Partnership Strategy Ahead of 2nd Global Summit”, *ArmenPress*, 29 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129041.html>.

Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF (Taşnaksutyun) daha sonra 5 Şubat'ta, Ermenistan-Azerbaycan normalleşme görüşmelerini ve olası barış anlaşmasını hedef alan, "Dağlık Karabağ-Artsakh cumhuriyetinin" eski statüsüne kavuşmasını talep eden, gerçeklerden ve gerçekçilikten uzak bir açıklama yayınlamıştır.

Ermenistan'daki Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF büro başkanı 8 Şubat'ta Eçmiatzin'de Katolikos Karekin II tarafından kabul edilmiştir. Görüşme sonunda yapılan açıklamada, iki liderin, ulusal birliği geliştirmek ve tehlikelere karşı koymak üzere ulusal kurumlar arasında işbirliğini yaygınlaştırmak ve Ermeni halkının yaşamında Kilisenin rolünü derinleştirmek ihtiyacını vurguladıkları kaydedilmiştir.¹⁴

ABD merkezli Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF bürosu 28 Mart'ta daha keskin bir açıklama yapmış, Paşinyan ve yönetiminin tek taraflı tavizlerinin sonunun gelmediğini ve gelmeyeceğini ileri sürmüş, Ermenistan'da ve diasporada bütün sağlam güçlerin birleşmesine acil ihtiyaç duyulduğunu, gündemdeki tek maddenin Ermenistan devlet varlığının kurtarılması olduğunu duyurmuştur.¹⁵ Federasyonun "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti-Artsakh "bürosu da 1 Nisan'da Erivan'da bölgesel toplantı yapmış ve yayınlanan bildiride sözde cumhuriyetin halkının topluca geri dönmesi ve vazgeçilemeyecek haklarının savunulması için mücadeleye devam kararı açıklanmıştır.

Parlamento 16 Nisan'da özel bir oturumda, 3 Ağustos'u 2014 yılında soykırım mağduru olan Sinjar Yezidilerini anma günü olarak ilan etmiştir.¹⁶ Basında Ermenistan'ın dünyada böyle bir karar alan ilk ülke olduğu kaydedilmiştir. Fransa'nın Erivan Büyükelçisi de sosyal medyada yayınlanan mesajında alınan karardan duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve Sinjar Yezidilerinin şahadetinin, 1915 yılında Ermenilerin maruz kaldığı soykırımın yüz yıl sonra tekrarı olduğunu iddia etmiştir.

19 Nisan'da Azerbaycan ile sınır görüşmeleri sonucu varılan mutabakat uyarınca Tovus bölgesinde 4 sınır köyünün Azerbaycan'a iadesi kararı bölgenin en yüksek dini yetkilisi Başpiskopos B. Galstanian'ın öncülük ve tahrik etmesiyle hükümet aleyhtarı gösteriye dönüşmüş, Başpiskopos yandaşları ile

14 "ARF Bureau Chairman Meets with Catholicos Karekin II", *Asbarez*, 9 Şubat 2024, <https://asbarez.com/arf-bureau-chairman-meets-with-catholicos-karekin-ii/>.

15 "Declaration of the ARF-Dashnaksutyun Bureau", *The Armenian Weekly*, 28 Mart 2024, <https://armenianweekly.com/2024/03/28/declaration-of-the-arf-dashnaksutyun-bureau/>.

16 "It is proposed to mark August 3 as a Memorial Day of Sinjar Yazidis Genocide Victims in 2014", *National Assembly of the Republic of Armenia*, 16 Nisan 2024, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=20433&year=2024&month=04&day=16&lang=eng.

Erivan'a 170 kilometrelik bir yürüyüş başlatmış ve 9 Mayıs'ta başkente ulaşmıştır.¹⁷ Eçmiatzin ana kilisesi de harekete desteğini gizlememiştir. Hatta devreye Antelias da girmiş ve iki Katolikos'un 30 Nisan'da yaptıkları açıklanan telefon görüşmesinde, Ermenistan'ın toprak bütünlüğünün sıkıca sağlanması zorunluğu ve kilisenin bu yöndeki vazgeçilmez taahhüdü vurgulanmıştır.

Ermeni Apostolik Kilisesi daha sonra kıdemli rahiplerinden birinin hükümetin tartışmalı sınır bölgelerini Azerbaycan'a verme kararını protesto edenlere liderlik etmesini desteklediklerini açıklamış, Başbakan Paşinyan'a göstericilerin "meşru" taleplerini dikkate alması çağrısında bulunmuştur. Paşinyan yanıt olarak yaptığı açıklamada, protestocuların amacının, muhalefetin ve "dış mihrakların" desteğiyle kendisini devirmek olduğunu, sürecin gerçek liderinin de bizzat Katolikos Karekin II olduğunu ileri sürmüştür.

Başpiskopos Galstianian Erivan'da yaklaşık 30-40 bin kişinin katıldığı mitingde Paşinyan'ın istifasını talep etmiş ve bunun için kendisine bir saat mühlet tanımıştır. Tabii ki bu çocukça yaklaşım sonuç getirmemiştir. Kanada vatandaşlığı da bulunan ve daha önce Kanada'da da Başpiskopos olarak görev yapan, sicilinde ARF-Daşnaksutyun ile yakın ilişkiler bulunan Başpiskopos adeta bunu kanıtlarcasına, ABD cezaevinden tahliye edildikten sonra Ermenistan'a yerleşen, 1982 yılında Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosunu katleden cani terörist H. Sasunyan ile Erivand'daki gösterilerde video kayıtlı el ele samimi pozlar vermiş ve Sasunyan'ı "kahraman" olarak tanımlamıştır. Populist bir dava uğruna bir kesimi harekete geçirse ve arkasına kiliseyi alsada, hareketin sonuç alamayacağı belli olmuştur. Polis 171 göstericiyi tutuklamıştır. Bunların arasında H. Sasunyan da yer almıştır.

Kasım sonunda yapılan bir açıklamada, yılın ilk dokuz ayında Ermenistan'a gönderilen işçi dövizlerinin 1.3 milyar dolar olduğu, 2022 yılı Ocak-Eylül net döviz girişleri tutarı 1.8 milyar dolara göre % 20 azalışa işaret ettiği belirtilmiştir. Dünya Bankasının Ocak ayında yaptığı açıklamada da Kasım 2022'ye göre Kasım 2023'te net döviz transferinin % 82 azaldığı, Ekim 2023'e göre ise Kasım 2023'te % 68 azaldığı, azalmanın başlıca nedeninin de Rusya'dan gelen transferlerin %29 azalmış olması gösterilmiştir.¹⁸

Ermenistan'ın 2024 yılı bütçesi Mecliste yapılan görüşmelerden sonra, iktidar partisinin oylarıyla, 7 Aralık'ta kabul edilmiştir. Bütçe gelirlerinin 2 trilyon 723 milyar dram (yaklaşık 6 milyar 700 milyon dolar) giderlerin 3 trilyon 206

17 Karine Simonian, "Armenian Border Protesters March Toward Yerevan", *Radio Free Europe*, 5 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-border-protest-yerevan-kirants-galstianian/32934139.html>.

18 Robert Zargarian, "Private Remittances To Armenia Dwindle In 2023", *Azatutyun*, 24 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32697880.html>.

milyar dram (yaklaşık 7 milyar 900 milyon Dolar) olması öngörülmektedir. Bütçe gelirlerinde en yüksek vergi gene Zangezur Bakır madenleri işletmesi tarafından ödenmiştir. İkinci sırada tütün şirketi, üçüncü sırada da Gazprom-Ermenistan yer almıştır.

21 Aralık tarihli Ermeni basınında, IMF verilerine atıfla, güney Kafkaslarda kişi başına düşen milli gelirin en yüksek olduğu ülkenin, 8,280 dolar ile Ermenistan olduğu, bunu 8,160 dolar ile Gürcistan'ın ve 7,530 dolar ile Azerbaycan'ın izlediği kaydedilmiştir.

Ekonomi Bakanlığına bağlı Turizm Komitesi Başkanı 8 Ocak'ta yaptığı açıklamada, 2023 yılında gelen turist sayısının 2,300,000 olduğunu, bu sayının 2019 yılına göre % 30, 2022 yılına göre %39'luk bir artış gösterdiğini, ülkeler itibarıyla, turistlerin büyük çoğunluğunun Rusya'dan, sırasıyla Gürcistan ve İran'dan daha sonra da ABD'den geldiğini belirtmiştir.

Ekonomi Bakanlığında 15 Ocak'ta yapılan açıklamaya göre, Ermenistan'ın Ocak-Kasım 2023 ihracatı 6 milyar 946 milyon 382 bin dolar olmuştur. 2022 yılında 4 milyar 800 milyon 308 bin tutarındaki ihracata göre bu ciddi bir artış oluşturmuştur. İhracatın 3,3 milyar dolardan fazlası Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerine olmuştur. Bunun içindeki en önemli ülke de, % 90'ın üstünde pay ile Rusya olmuştur.¹⁹ Basında yer alan bilgilerde, Rusya'ya yapılan ihracatın yerli geleneksel üretimdeki artıştan değil, ithal edilen malların ihracından kaynaklandığına işaret edilmiştir. Özellikle ikinci el oto ihracatında büyük bir sıçrama olmuştur. 2022 yılında 217 milyon dolar olan ikinci el oto ihracatı Ocak-Kasım 2023 döneminde 533 milyon dolara ulaşmıştır.

31 Ocak'ta Maliye Bakanının yaptığı bir açıklamaya göre, 2023 yılı itibarıyla Ermenistan'ın devlet borcu gayri safi milli hasılaya oranla yaklaşık %48,3 olmuştur.²⁰

2023 yılında Ermenistan'a yapılan insani yardımın toplam 35,6 milyon dolar olduğu, bu miktarın 2022 yılına göre %58,8'lik bir azalma gösterdiği, en fazla yardımın 8,1 milyon dolarla ABD, 3,8 milyon dolarla İtalya ve 2,8 milyon dolarla İsviçre'den geldiği, bunu da sırasıyla Almanya(2,1 milyon dolar), Çin(1,8 milyon dolar) ve Fransa'nın (1.3 milyon dolar) izlediği açıklanmıştır.

19 Armenian Exports to EEU hit \$3,3 Billion but Expert Warns against 'Illusions', *ArmenPress*, 15 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127998.html>.

20 "Debt Estimated at 48,4% of GDP", *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129239/>.

2. Ermenistan-Azerbaycan Barış Anlaşması Süreci

Başbakan Paşinyan Altıncı Paris Barış Forumunda 10 Kasım'da yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın Brüksel'de 14 Mayıs ve 15 Temmuz 2023 tarihlerindeki görüşmelerde mutabık kalınan üç ilke temelinde Azerbaycan ile önümüzdeki aylarda bir Barış Antlaşması imzalamayı ümit ettiğini söylemiştir. Paşinyan bu üç ilkeyi şöyle açıklamıştır:

- Ermenistan ve Azerbaycan birbirlerinin toprak bütünlüklerini 29,800 ve 86,600 km kare olarak tanırlar,
- Taraflar 1991 Alma-Ata Bildirisini, sınırların tespitinin siyasi temeli olarak şartsız kabul ederler,
- Bölgedeki ulaşım kurallarında her ülke egemenlik, yetki, karşılıklılık ve eşitlik ilkelerine saygı duyacaktır.²¹

AGİT Parlamenter Asamblesinin Erivan'da yapılan sonbahar oturumunda 18 Kasım'da konuşan Ermenistan Meclis Başkanı Simonyan, Ermenistan ile Azerbaycan arasında barışın sağlanması için "tarihi bir fırsat" bulunduğunu ifade etmiştir. Aynı ortamda AGİT Genel Sekreteri ile görüşen Paşinyan ise "barış anlaşmasının temel ilkelerinde anlaşmamıza rağmen taraflar hala farklı diplomatik dil konuşuyor" diye şikâyet etmiştir.²²

ABD Dışişleri Bakanının barış anlaşması konularını görüşmek ve hızlandırmak üzere tarafları 20 Kasım'da Vaşington'a davetini Ermenistan kabul etmiş, ancak Azerbaycan, bir dışişleri yetkilisinin ABD Kongresinde ifade ettiği Azerbaycan karşıtı görüşler nedeniyle, 17 Kasım'da daveti reddetmiş, toplantı gerçekleşmemiştir.²³ Azerbaycan Dışişleri Bakanı 21 Kasım'da, iki ülke sınırında yapılması da dahil, "karşılıklı kabul gören bir mekanda" doğrudan müzakere çağrısında bulunmuştur. Ermenistan Dışişlerinden 22 Kasım'da yapılan açıklamada, üç temel ilke çerçevesinde müzakerelere yeniden başlamaya hazır oldukları yanıtı verilmiştir. Ermenistan Dışişlerinden ayrıca,

21 "Armenia Seeks to Sign Peace Treaty with Azerbaijan in Coming Months Based on Three Brussels Principles: Pashinyan", *ArmenPress*, 10 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123921.html>.

22 "Pashinyan: Armenia, Azerbaijan Speak 'Different Diplomatic Languages'", *MassisPost*, 20 Kasım 2023, <https://massispost.com/2023/11/pashinyan-armenia-azerbaijan-speak-different-diplomatic-languages/>.

23 Seda Sevcen, Emre Gürkan Abay, "Azerbaijan Refuses to Take Part in Peace Talks with Armenia in US", *Anadolu Agency*, 17 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-refuses-to-take-part-in-peace-talks-with-armenia-in-us/3056045>.

Azerbaycan'ın Eylül ayına gönderdiği önerilere 21 Kasım'da altıncı karşı önerilerini gönderdikleri duyurulmuştur.²⁴

Barışa giden yolda 7 Aralık'ta önemli bir adım atılmış, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı ve Ermenistan Başbakanlığı tarafından ortak bir beyanat yayınlanmıştır. Bir ilk oluşturan bu belge, "Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti bölgede uzun bir süredir beklenen barışın sağlanabilmesi için tarihi bir fırsat bulunduğu görüşünü paylaşmaktadır. İki ülke ilişkileri normalleştirmek ve egemenlik ve toprak bütünlüğü ilkelerine saygı temelinde bir barış antlaşmasına ulaşmak hususunda niyetlerini teyit ederler" girişi ile başlamakta, insani değerler ve iyi niyet göstergesi olarak, karşılıklı esir ve tutuklu askeri personel değişimini öngörmektedir. Buna göre Azerbaycan 32, Ermenistan da 2 askeri personeli iade taahhüdünde bulunmaktadır. Belgede ayrıca, bir başka iyi niyet yaklaşımı olarak, Ermenistan, kendi adaylığını geri çekerek, BM İklim Değişikliği sözleşmesi Konferansının 29.uncu oturumunun (COP29) Baku'da yapılmasını, Azerbaycan da karşılık olarak Ermenistan'ın COP Bürosu Doğu Avrupa Grubu üyeliği için Ermenistan'ın adaylığını desteklemeyi kabul etmiştir.²⁵

Türkiye Dışişleri Bakanlığı da 8 Aralık'ta bu gelişmeyi destekleyen aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı İdaresi ile Ermenistan Başbakanlık Ofisi tarafından yapılan ortak açıklamayla duyurulan, iki ülke arasında bazı somut güven artırıcı adımların atılması kararından memnuniyet duyuyor; ilave güven artırıcı adımlar benimsenmesi konusunda görüşmelere devam edilmesi kararını destekliyoruz.

*Güney Kafkasya'da kalıcı barış ve istikrarın tesisi için en önemli gelişmelerden birini teşkil edecek olan Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış anlaşmasının biran önce imzalanmasını arzu ediyoruz."*²⁶

24 Siranush Ghazanchyan, "Armenia Sends 6th Proposal to the Azerbaijani Side Regarding the Peace Treaty", *Public Radio of Armenia*, 21 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/21/armenia-sends-6th-proposal-to-the-azerbaijani-side-regarding-the-peace-treaty/>.

25 Heydar Isayev, "Armenia, Azerbaijan Issue Landmark Joint Statement", *Eurasianet*, 8 Aralık 2023, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-issue-landmark-joint-statement>.

26 "No: 311, 8 Aralık 2023, Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Bazı Somut Güven Artırıcı Adımların Atılması Kararı Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Aralık 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-311_-azerbaycan-ile-ermenistan-arasinda-bazi-somut-guven-artirici-adimlarin-atilmasi-karari-hk.tr.mfa.

Dışişleri Bakanı H. Fidan 14 Aralık'ta Bakü'yü ziyaretinde, iki ülkenin attığı bu güvenlik tesis eden adımlardan duyulan memnuniyeti ifade etmiş ve "İlave adımlar atılmasını diliyoruz. Bunlar iki taraf arasında kalıcı bir anlaşmanın yolunu döşeyecektir. Aynı zamanda bu adımların üçüncü taraflara gerekli mesajları vereceğini düşünüyoruz" demiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü de 15 Aralık'ta, Dışişleri Bakanı Fidan'ın Bakü'deki beyanından övgüyle bahsetmiş, ABD Dışişleri Bakanı Blinken'in Bakan Fidan ile esasen Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunu muntazaman görüştüklerini ifade etmiş ve "Türkiye'nin bu çatışmanın sonuçlandırılmasında verimli bir rol oynamasını memnuniyetle karşılıyoruz. Türk Dışişleri Bakanının barış mümkündür ve biz iki tarafın bunu sağlamak için aralarında doğrudan görüşmelerini destekleyeceğiz ifadeleriyle mutabıkız" demiştir.

26 Aralık'ta St. Petersburg'da yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) toplantısına katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanının el sıkışması da barış yolunda bir jest olarak yorumlanmıştır. Bu kısa görüşme iki lider arasında 19 Eylül askeri harekâtından sonra ilk yüz yüze temas olmuştur.

Ermenistan-Azerbaycan barış anlaşması konusu dönem içinde Rusya ile Batıyı karşı karşıya getiren bölge üzerinde bir güç ve nüfuz kurma mücadelesi haline gelme görüntüsü vermiştir. Aralık başında Rusya Dışişleri Bakanlığı Ermenistan'ı Batının arabuluculuğuna güvenmeme konusunda uyarılmış,²⁷ ABD Dışişleri sözcüsü 5 Ocak'ta Rusya'nın ABD girişimlerine şiddetle karşı olmakla beraber bunu baltalamadığını belirtmiştir. ABD Dışişleri Bakanının Kafkaslar özel temsilcisi taraflar arasında görüşmeleri ele almak üzere 8 Ocak'ta Ermenistan'a gitmiş, üst düzey temaslarda bulunmuş,²⁸ Azerbaycan tarafı ise "ABD'yi güvenilir bir arabulucu olarak görmediği için" ziyareti reddetmiştir. Azerbaycan tarafı bu vesileyle bir kez daha Ermenistan ile arabulucu olmaksızın, baş başa, ikili görüşme teklifinde bulunmuştur.

Karabağ'ın işgalden kurtarılması ve geri alınmasından sonra ortak sınır çiziminde bazı değişiklikler yapılması gündeme gelmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 7 Ekim 2023'te AB Konsey Başkanına telefon görüşmesinde aktardığı, 10 Ocak'ta basına yaptığı bir açıklamada daha ayrıntılarına girdiği bu değişiklikler, "halen Ermenistan işgali altında bulunan

27 "Russian Foreign Ministry: Armenia should not Trust "Western friends"", *Xalqgazeti*, 6 Aralık 2023, <https://xalqgazeti.az/en/maraqli/152130-russian-foreign-ministry-armenia-should>.

28 "Security Council Secretary, U.S. Senior Advisor for Caucasus Negotiations discuss Armenia-Azerbaijan Normalization", *ArmenPress*, 8 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127537.html>.

8 köy” ile ilgilidir.²⁹ Kuzeyde Tovus bölgesinde 4 köy esasen Azerbaycan sınırında olup iadesi sorun yaratmayacak konumdadır. Buradaki 3 köy ise sınır ötesindedir. Keza güneyde de bu nitelikte bir köy bulunmakta, Ermenistan’ın da bu nitelikte Azerbaycan sınırları içinde bir köyü bulunmaktadır. Bu talepler Ermenistan’da endişe ve tepki ile karşılanmış, Azerbaycan’ın tek taraflı yeni taviz talepleri olarak görülmüş ve yeni bir Azerbaycan askeri hareketına zemin hazırladığı iddiası yayılmıştır. Bu ortamda Paşinyan iki öneride bulunmuştur: Birincisi, karşılıklı silah kontrol anlaşması yapılması, diğeri “eğer barış anlaşması imzalanması gecikecekse, iki ülkenin karşılıklı saldırmazlık paktı imzalaması”.³⁰ Azerbaycan bu iki öneriyi de reddetmiştir. Azerbaycan’ın kararlı tutumunu değiştirmemesi ve taleplerinin gerçekçi verilere dayanması sonucu Paşinyan 19 Mart’ta yaptığı bir konuşmada, yeni bir savaşı önlemek için Ermenistan’ın sınırlı bazı toprak tavizlerinde bulunması gerektiğini belirtmiş ve durumu yerinde görmek ve anlatmak üzere sınır bölgesi köyleri ziyaret etmiştir.³¹

Ermenistan-Azerbaycan sınır tespit komisyonu 19 Nisan’da yaptığı sekizinci toplantısında, Tovus vilayetinde 4 sınır köyünün Azerbaycan’a iadesini kararlaştırmıştır.³² Paşinyan bu kararı memnuniyetle karşılamış, “ilk defa bir sorunu müzakere masasında sonuçlandırdık” demiştir. Paşinyan bu bölgedeki Rus askeri üslerinin de kaldırılacağını söylemiştir. Ermenistan’daki Ermeni Devrimci Federasyonu-ARF (Taşnaksutyun partisi) vakit geçirmeden bir açıklama yaparak açıkça tehditte bulunmuş, Paşinyan’a ve bu süreçte yer alan herkese uyarıda bulunmuştur.

Bu gelişmeyi Batı dünyasında da övgü ve memnuniyetle karşılayan açıklamalar yapılmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü ise Ermenistan’ın savaşa tehdit edilerek taviz vermeye zorlandığı yolunda beyanda bulunmuştur. Bu konuda Türkiye Dışişleri Bakanlığınca 20 Nisan’da yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu’nun 19 Nisan 2024 tarihinde gerçekleştirilen toplantısında, 30 yıldır işgal altında

29 “President of the European Council Charles Michel Made a Phone Call to Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 7 Ekim 2023, <https://president.az/en/articles/view/61511>.

30 “Armenia PM Proposes non-Aggression Pact to Azerbaijan”, *Euractiv*, 29 Ocak 2024, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/armenia-pm-proposes-non-aggression-pact-to-azerbaijan/>.

31 “Pashinyan: Armenia Ready to Cede 4 Border Villages to ‘Prevent War’ With Azerbaijan”, *Civilnet*, 19 Mart 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/768431/pashinyan-armenia-ready-to-cede-4-border-villages-to-prevent-war-with-azerbaijan/>.

32 Ruslan Rehimov, “Armenia Agrees to Return 4 Occupied Villages to Azerbaijan”, *Anadolu Agency*, 19 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-agrees-to-return-4-occupied-villages-to-azerbaijan/3196895>.

bulunan dört köyün Azerbaycan'a iadesi ve delimitasyon çalışmalarının devamı konusunda varılan uzlaşmayı memnuniyetle karşılıyorruz.

Doğrudan görüşmeler aracılığıyla kaydedilen bu olumlu gelişme, nihai barış anlaşmasının imzalanması yolunda önemli bir adımdır.”³³

Ortak sınırın tespitinin yanı sıra, barış anlaşması müzakerelerindeki en önemli sorunlardan birisi “Zangezur koridoru” tanımı olmaya devam etmiştir. Bu konuda İran kuvvetle Ermenistan'ın yanında yer almaya, sorunun çözümünde engel oluşturmaya devam etmiştir. Rusya da konuya yakın ilgisini sürdürmüştür. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 18 Ocak'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Moskova ateş-kes anlaşmasının 9.uncu maddesini uygulamadığını, bu maddenin Azerbaycan'dan Nahçıvan'a doğrudan kara ve demiryolu ulaşımını, kontrolün de Ermenistan değil Rusya tarafından yapılmasının öngörüldüğünü vurgulamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan Güvenlik Konferansına katılmak üzere gittikleri Münih'te 17 Şubat'ta Almanya Şansölyesi Scholz'un arabuluculuğunda bir araya gelerek, önce üçlü, sonra ikili olarak baş başa görüşmüşlerdir.³⁴ Görüşme sonrası resmî açıklama yapılmamış, bilinen tek somut mutabakat iki ülke dışişleri bakanlarının kısa bir süre içinde gene Almanya'da görüşmeleri kararı olmuştur. Nitekim iki ülke dışişleri bakanları 28-29 Şubat tarihlerinde Berlin'de Almanya Dışişleri Bakanının da katılımıyla, üçlü ve ikili görüşmeler yapmıştır.³⁵ Ermenistan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, “Halledilemeyen konularda müzakerelere devam etme hususunda karşılıklı mutabakat ifade edilmiştir” denmiştir. Üçüncü tarafların bakışıyla genel izlenim, taraflar arasında Fransa'nın yitirdiği rolü Almanya'nın üstlenmesi çabası olmuştur.

Barış anlaşması görüşmeleri sürecinin dışında kalmayı istemeyen ABD ve AB, Ermeni yanlısı tutumları nedeniyle mesafeli duran Azerbaycan'ı kale almayarak, Ermenistan'ı 5 Nisan'da Brüksel'de toplantıya davet etmiştir. ABD Dışişleri bakanı, AB Komisyon Başkanı, AB Dış İlişkiler Şefi ve Paşinyan'ın

33 “No: 67, 20 Nisan 2024, Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu Tarafından Varılan Uzlaşma Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 20 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_67_-azerbaycan-ermenistan-sinir-delimitasyon-komisyonu-tarafından-varılan-uzlaşma-hk.tr.mfa.

34 “Tripartite Meeting between Nikol Pashinyan, Olaf Scholz and Ilham Aliyev Takes Place in Munich”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/17/Nikol-Pashinyan-trilateral-meeting/>.

35 “Berlin Hosts Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan for Peace Talks”, *EuroNews*, 28 Şubat 2024, <https://www.euronews.com/2024/02/28/berlin-hosts-foreign-ministers-of-armenia-and-azerbaijan-for-peace-talks>.

katıldığı toplantı sadece Ermenistan'ın direncini kuvvetlendirmek amacıyla ve Azerbaycan'la ilgili konuların görüşülmeyeceği bir toplantı olarak takdim edilmesine rağmen, Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin tepkisine neden olmuştur. Türkiye Dışişleri bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan'ın, II. Karabağ Savaşı sonrasında işgal altındaki topraklarını kurtarması ve Karabağ'da 19-20 Eylül 2023 tarihlerinde düzenlediği anti-terör operasyonu ile tüm ülke topraklarında egemenliğini yeniden tesis etmesi neticesinde, bölgede kalıcı barış ve istikrar için tarihi bir fırsat ortaya çıkmıştır.

Bu tarihi fırsatın başarıya ulaşmasına çok yakın olduğumuz böyle bir dönemde, bölge dışı aktörler başta olmak üzere, üçüncü tarafların sürece adil ve tarafsız yaklaşımları ve sürece zarar vermekten itinayla kaçınmaları daha da önem kazanmıştır.

Bu çerçevede, Ermenistan, AB ve ABD arasında 5 Nisan 2024 tarihinde gerçekleştirilmesi planlanan üçlü toplantının, bölgedeki karmaşık sorunların çözümü için temel alınması gereken tarafsızlık yaklaşımını zedeleyeceği açıklıkla ifade etmemiz sorumluluk gereğidir.

Azerbaycan'ı dışlayan bu inisiyatif, barışa hizmet etmekten ziyade Güney Kafkasya'nın bir jeopolitik çekişme alanına dönüşmesine zemin hazırlayacaktır.

Üçüncü ülkelere, süreç bağlamında atacakları adımlarda bölgenin parametrelerini dikkate almaları ve taraflara eşit mesafede yaklaşımları yönündeki çağrımızı bir kez daha yineliyoruz.

Güney Kafkasya'nın, bölgede tesis edilecek kalıcı barış ve istikrar temelinde yükselerek, hak ettiği bölgesel refaha kavuşacağına inancımız tamdır.

Türkiye bu konuda üzerine düşeni yapmaya her zaman olduğu gibi bundan sonra da devam edecek, Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı barış için tarihi fırsatın değerlendirilmesini teşvik etmeyi de sürdürecektir.”³⁶

36 “No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel’de Düzenlenecek Üçlü Toplantı HK.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_55_-ermenistan-abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-ucclu-toplanti-hk.tr.mfa.

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da 12 Nisan’da, ABD’yi ve diğer Batılı ülkeleri Güney Kafkaslarda istikrarı sağlamaya matuf “anlaşmaları dinamitlemeye çalışmakla” suçlamıştır.³⁷ Ermenistan muhalefeti de Paşinyan’ı Ermenistan’ı “jeopolitik çekişmelerin içine sokmakla” suçlamış, Paşinyan yanıt olarak, Ermenistan’ın zaten otuz yıldır AGİT Minsk Grubu süreci ile jeopolitik çekişmelerin içinde “şamar oğlanı” haline getirildiğini söylemiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları Kazakistan’ın ev sahipliğinde 10-11 Mayıs tarihlerinde barış anlaşması görüşmelerinde yeni bir adım olarak Almatı’de buluşmuştur. Taraflar görüşme öncesi, olumlu, iyimser ve yapıcı bir hava içinde görünmüştür. Görüşme sonrası ortak bir basın açıklaması yayımlanmıştır. Bakanlar sınır tespitinde kaydedilen gelişmeyi ve bununla ilgili anlaşmaları memnuniyetle kaydetmiş, “Barışın tesisi ve Ermenistan ve Azerbaycan arasında devletler arası ilişkiler ikili anlaşması” taslağının maddeleri üzerinde görüşüldüğü, hala farklı görüşler bulunan açık konularda tarafların müzakereye devam etmek konusunda mutabık kaldıkları bildirilmiştir.³⁸

3. Ermenistan’ın Dış İlişkileri

Ermenistan’ın Rusya’dan uzaklaşma, güçlü bağlarını gevşetme yönünde Batı’dan aldığı destek, yeni güç odaklarıyla ilişkilerini geliştirmek ve Rusya’ya alternatifler bulma girişimleri ve bunu Azerbaycan ile uzlaşmazlığında lehine kullanma çabaları dönem içinde Ermenistan’ın dış ilişkilerini yönlendiren unsurlar olmuştur.

Rusya ile söz düellosu ve ölçülü zıtlasma dönem içinde de devam etmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 22 Kasım’da, Ermenistan’ın dış politika yönelişinde, Erivan’ın “kamufle” etme çabalarına rağmen, “radikal değişiklik” gördüklerini ifade etmiştir. Sözcü ayrıca, Ermenistan’ın Ortak Güvenlik Teşkilatı’nın (CSTO) Kasım Minsk toplantılarına katılmamasının Ermenistan halkının çıkarlarına uygun olmadığını belirtmiştir.³⁹ Aynı gün Meclis Başkanı Simonyan da daha önce Paşinyan’ın yaptığı gibi, Aralık ayında düzenlenecek CSTO Minsk toplantısına katılmayacağını duyurmuştur. Diğer taraftan,

37 “West Accused Of ‘Trying To Undermine’ Agreements On South Caucasus Stability”, *Azutyun*, 12 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32902900.html>.

38 Elena Teslalova, “Azerbaijan, Armenia End Talks in Kazakhstan with Pledge to Continue Discussing Controversial Issues”, *Anadolu Agency*, 11 Mayıs 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-armenia-end-talks-in-kazakhstan-with-pledge-to-continue-discussing-controversial-issues/3216657>.

39 “Moscow Sees ‘Camouflaged’ Efforts by Yerevan to Change Foreign-Policy Vector”, *Azutyun*, 22 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32695587.html>.

Simonyan Ermenistan'ın örgütten ayrılma yolunda bir karar almadığını vurgulamaya da özen göstermiştir. Paşinyan 24 Kasım'da, Gürcistan'ın toprak bütünlüğünü tamamıyla desteklediklerini beyan etmiştir.⁴⁰ 12 Aralık'ta Ukrayna Dışişleri Bakanlığınca yapılan bir açıklamada, Ukrayna ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının ikili ilişkileri geliştirme konusunu görüştükleri duyurulmuştur. Rusya Devlet Başkanı Putin 14 Aralık'ta, Ermenistan'ın Rusya'nın liderliğindeki askeri, siyasi ve ekonomik örgütlerden çekileceğini zannetmediğini, bu örgütlerden çıkmanın "Ermenistan'ın çıkarına olmadığını" söylemiştir.

Ermenistan 21 Aralık'ta Rus resmi yayın organı Sputnik'in yayınlarını, yönetim aleyhindeki ifadeler nedeniyle kesmiştir.⁴¹

2023 Ekim ayında Bışkek'te yapılan Avrasya Ekonomik Birliği (EAEU) ve Bağımsız Ülkeler Topluluğu (CIS), Kasım'da Minsk'te yapılan Ortak Güvenlik Örgütü (CSTO) toplantılarını boykot eden Paşinyan bu kez Putin'in davetine icabetle, St. Petersburg'da düzenlenen EAEU ve CIS zirvelerine katılmak üzere 25 Aralık'ta Rusya'ya gitmiş, bu vesileyle Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. Alfabetik sıra uyarınca, 2024 yılı EAEU dönem başkanlığı Ermenistan'a geçmiştir.⁴²

İlginç bir zamanlama ile, keza 25 Aralık'ta, NATO Genel Sekreterinin Güney Kafkaslar ve Orta Asya Özel Temsilcisi J. Colomina Gürcistan televizyonunda bir açıklama yaparak, Ermenistan'ın "çok açık biçimde dış politikasında bir değişiklik yapma ve Moskova ile arasına mesafe koyma" kararı aldığını söylemiştir. Özel Temsilci ayrıca, "Biz bunu destekliyoruz. Ermeniler kendi kararlarını almakta serbesttir. Görüşüme göre, Ermenistan bize yaklaşılmaya, NATO ile daha fazla işbirliği, daha fazla siyasi diyalog istemeye başlamıştır. Ortaklarımızın bölge istikrarı için iyi olduğuna inandığımız kararlarımızı cesaretlendiriyoruz" demiştir.⁴³ Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 28 Aralık'ta verdiği bir mülakatta, "Erivan son zamanlarda NATO ile ve üyeleriyle işbirliğini geliştiriyor. Bu yıl örgütle birçok etkinliğe katıldı. Ordusunu NATO

40 "Armenia Fully and Unequivocally Defends the Territorial Integrity of Georgia, Says Prime Minister", *ArmenPress*, 24 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124901.html>.

41 "Armenian Authorities Suspend Russian Radio Broadcast", *Azattyun*, 21 Aralık 2023, <https://www.azattyun.am/a/32741860.html>.

42 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to St. Petersburg", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Aralık 2023, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2023/12/25/Nikol-Pashinyan-visit-to-Saint-Petersburg/>.

43 "Armenia Has Decided Very Clearly to Make a Shift in Its Foreign Policy and Take Some Distance from Moscow, NATO Representative Says", *Alpha News*, 25 December 2023, <https://alphanews.am/en/armenia-has-decided-very-clearly-to-make-a-shift-in-its-foreign-policy-and-take-some-distance-from-moscow-nato-representative-says/>.

standartlarında modernleştiriyor. Askeri personeli birkaç NATO ülkesinde eğitim görüyor. Bu elbette bizde endişeye yol açıyor. Ümit ederim ki Erivan bu artan ilişkilerin ulusal savunma ve güvenlik alanında egemenlik kaybına yol açacağını bilincindedir” uyarısında bulunmuştur.⁴⁴ Colomina 19 Ocak’ta Erivan’da Paşinyan tarafından kabul edilmiş, Ermenistan-NATO işbirliği konusu ele alınmıştır. Eş zamanlı biçimde Erivan’da bulunan AB Güney Kafkaslar Özel Temsilcisi Klaar da Dışişlerinde temaslarda bulunmuştur.

NATO Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Ermenistan basınında 31 Ocak’ta yayınlanan mülakatında, Ermenistan’ın Rusya’dan uzaklaşmasını ve NATO ile daha yakın bağlar kurmaya çalışmasını tekrar övmüş, “Ermenistan’ın dış politikasında ve savunma politikasında almaya başladığı kararlar cesaret vericidir” demiştir. Colomina, tarafların Ermenistan’ın NATO ile daha yakın ortaklığına olanak sağlayacak, iddialı yeni bir “bireysel uyarlanmış ortaklık programı” üzerinde çalıştıklarını ayrıntıya girmeden belirtmiştir.⁴⁵ Rusya’nın bu ifadelere tepkisini gecikmeden, Dışişleri Bakanlığı sözcüsü tarafından sert suçlamayla verilmiştir. Rus sözcü bu meyanda “NATO üyesi Türkiye’ye” de atıfta bulunmuş ve Türkiye’nin 2020 Karabağ savaşında Azerbaycan’a sonucu etkileyen askeri yardımda bulunduğuna, NATO’nun Türkiye’nin müdahil olmasını eleştirmedigine işaret etmiştir. Colomina da Türkiye’nin Güney Kafkaslar politikası hakkında görüş belirtmiş, “Bir NATO üyesi olan Türkiye Güney Kafkas ülkeleriyle sınırı bulunan tek mütteftir, dolayısıyla bölgede yönlendirici bir aktördür. Türkiye NATO’nun Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini desteklediğini bilmektedir. Türkiye’nin bu yönde ilerleme kaydetmeye hazır olduğunu düşünüyorum. Muhtemelen önce Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde bir ilerlemeyi beklemektedirler. Böyle bir düşünceleri olabilir, ancak o yönde ilerlemeyi istemektedirler. Müttefiklerimizin iç ve dış politikalarının ayrıntılarına giremem, ancak normalleşme sürecinin gerçekleşmesi çok olumlu bir şey olacaktır” demiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AB ile Ortaklık Konseyi toplantısı için gittiği Brüksel’de, 14 Şubat’ta Colomina ile görüşmüştür. Mirzoyan görüşme hakkında sosyal medya hesabında, “Brüksel’i ziyaretim sırasında Colomina ile yararlı bir görüş alışverişinde bulundum. Bölgedeki son gelişmeleri ve durumu istikrarsızlaştırma teşebbüslerini görüştük. Ermenistan-NATO ortaklığını daha da kuvvetlendirme yolundaki gayretlerimizi anlattım. Mevcut engelleri aşma yönünde Ermenistan’ın vizyonunu yineledim” açıklamasında

44 “Foreign Minister Sergey Lavrov’s Interview with TASS News Agency, December 28, 2023”, *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 28 Aralık 2023, https://mid.ru/en/press_service/minister_speeches/1923539/.

45 “Principles agreed upon between Armenia and Azerbaijan until present should not be changed, says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.

bulunmuştur. Ermenistan hükümeti 15 Şubat kabine toplantısında NATO ve AGİT temsilciliklerine askeri ataşe atama kararı almıştır.

NATO Genel Sekreteri 17-19 Mart tarihlerinde üç Güney Kafkas ülkesini ziyaret etmiştir.⁴⁶ Bu en üst düzey bir NATO yetkilisinin bölgeyi ilk ziyareti olmuştur. Genel sekreter son ayak olarak 19 Mart'ta Ermenistan'a gitmiştir. Paşinyan ile görüşen ve daha sonra basının sorularını birlikte yanıtlayan Genel Sekreter, "daha bağımsız" bir dış politika izlemesinden ve NATO ile bağlarını geliştirmesinden dolayı Paşinyan'ı kutlamıştır. Paşinyan, "Biz elbette NATO ile işbirliğimizi derinleştirmeye ilgi duyuyoruz ve ümit ediyorum ki, Ermenistan için özel olarak biçilecek bir ortaklık programı en kısa zamanda kabul edilecektir" demiştir. Genel Sekreter de daha yakın bir NATO-Ermenistan işbirliğinin çerçevesinin kısa zamanda hazırlanması ümidini paylaşmıştır.

Rusya NATO Genel Sekreterinin Güney Kafkasları ziyaretine tepki göstermiştir. Kremlin sözcüsü, "NATO'nun Güney Kafkaslarda varlığını kuvvetlendirme arzusu tarafımızdan iyi bilinmektedir, bu çıplak gözle bile görülebilir. NATO'nun bu girişimleri bölgedeki istikrarı ve durumun öngörülebilirliğini artırmaz. Bu temaslar bölge devletlerinin egemen haklarıdır. Biz durumu yakından gözlüyoruz" demiştir.⁴⁷

20 Aralık'ta Paşinyan ile İran Cumhurbaşkanı Reisi arasında yapılan telefon görüşmesini takiben, İran Dışişleri Bakanı 26 Aralık'ta bir çalışma ziyareti için Ermenistan'a gitmiştir. 27 Aralık'ta Mirzoyan ile ortak basın açıklamasında, İran'lı bakan yaptığı üst düzey görüşmelerde, Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmelerinde İran'ın rolünün ne olabileceğini ele aldıklarını, bölge dışı ülkelerin müdahil olmasını İran'ın arzu etmediğini, en uygun aracılığın "3+3 Bölgesel İstişare Platformu" olacağını düşündüklerini söylemiştir. İran'lı bakan, ülkesinin komşusu Ermenistan ile tarihi, yakın bağlarını övgü ve memnuniyetle vurgulamış, İran'ın sınır kasabası Kapan'da bir konsolosluk açmaya önem verdiğini, Ermenistan'ın da İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaletinin merkezi Tebriz'de bir konsolosluk açmasına onay verdiklerini belirtmiştir. Ulaşım konusuna da değinen İran'lı bakan, özellikle kuzey-güney transit yolunu ve Paşinyan'ın açıklamış olduğu Barış Kavşakları projesini, bölgesel ulaşım kanallarının engelsiz olarak işlemlerini desteklediklerini söylemiştir. Diğer taraftan İran Azerbaycan'ın talep ettiği "Zangezur koridoruna" karşı

46 "Secretary General Starts South Caucasus Visit in Baku, Welcomes NATO's Long-Standing Partnership with Azerbaijan", *NATO*, 17 Mart 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223720.htm.

47 Elena Teslova, "Russia Calls NATO Chief's Visit to Caucasus 'Attempt to Expand Alliance's Presence in Region'", *Anadolu Agency*, 19 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-calls-nato-chiefs-visit-to-caucasus-attempt-to-expand-alliances-presence-in-region/3168775>.

olmayı ısrarla sürdürmüş, Ermenistan'ı da karşı çıkmaya teşvik etmiştir. Öte yandan paralel bir güzergahın İran üzerinden gerçekleşmesine yeşil ışık yakmıştır. Azerbaycan tarafı İran güzergahına olumlu yaklaşmakla beraber, bunun Ermenistan üzerinden bir güzergahtan vaz geçildiği anlamına gelmediğini vurgulamıştır.⁴⁸

İran Ruhani lideri Hamaney'in danışmanı ve İran'ın Dış İlişkiler Stratejik Konseyi Başkanı Harrazi 29 Ocak'ta Erivan'da Paşinyan ile görüşmüştür. Görüşmede esas itibarıyla ulaşım yolları konusu ele alınmış, İran tarafı Barış Kavşakları projesine, Güney-Kuzey koridoruna desteğini yenileniş, Azerbaycan'ın "Zangezür koridorunun" ülke dışılığı talebine karşıtlığını tekrarlamıştır.⁴⁹

İran'ın Erivan Büyükelçisi 6 Şubat'ta yaptığı bir açıklamada, Ermenistan'ın bölgede güçlenmesini istediklerini ve bu amaçla "her yardımı" sağlamaya hazır olduklarını beyan etmiştir. Azerbaycan'ın talep ettiği "Zangezür koridoru" konusunda da İran'ın yerleşik söylemini, İran'ın Güney Kafkaslarda herhangi "jeopolitik değişikliğe" müsamaha göstermeyeceğini yinelemiştir.⁵⁰ 14 Şubat'ta iki ülke hükümetler arası ortak komisyonunun 18.inci toplantısı yapılmış, başta ulaştırma olmak üzere, ekonomi, enerji ve alt yapı konularında işbirliği görüşülmüştür. Toplantı sonrası İran tarafından yapılan bir açıklamada, 19 alanda ekonomik işbirliğini öngören bir anlaşma imzalandığı, ikili ticaret hacminin de 3 milyar dolara yükseltilmesinin kararlaştırıldığı ifade edilmiştir.

Batının yaptırımları altında bulunan İran ile yakın ilişkilerin Batıda bazı rahatsızlıklara yol açtığı, diğer taraftan İran'ın da Ermenistan'ın ABD ve AB ile yakınlaşmasının, bölge dışı ülkelerin bölgeye nüfuzlarına karşı çıkan İran'ın eleştirilerine neden olduğu Paşinyan'ın 19 Şubat'ta Münih'te yaptığı, "İran ile ilişkilerimiz derindir ve Ermenistan bu ilişkileri sürdürmeye kararlıdır. İran ile iyi ilişkilerimiz bazı yerlerde gerginliğe neden oluyor. Başka ülkelerle iyi ilişkilerimiz de İran'da gerginliğe neden oluyor" ifadeleriyle su üstüne çıkmıştır. Diğer taraftan, Ermenistan'ı desteklemeye öncelik veren Batının bu durumu sorun haline getirmemesi, hatta İran ile bu konuda üstü örtülü çıkar ortaklığına sahip olması, Ermenistan'ın hassas bir dengeyi korumasına olanak tanımaktadır.

48 "Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Iran and Their Joint Press Conference", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 27 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-conference/2023/12/27/armenia_iran/12446.

49 "Top Aide to Iran's Khamenei Visits Armenia", *Azatutyun*, 29 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32796805.html>.

50 "Iran Ready to Help 'Strengthen' Armenia, Says Envoy", *Azatutyun*, 6 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32807979.html>.

Ermenistan Savunma Bakanı 6 Mart'ta Tahran'a giderek İran'lı mevkidaşı ve diğer askeri yetkililerle görüşmüştür.⁵¹ Muhatapları bir kez daha Ermeni bakanı, bölge dışı güçlerin Güney Kafkaslara barış ve istikrar getiremeyeceği hususunda uyarmıştır. Ermeni bakan ve heyetini kabul eden Cumhurbaşkanı, bölgesel ilişkilerin temel ilkesini toprak bütünlüğüne ve egemenliğe saygı ve bölgesel işlere dış müdahalenin önlenmesi olarak gördüklerini söylemiştir. Daha sonra Tahran'a giden Dışişleri Bakan yardımcısı ile 10 Mart'ta görüşen İran Dışişleri Bakanı, ilişkilerin her alanda daha genişletilmesi çağrısında bulunmuş, iki komşu arasında daha yakın işbirliğinin bölgesel barışın, istikrarın ve güvenliğin yararına olacağını ifade etmiştir. İran'ın Erivan Büyükelçisi 16 Nisan'da yaptığı açıklamada, Paşinyan'ın 5 Nisan'da Brüksel'de katıldığı üçlü toplantı hakkında yetkililerden bilgi aldığını, görüşmenin sadece Ermenistan'ın ekonomik desteğine odaklandığı, bölgenin dış güçlerin rekabet alanı haline gelmediği konusunda teminat aldığını belirtmiştir.

Dönem içinde Ermenistan-Hindistan ilişkilerinde askeri işbirliği ve güney-kuzey ulaşım koridoru konusunda önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Kısa bir tarihesine bakılacak olursa, iki ülke 1995 yılında imzaladıkları Dostluk ve İşbirliği Antlaşmasını 2019 yılında Kapsamlı Stratejik Ortaklık Anlaşması ile ileri bir düzeye getirmiş, Azerbaycan, Pakistan, Türkiye'nin işbirliğine mukabele eder bir nitelik kazanmıştır. Rusya'nın Ermenistan'a askeri malzeme tedarikindeki gerileme de Hindistan tarafından telafi edilmeye başlamış, 2020 yılından itibaren Hindistan'dan Ermenistan'a roket atar sistemleri, tanksavar füzeler, roketler, mühimmat, hava savunma füzeleri ve silah tespit radarları sevkiyatı başlamıştır. Bunun yanı sıra, İran ile de işbirliği içinde, İran'ın Şabahar limanından Karadeniz'e ulaşacak Uluslararası Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru (INTSC) Ermenistan ve Gürcistan'ı da kapsayacak şekilde gündeme taşınmıştır.

Paşinyan Ermenistan'ın Fransa ve Hindistan ile askeri malzeme tedarik anlaşmalarını savunmuş, bunun ülkenin ulusal güvenliği ve savunması için elzem olduğunu belirtmiştir. Bu gelişme basında "Fransa-Ermenistan-Hindistan bir Avro-Asya Stratejik İttifakı oluşturuyor" şeklinde yorumlanmıştır.⁵²

Ermenistan'ı Gürcistan üzerinden Rusya'ya bağlayan kara yolunun dağlardan geçen bölümünün özellikle kış aylarında sık sık kapanması nedeniyle, alternatif bir yol arayışıyla, Ermenistan geçen yıl Karadeniz üzerinden, Batum-Novorissisk limanları arasında bir feribot seferi için bir şirketle yaklaşık 1.2

51 "Armenian Defense Minister Visits Iran", *Azatutyun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32850808.html>.

52 "France-Armenia-India: Forging a Euro-Asia Strategic Alliance: The Geopolitics", *Aravot*, 17 Şubat 2024, <https://en.aravot.am/2024/02/17/342269/>.

milyon dolarlık bir anlaşma yapmıştı. Ekonomi Bakanı 10 Ocak'ta yaptığı açıklamada, bu girişimin başarısızlıkla sonuçlandığını, birkaç ay sefer yapıldığını ancak ne ihracat ne de ithalat yönünden ilgi yaratmadığını açıklamıştır.

Almanya 22 Kasım'da Ermenistan'a hibe ve kredi olarak 84.6 milyon Avro yardımında bulunma kararı almıştır. ABD de Karabağ mültecileri için USAID tarafından 4.1 milyon dolar yardım edeceğini duyurmuştur.⁵³

26 Kasım'da Ermenistan ile Suudi Arabistan arasında diplomatik ilişki kurulması protokolü imzalanmıştır. 17 Nisan'da Ermenistan Dışişleri Bakanı ilk kez Riyad'a resmi ziyarette bulunmuş ve Suudi mevkidaşıyla görüşmüştür.⁵⁴

Almanya Federal İstihbarat Servisi Başkanı Ermenistan'a giderek, 24 Kasım'da Paşinyan ile görüşmüştür.

ABD Dışişleri Bakanı 27 Kasım'da Paşinyan ile telefonla görüşmüş, egemenlik ve toprak bütünlüğü konusunda ABD'nin desteğini teyit etmiştir. Ermenistan Ulusal Güvenlik Başkanı Grigoryan 5 Aralık'ta ABD'li mevkidaşı Sullivan ile Vaşington'da görüşmüştür. 7 Aralık'ta ABD'nin Güney Kafkaslar temsilcisi Bono Ermenistan'ı ziyaret etmiş ve Dışişleri Bakanı ile görüşmüştür.⁵⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan AGİT 30. Bakanlar Konseyine katılmak üzere 29-30 Kasım'da Üsküp'e gitmiş, bu vesileyle ABD ve Rusya Dışişleri bakanları ile de birer görüşme yapmıştır.

4 Aralık'ta Fransa'nın Ermenistan'a askeri malzeme ve silah sevkiyatına başladığı açıklanmıştır. 50 zırhlı personel taşıyıcı ile başlayan sevkiyatın, üç hava savunma radar sistemi ve Mistral kısa menzilli yerden havaya füze sistemi ile devam edeceği belirtilmiştir.⁵⁶ Türkiye Cumhurbaşkanı Fransa'nın Ermenistan'a silah satışını tahrik olarak eleştirmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı da Fransa ve Hindistan'ın Ermenistan'a silah satışını şiddetle eleştirmiş, bölgede gerginliğin artmasını teşvik etmekle suçlamıştır.

53 "Germany to Provide €84,6 Million in Aid to Armenia", *ArmenPress*, 22 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124684/>.

54 "Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Minister of Education of Saudi Arabia", *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 17 Nisan 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/04/17/arm_sa/12599.

55 "Meeting of Foreign Minister of Armenia with Louis Bono", *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/12/07/Mirzoyan_Bono/12400.

56 "More French Arms Supplies to Armenia Revealed", *Azatutyun*, 4 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32713065.html>.

5 Aralık'ta Erivan'da düzenlenen Yeni Bölge Gerçeği ve Barış Kavşakları forumunda konuşan Hindistan'ın Erivan Büyükelçisi, Ermenistan, Hindistan ve İran arasında yüzlerce yıllık geçmişi olan ilişkiler günümüzde işbirliğinin sağlam zeminini oluşturmaktadır, İran ilişkilerimizin geliştirilmesine katkıda bulunan bir köprüdür demiştir.

AB Dış İlişkiler Şefi 11 Aralık'ta, Ermenistan'ın Azerbaycan sınırında görev yapan AB misyonu mensuplarının sayısının 138'den 209'a çıkarıldığını açıklamıştır.⁵⁷ Ermenistan parlamentosu 20 Mart'ta hükümetin AB gözlem misyonu mensuplarına diplomatik dokunulmazlık tanınması önerisini onaylamıştır.

Ermenistan Savunma Bakanı 12 Aralık'ta Güney Kıbrıs Rum Yönetimine (GKRY) resmi ziyarette bulunmuştur. Ermeni bakan buradan 14 Aralık'ta resmi bir ziyaret için Yunanistan'a geçmiştir. Ermeni ve Yunan bakanlar 15 Aralık'ta bir Askeri-Teknik İşbirliği Anlaşması imzalamıştır. Daha sonra, 19 Aralık'ta Yunanistan ve GKRY savunma bakanlığı temsilcileri Erivan'da, Ermenistan-Yunanistan, Ermenistan-GKRY ikili ve Ermenistan, Yunanistan, GKRY üçlü 2024 Askeri İşbirliği protokolleri imzalamıştır.

Yunanistan Savunma Bakanı 4 Mart'ta Ermenistan'a iade-i ziyarette bulunmuştur. Ziyaret sırasında bir askeri işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Yunan bakan Ermenistan, Yunanistan, GKRY arasındaki üçlü savunma işbirliğinin başarılı olduğunu, bunun belki Fransa ve Hindistan'ın da katılımıyla dördü veya beşli formata genişletebileceğini ileri sürmüştür.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 12 Aralık'ta Brüksel'de AB Doğu Ortaklığı Dışişleri Bakanları toplantısına katılmıştır.

Paşinyan Erivan'da düzenlenen, Denize Çıkışı Bulunmayan Gelişmekte olan Ülkeler toplantısında 14 Aralık'ta, Ermenistan'ın güney-kuzey ve doğu-batı güzergahlarında barış kavşakları projesi hakkında bilgi vermiş, bu vesileyle komşu Azerbaycan ve Türkiye ile ulaşım bağlantıları sağlamaya hazır olduklarını, ancak Ermenistan'dan geçen demir ve kara yollarının Ermenistan'ın tam kontrolü altında olması gerektiğini yinelemiştir.⁵⁸

57 "AB Ermenistan Misyonundaki Görevli Sayısını 209'a Çıkaracak", *TRT Haber*, 12 Aralık 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-ermenistan-misyonundaki-gorevli-sayisini-209a-cikaracak-820032.html>.

58 Siranush Ghazanchyan, "Crossroads of Peace Project to Expand Access to The Sea for Both Armenia and Azerbaijan – PM Pashinyan", *Public Radio of Armenia*, 14 Aralık 2024, <https://en.armradio.am/2023/12/14/armenias-crossroads-of-peace-project-to-expand-access-to-the-sea-for-both-armenia-and-azerbaijan-pm-pashinyan/>.

Ermenistan elektrik üretiminin % 31'ini sağlayan, Türkiye sınırına yaklaşık 15 km. mesafede bulunan Metzamor nükleer enerji santralının ömrünün 2036 yılına kadar uzatılması için Rus Rosatom şirketi ile anlaşıldığını Paşinyan 14 Aralık'ta açıklamıştır. Santralin modernizasyonunu öngören bu ihalenin tutarının 65 milyon dolar olacağı kaydedilmiştir.

Kuşkusuz, Hıristiyan dünyasından destek sağlamak üzere, Ecmiatzin Apostolik Kilisesi başkanı Katolikos Karekin II, 13 Ocak'ta İngiltere ve ABD'yi ziyaret edeceğini duyurmuştur. Antelias Katolikosu Aram I de 19-20 Ocak'ta ileri gelen şahsiyetlerle Ermenistan'a verilebilecek destek konusunu görüşmek üzere toplantı düzenlemiştir. Katolikos Karekin II 30 Ocak'ta İngiltere Kilisesinin başı Caterbury Başpiskoposu ile görüşmüştür.⁵⁹ Görüşmede, Karabağ'da Ermeni ruhani ve kültürel varlığının muhafazası da dahil, Ermenistan'ın karşı karşıya bulunduğu sorunlar ele alınmıştır. Kafkas Müslümanları Bürosunun Başkanı A. Paşazade'nin "Katolikos'un yönetimi altında Ermeni Kilisesi günümüzde bütün dünyada intikamcılığı körüklüyor. Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak tanımak istemiyor. Katolikos Karekin II Bakü'ye davet edilmeyi hak etmiyor" beyanatına 10 Nisan'da yanıt veren Eçmiatzin, intikamcılık suçlamasını reddetmiş, ancak Karabağ konusundaki görüşlerinde ısrarcı olmuştur. Diğer taraftan, İran'ın İslam Kültürü ve İletişim Örgütü başkanı, 2 Mayıs'ta Eçmiatzin'i ziyaret etmiş ve Katolikos Karekin II ile görüşmüştür. Toplantıya İran'ın Erivan Büyükelçisi de katılmıştır.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan Ocak ayı Davos Ekonomik forumuna Ermenistan'ı temsilen katılmış ve bu vesileyle ikili temaslarda bulunmuştur.

Fransa Senatosu 18 Ocak'ta 336'ya karşı 1 oyla Ermenistan'a destek ifade eden ve Azerbaycan'a yaptırım isteyen bir karar kabul etmiştir. Fransa'yı ziyaret eden Dışişleri Bakanı Mirzoyan 9 Şubat'ta Fransız mevkidaşıyla görüşmüştür. Fransız Bakan ülkesinin Ermenistan'ın egemenliği ve direnci için koşulsuz, mutlak ve devamlı desteğini ifade etmiştir. Paşinyan ve eşi 22 Şubat'ta Fransa Cumhurbaşkanı Macron ve eşi ile ikinci Dünya Savaşı kahramanı Ermeni asıllı bir mukavemet savaşçısının anma törenine ve akşam da onurlarına verilen yemeğe katılmıştır.⁶⁰ Aynı gün Fransa Başbakanı iki ülkenin özel ilişkilere sahip olduğunu ve bunu her zaman devam ettireceklerini sosyal medyada kaydetmiştir. Fransa Savunma Bakanı da bu vesileyle, yakında Ermenistan'ı ziyaret edeceğini ve bunun bir ilk teşkil ettiğini duyurmuştur. Keza 22 Şubat

59 "Armenian Church Catholicos meets with Archbishop of Canterbury in UK", *ArmenPress*, 30 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129157/>.

60 "'A Grateful France Welcomes You, Missak and Mélinée,' – Macron's Tribute At Manouchian Pantheonization", *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130863/>.

tarihli Fransa basınında, Fransa'nın Ermenistan'a savunma amaçlı silah göndereceği bildirilmiştir.⁶¹

Bu ziyaret sırasında bir Fransız TV kanalında konuşan Paşinyan, Eylül ayında Azerbaycan'ın Karabağ harekâtından sonra "Rusya'nın en üst düzey temsilcilerinin" Ermeni halkını sokağa çıkmaya ve kendisini devirmeye teşvik ettiğini iddia etmiştir. Rusya'nın tepkisini 28 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı sözcüsü dile getirmiş, "Ermenistan Başbakanı iddialarınızın hiçbir temeli yoktur" demiş ve Paşinyan'ın sokak gösterileriyle iktidara gelişine yollama yapmıştır. Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov da 4 Mart'ta Ermeni liderlerin Rusya'ya karşı giderek artan eleştirilerini "apaçık yalanlar" ve "kadir bilmez değerlendirmeler" olarak reddetmiş, Erivan'ın Rusya'dan uzaklaşmaya devam etmesi ve Batıya yanaşması halinde Rusya'nın ciddi olarak Ermenistan ile ilişkilerini "yeniden gözden geçireceği" uyarısında bulunmuştur.⁶² Bu uyarının hemen ertesinde, 5 Mart'ta Lavrov Mirzoyan'la telefon görüşmesi yapmıştır. Rus tarafı bir açıklama yapmamış, Ermenistan Dışişleri Bakanlığında yapılan çok kısa açıklamada, iki bakanın "ikili ve bölgesel hususları" görüştikleri belirtilmiştir.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan 29 Şubat'ta Irak Kürdistan bölgesini ziyaret etmiş ve KDP başkanı M. Barzani ile görüşmüştür. Bu ziyaret ikilinin 18 Ocak'ta Davos'ta yaptıkları görüşmeyi izlemiştir. Ziyarete ilişkin olarak basında çıkan haberlerde, Ermenistan'ın 24 Şubat 2021'de Erbil'de Başkonsolosluk açtığı hatırlatılmış, Irak'ta yaklaşık 7-8 bin Ermeni yaşadığı, bunların yaklaşık 3 bininin Kürdistan bölgesinde bulunduğu, en yoğun oldukları bölgenin de 850-900 ile Zakho idari birimi olduğu kaydedilmiştir.

Başbakan Paşinyan 26 Ocak'ta Gürcistan'ı ziyaret etmiş ve Ekonomik İşbirliği Hükümetler arası Komisyon toplantısı sonrası, Gürcü mevkidaşıyla "Stratejik Ortaklık" bildirisini imzalamıştır.⁶³ Tarafların tarihi olarak nitelendirdiği bildiri ile ilgili olarak Gürcü Başbakan, "Biz zaten dost ve stratejik ortaklık. Bu durum bugün resmileştirilmiştir", Paşinyan ise, "Bu bildiri yıllarca ortak çalışmamızın sonucudur ve ortak noktalarımızı ve niyetlerimizi yansıtmaktadır" demiştir.

Ermenistan 1 Şubat tarihi itibarıyla Uluslararası Ceza Mahkemesi üyesi olmuştur.⁶⁴

61 "France to Deliver Armaments to Armenia on February 22", *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130884.html>.

62 "Moscow Hits Back At Armenian Leaders", *Azattyun*, 28 Şubat 2024, <https://www.azattyun.am/a/32841177.html>.

63 "Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia Signs Strategic Partnership Declaration", *Civil.ge*, 26 Ocak 2024, <https://civil.ge/archives/579098>.

64 Elena Teslova, "Armenia officially joins International Criminal Court", *Anadolu Agency*, 1 Şubat 2024, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-officially-joins-international-criminal-court/3124506>.

Paşinyan Avrasya Hükümetler arası Konsey toplantısına başkanlık etmek üzere 2 Şubat'ta Kazakistan'a gitmiş, bu vesileyle ikili üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁶⁵ Kazakistan Cumhurbaşkanı 15 Nisan'da Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Azerbaycan ile barış görüşmelerinin ülkesinde yapılabileceğine işaret etmiştir.

Cumhurbaşkanı Kaçaturyan 6 Şubat'ta Macaristan'ı ziyaret etmiştir. Bu düzeyde son ziyaret 2009 yılında yapılmıştır. Kaçaturyan ilişkilerdeki donukluğun giderileceğini ümit ettiğini vurgulamıştır.⁶⁶

AB-Ermenistan Ortaklık Konseyinin beşinci toplantısı 13 Şubat'ta Brüksel'de yapılmıştır.⁶⁷ Toplantı sonunda yapılan ortak açıklamada, tarafların ortak değerler temelinde ilişkileri daha kuvvetlendirmek ve derinleştirmek yönündeki niyetleri teyit edilmiş, bu amaçla, çok boyutlu işbirliği için daha iddialı ortak öncelikleri tesis edecek yeni bir Ortaklık Gündemi hazırlanması konusunda mutabık kaldıkları kaydedilmiştir.

Münih Güvenlik Konferansına katılan Paşinyan bu vesileyle ikili temaslarda da bulunmuştur. 16 Şubat'ta İngiltere Gizli Servisi Başkanı Moore ile görüşmüştür.⁶⁸ Bu ikilinin ikinci görüşmesi olmuştur. Daha önce Moore Temmuz 2022'de Erivan'ı ziyaret etmiş ve Paşinyan ile görüşmesinin akabinde hükümet "Ermenistan Dış İstihbarat Servisi" kurulmasını öngören bir tasarıyı parlamentoya sunmuştu. 17 Şubat'ta ABD Dışişleri Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır. Paşinyan 19 Şubat'ta yaptığı konuşmada, Ermenistan'ın Ukrayna konusunda Rusya'nın müttefiki olmadığını ifade etmiştir.⁶⁹

Paşinyan 5 Mart'ta Mısır'a iki günlük bir ziyaret yapmış ve Mısır Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür. Dışişleri Bakanı Mirzoyan da Mısırlı mevkidaşıyla bir araya gelmiştir.⁷⁰

65 "Pashinyan in Kazakhstan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Meeting", *Hetq.am*, 2 Şubat 2024, <https://hetq.am/en/article/163945> .

66 "President Khachaturyan Considers his Visit to Hungary Historic", *ArmenPress*, 6 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129710/> .

67 Siranush Ghazanchyan, "Fifth Meeting of the EU-Armenia Partnership Council to Take Place in Brussels", *Public Radio of Armenia*, 9 Şubat 2024, <https://en.armradio.am/2024/02/09/fifth-meeting-of-the-eu-armenia-partnership-council-to-take-place-in-brussels/> .

68 "Nikol Pashinyan Meets with Richard Moore", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/16/Nikol-Pashinyan-Richard-Mur/> .

69 "Armenia's PM: 'We are not Russia's ally' in war against Ukraine", *Reuters*, 12 Şubat 2024, <https://www.reuters.com/world/europe/armenias-pm-we-are-not-russias-ally-war-against-ukraine-2024-02-11/> .

70 "Nikol Pashinyan Meets with Abdel Fattah el-Sisi. Documents Signed Between Armenia and Egypt", *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131789.html> .

GKRY Dışişleri Bakanı 6-7 Mart'ta Ermenistan'a iki günlük bir ziyarette bulunmuştur. Paşinyan ile görüşmesinde, Paşinyan Yunanistan ile üçlü formatta işbirliğine de büyük önem atfettiğini söylemiştir.⁷¹

Ermenistan 6 Mart'ta Rusya'dan resmen Erivan Hava Limanı'ndaki sınır muhafaza görevlilerini çekmesini, bu görevi artık Ermeni görevlilerin yapacağını bildirmiştir.⁷² Bu gelişme Rusya ile 1992 yılında imzalanan, Rusya'nın Ermenistan sınırlarını korumasını öngören ve hava limanı korumasını da kapsayan anlaşmada ilk gediğin açılması olmuştur. Rusya bu kararı kınamış, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Ermenistan hükümetinin ikili ilişkilere "tamir edilemez zarar" verecek bir risk aldığını, ülkenin güvenliğini ve ekonomik gelişmesini tehlikeye attığını söylemiştir. Rus sözcü ayrıca Fransa'nın bölgedeki askeri varlığına da karşı çıkmış, niyetini ve amacını sorgulamıştır. Ermenistan geri adım atmamış, hava limanındaki Rus sınır muhafızlarının çekilmesi için 1 Ağustos'a kadar mühlet vermiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 3 Mayıs'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan'ın Ortak Güvenlik Örgütünden (CSTO) çıkma söylemlerine artık bir son vermek üzere, Ermenistan isterse örgütten ayrılabilir demiştir.⁷³

Antalya Diplomasi Forumu için Antalya'da bulunan Ermenistan Dışişleri Bakanı TRT World televizyonuna 6 Mart'ta verdiği bir demeçte, Ermenistan'ın AB üyeliği için başvurmayı öngördüğünü söylemiştir. Avrupa Parlamentosu 13 Mart'ta 504 lehte, 4 aleyhte ve 32 çekimser oyla kabul ettiği, Ermenistan ile AB arasında daha yakın bağlar kurulması-Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir barış anlaşması imzalanması ihtiyacı konulu, Ermenistan yanlısı, Azerbaycan karşıtı sayılabilecek kararda Ermenistan'ı CSTO üyeliğini dondurmasından dolayı kutlamış ve AB'nin Ermenistan dış politikasının Batı yanlısı bir değişime gitmesinden yararlanması gerektiği ifade edilerek Ermenistan'a olası bir üyelik perspektifi açmıştır. Paşinyan hemen ertesi gün yaptığı açıklamada, AB parlamentosunun kararını memnuniyetle karşılamış, bunu yönetimin olası bir AB üyelik başvurusu kararı için onay olarak yorumlamıştır.⁷⁴ AB Dış İlişkiler Bürosu Sözcüsü 15 Mart'ta bir Rus

71 "Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by the Minister of Foreign Affairs of Cyprus", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Mart 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/03/07/Nikol-Pashinyan-meeting-07-03/>.

72 "Armenia Officially Asks Moscow To Remove Russian Border Troops From Yerevan Airport", *Azattyun*, 6 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-russian-border-guards-remove-yerevan-airport/32850687.html>.

73 "Armenia Free To Leave Russian-Led Bloc, Says Moscow", *Azattyun*, 4 Mayıs 2024, <https://www.azattyun.am/a/32932373.html>.

74 "Shoghik Galstian, "Pashinian Buoyed by EU Parliament Resolution", *Azattyun*, 14 Mart 2024, <https://www.azattyun.am/a/32861745.html>.

gazetesine, Ermenistan'ın AB üyeliğine başvurmaya meşru hakkı olduğunu beyan etmiştir.⁷⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 25-26 Mart tarihlerinde Arjantin'i ziyaret etmiştir.⁷⁶

AB ve NATO açılımları ile birlikte Ermenistan'ın yoğun biçimde Rusya'dan ve Azerbaycan'dan tehdit altında kaldığı iddiaları sonucu, AB ve ABD Ermenistan'a güvence vermek üzere 5 Nisan'da Brüksel'de Ermenistan ile ortak bir toplantı yapmaya karar vermiş, Paşinyan'ın davet edildiği toplantıya ABD tarafından Dışişleri Bakanı Blinken, AB tarafından Komisyon Başkanı von der Leyen ile Dış İlişkiler şefi Borrell'in katılacağı açıklanmıştır.⁷⁷ Rusya ve Azerbaycan, tek yanlı biçimde Ermenistan'a destek ve güvence vermek amacını taşıdığı resmen ifade edilen bu toplantıya tepki göstermiş, Rusya bunu Batı'nın Güney Kafkasları Rusya ile "jeopolitik çatışmaya" itme girişimi olarak nitelendirmiş, Azerbaycan toplantının "Azerbaycan'a karşı" olduğunu, "bölme çizgileri yaratmayı ve Azerbaycan'ı tecrit etmeyi hedeflediğini", Ermenistan'ı Batıdan aldığı cesaretle daha da uzlaşmaz yapacağı cihetle, barış sürecini de olumsuz etkileyeceğine işaret etmiştir.⁷⁸ ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 1 Nisan'da basına şu açıklamayı yapmak ihtiyacını duymuştur; "Bu toplantının konusu barış süreci değildir. ABD, AB ve Ermenistan arasında yapılan bu toplantıda ekonomik çeşitlilik, insani yardım, mültecilere destek ve Ermenistan'ın demokrasi ve hukukun üstünlüğü gibi alanlarda siyasi reformları görülecektir."⁷⁹

Toplantı öncesi basına bir açıklama yapan AB Dış İlişkiler Şefi, "AB, Ermenistan için olumlu bir gündem geliştirmek amacıyla, ABD ile güçlerini birleştirerek, Ermenistan'ın egemenliği, demokrasi ve direncine güçlü bağlılığını göstermeyi hedeflemektedir." demiştir.⁸⁰

75 Armen Mirzoyan, "Armenia Can Apply for EU Membership, Says European Commission Spokesperson", *Hetq.am*, 15 Mart 2024, <https://hetq.am/en/article/165004>.

76 "Foreign Minister Mirzoyan is Paying an Official Visit to Argentina on March 25-26", *ArmenPress*, 25 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133168.html>.

77 "Pashinyan to Meet Von der Leyen and Blinken in Brussels", *ArmenPress*, 21 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132886/>.

78 "Ermenistan-AB-ABD Toplantısına Azerbaycan, Rusya ve Türkiye'den Tepki", 6 Nisan 2024, *Artı Gerçek*, <https://artigercek.com/dunya/ermenistan-ab-abd-toplantısına-azerbaycan-rusya-ve-turkiyeden-tepki-300044h>.

79 "Peace Process Not the Focus of Upcoming Armenia-EU-U.S. Meeting - State Department Spokesperson", *ArmenPress*, 2 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133790.html>.

80 "Armenia: Press Remarks By High Representative/Vice-President Josep Borrell Before the Joint EU-US-Armenia High-Level Meeting in Support of Armenia's Resilience", *European Union External Action*, 5 Nisan 2024, https://www.eeas.europa.eu/eeas/armenia-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-joint-eu-us-armenia-high-level_en.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı da bu konudaki görüşlerini 4 Nisan'da yayınladığı açıklama ile duyurmuştur:⁸¹

Üçlü toplantı sonrası taraflar basına ortak açıklama yapmıştır. Blinken ve von der Leyen Ermenistan'ın "direncini" artırmak ve ekonomisini "çeşitlendirmek" üzere toplam yaklaşık 356 milyon dolar yardım kararı aldıklarını duyurmuştur. Söz verilen yardımın 270 milyon Avro'luk bölümünü AB önümüzdeki dört yıl içinde sağlayacak, ABD ise 65 milyon dolar "kalkınma yardımı" olarak verecektir. AB yardımı "Ermenistan'a direnç ve büyüme planı" olarak takdim edilmiş, daha ziyade KOBİ'lere ve temel altyapı projelerine yönlendirileceği belirtilmiştir. Paşinyan basına, "Bugünkü üst düzey diyalog Ermenistan'ın ABD ve AB ile genişleyen ortaklığını göstermektedir" demiştir. Paşinyan ayrıca toplantıda hazır bulunan ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı Başkanı S. Power ile de görüşmüştür. Power, Barış Kavşakları projesi ile de uyumlu şekilde, "bölgesel entegrasyon için ulaştırma sektörü stratejisini"de finanse etmek niyetlerini izhar etmiştir.⁸²

Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov Minsk'te yapılan CIS Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) Bakanlar toplantısında yaptığı konuşmada 12 Nisan'da ABD'yi ve diğer Batılı ülkeleri Güney Kafkaslara ve orta Asya'ya "sızma" çabaları için tekrar suçlamıştır. Ermenistan Dışişleri bakanı bu toplantıya katılmamıştır.⁸³

17 Nisan'da basına sızdırılan AB kaynaklı bilgide, AB'nin Avrupa Barış Kolaylığı (EPF) fonundan Ermenistan'a "öldürücü olmayan" askeri yardımda bulunmasının kararlaştırıldığı duyurulmuştur. Karara göre bu amaçla Ermenistan'a 30 ay için 10 milyon Avro tahsis edilmiştir. Yardımın amacının, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin savunma alanında ulusal güvenliği, istikrarı ve direnci artırma kabiliyetine katkıda bulunmak olduğu ifade edilmiştir.⁸⁴

81 "No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel'de Düzenlenecek Üçlü Toplantı Hk.", *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_55_ermenistan-abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-uclyu-toplantı-hk.tr.mfa .

82 "Nikol Pashinyan, Ursula Von Der Leyen, Antony Blinken and Josep Borrell Make Statements Prior to the Armenia-EU-US High-Level Meeting", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 5 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/04/05/Nikol-Pashinyan-Announcement/>.

83 "US Trying to Spread Tentacles Into All CIS Regions, Commonwealth States See This — Lavrov", *TASS*, 12 Nisan 2024, <https://tass.com/politics/1774387> .

84 Haghine Buniatian, "EU Set To Provide Non-Lethal Assistance To Armenia", *Azatutyun*, 17 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32909510.html> .

Paşinyan Ermenistan'ın dönem başkanı olduğu Avrasya Ekonomik İşbirliği zirvesine katılmak üzere 8 Mayıs'ta Moskova'ya gitmiştir. Daha sonra Rusya Devlet Başkanı Putin ile ikili bir görüşme yapmıştır. Paşinyan Putin'in yeniden seçildikten sonra göreve başlama törenine katılmamıştır. Bir basın mensubunun "Türkiye Cumhurbaşkanının törenine katıldınız, Putin'inkine neden katılmadınız?" sorusuna yanıt olarak, "Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan davet aldım, Putin'den ise almadım." demiştir.⁸⁵

Görüşme sonrası Putin'in sözcüsü, Rusya'nın Karabağ'dan ayrılan 2000 asker de dâhil olmak üzere, belirli yerlerdeki Rus askerlerini ve sınır muhafızlarını çekeceğini, ancak İran ve Türkiye sınırındaki askerlerin kalacağını duyurmuştur.

Paşinyan 13 Mayıs'ta, Ermenistan'a angaje olduğu görüntüsü veren, Ermenistan yanlısı Azerbaycan karşıtı söylemleriyle eleştiri konusu olan NATO eski Genel Sekreteri, ve eski başbakan Rasmussen tarafından düzenlenen Kopenhag Demokrasi Zirvesine katılmak üzere Danimarka'ya gitmiştir. Bu vesileyle Danimarka Başbakanı ile de bir görüşme yapmıştır.⁸⁶

4. Türkiye ile İlişkiler

Dışişleri Bakanı Mirzoyan Üsküp'te düzenlenen AGİT 30.uncu Bakanlar Forumu toplantısında 30 Kasım'da yaptığı ve esas itibarıyla Azerbaycan'a yüklediği konuşmada, Türkiye ile ilgili bir paragrafa da yer vermiş, "Bu bakımdan, Ermenistan-Türkiye sınırının açılması hayati önemi haizdir. Bildiğiniz gibi, kara sınırını üçüncü ülke vatandaşları ile Ermeni ve Türk diplomatik pasaport hamillerine açmak üzerinde anlaşmıştık. Bakan Fidan ile 23 Ekim'de yaptığımız ikili görüşmede de bu husus teyit edilmişti. Hatta gelecek haftalar için tarihler bile konuşulmuştu. Bu ilk ama gayet somut adımı yakın gelecekte uygulayacağımızı ümit ediyorum" demiştir.⁸⁷

Ermenistan basınında çıkan, Ulaştırma Bakanı A. Uraloğlu'nun 7 Ocak'ta, "Zangezur Koridorunun" Türk ve Azerbaycan tarafındaki

85 "Pashinyan: I Attended Erdogan's Inauguration Because I Received Invitation, But I Didn't Get One From Putin", *News.am*, 7 Mayıs 2024, <https://news.am/eng/news/821924.html> .

86 "The Prime Minister Leaves for the Kingdom of Denmark on a Working Visit", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 13 Mayıs 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/05/13/Anons/> .

87 "Statement by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia Ararat Mirzoyan at the 30th OSCE Ministerial Council", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Kasım 2024, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/11/30/Mirzoyan_speech/12375 .

çalışmalarının 2028 yılında tamamlanacağını ifade ettiğine dair haber yankı uyandırmış ve konuyu yeniden gündeme taşımıştır.⁸⁸

Ermenistan Devlet Gelirleri Komitesi Başkanı 12 Ocak'ta yaptığı açıklamada, Alişan sınır kapısının karşısındaki Margara sınır kapısının önemli tadilatının tamamlandığını ve geçişe hazır olduğunu, “teknik gümrük teçhizatı, pasaport kontrolü ve sınır muhafızları ile ilgili altyapının yolcu geçişi için uygulamaya konulabileceğini belirtmiştir.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 24 Ocak'ta bir basın toplantısında, Türkiye'nin hala 2022 yılında varılan normalleşme ara adımları anlaşmasını uygulamak üzere hiçbir adım atmadığını söylemiştir. Özel temsilciler arasında varılan bu anlaşmalardan birinin, iki ülke diplomatik pasaport hamillerinin ve üçüncü ülke vatandaşlarının geçişi için sınırın açılması, diğerinin ise iki komşu ülke arasında hava nakil anlaşması olduğu, Türk hükümetinin Ocak 2023'te resmen iki yönlü havadan yük taşımacılığına izin vermesine rağmen, uygulamaya geçemediği kaydedilerek, “Ermeni tarafı hem siyaseten hem altyapı bakımından sınırın kısa zamanda açılmasına hazırdır. Tek eksik Türk tarafının kararıdır. Gördüğümüz kadarıyla, ya bu yönde somut adımlar atılmamıştır veya sonuç alınamamıştır” demiştir. Dışişleri Bakanlığınca basına verilen bilgide ayrıca iki ülke arasında yeni müzakerelerin planlanmadığı bildirilmiştir. Bu vesileyle Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Kasım ayında Kazakistan'da yapılan Türk Devletleri Zirvesinde Ermenistan'ın Azerbaycan ile Nahçıvan arasında kontrolsüz bir koridor açılması talebini yinelediği hatırlatılmış ve bunun bir önkoşul olduğu belirtilmiştir.⁸⁹

Ermenistan haber ajansı ArmenPress 31 Ocak'ta Brüksel'de NATO Genel Sekreteri özel temsilcisi Colomina ile kapsamlı bir mülakat yapmış, Türkiye ile ilgili de sorular yönetmiştir. Sorular ve Colomina'nın yanıtları aşağıdadır:

“Soru: Peki, Türkiye'nin durumu nedir? Bildiğiniz gibi. Ermenistan Türkiye ile de ilişkilerini normalleştirmeye çalışmaktadır. Kanaatinize göre, Ermenistan ile ilişkilerini halletmek konusunda Türkiye'nin gerçek tutumu nedir, ilişkileri gerçekten halletmek yoluna gidecek midir yoksa müzakereler gene şekli nitelikte mi olacaktır?”

88 Hoory Minoyan, “Turkey And Azerbaijan Announce Plans to Complete “Zangezur Corridor””, *The Armenian Weekly*, 10 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/10/turkey-and-azerbaijan-announce-plans-to-complete-zangezur-corridor/>.

89 Hoory Minoyan, “Armenian Foreign Minister Expresses Concerns Over Azerbaijani Reversal in Peace Talks”, *The Armenian Weekly*, 24 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/24/armenian-foreign-minister-expresses-concerns-over-azerbaijani-reversal-in-peace-talks/>.

Yanıt: Bizim için Türkiye çok önemli bir müttefikdir. Bölgede sınırları olan tek müttefikdir ve bu nedenle bölgedeki kilit aktördür. Türkiye ile her konuda çok samimi konuşuruz ve elbette bu konuyu da görüşürüz. Türkiye bizim ilişkilerin normalleşmesini desteklediğimizi bilir. Türkiye'nin bu yönde ilerleme kaydetmek istediğini düşünüyorum. Önce Ermenistan-Azerbaycan hattında bir ilerleme bekleyip beklemediklerini bilmiyorum. Bu bir düşünceleri olabilir, ancak süreçte ilerlemeyi samimi olarak istediklerini düşünüyorum. Bildiğiniz gibi müttefiklerimizin dış ve iç politikalarına giremem, ancak ne zaman olursa, bunun gerçekleşmesi çok olumlu bir gelişme olacaktır.

Soru: Toprak bütünlüğü ve egemenliğin önemli ilkeler olduğunu söylediniz. Oysa NATO üyesi Türkiye Güney Kafkaslarda Azerbaycan'ın başlattığı büyük ölçekli savaşı açıkça destekledi. Örgütün tepkisi o kadar katı ve bağlayıcı değildi. Türkiye'nin Azerbaycan'ı açıkça desteklediğini göz önünde bulundurursak, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı yeni bir saldırısında Türkiye'nin doğrudan müdahil olmasının olasılığı hakkında ne düşünüyorsunuz? Bu kez artık "tartışmalı arazi" bahane olarak kullanılamayacağı zira uluslararası tanınmış ülke ve sınırları söz konusu olduğu cihetle.

Yanıt: Önceden bir şey söylemek çok zordur ve söylediğim gibi müttefiklerimizin dış politika kararlarına giremem. Söyleyebileceğim ise, iki ilkeye, egemenlik ve toprak bütünlüğüne son derece bağlıyız. Üç yıl önce durum değişti. Sizin de belirttiğiniz gibi, o arazi bakış açısına göre tartışmalıydı. Ayrıca, Azerbaycan'ın orada toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin tanınmasına rağmen tartışma vardı. Bugün farklı bir durum var. Peşinen bir hüküm vermeden, tepkinin farklı olacağını tahmin ederim.

Soru: Peki, Rusya ile ilişkileri de dikkate alındığında, Türkiye'nin rolü nedir?

Yanıt: Türkiye'nin çok özel bölgesel ve coğrafi durumu vardır. Bu nedenle dış politikası ki, bu konuda konuşmamam gerekir, diğer müttefiklerden çok daha karmaşıktır. Ancak savunma ve caydırma gayretlerimizle tam bir uyum içindedir. İki tehdit bulunduğu, Rusya ve terörizm, değerlendirmemize bağlıdır. Tüm etkinliklerimize herhangi diğer bir müttefik kadar katkıda bulunmaktadır."⁹⁰

90 "Principles Agreed Upon Between Armenia and Azerbaijan Until Present Should Not Be Changed, Says Javier Colomina", ArmenPress, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patriği S. Maşalyan 20 Şubat'ta, Eçmiatzin'de Yüksek Ruhani Konsey toplantısına katılmak üzere Ermenistan'a gitmiştir.⁹¹

Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın ziyareti münasebetiyle Cumhurbaşkanı Erdoğan 20 Şubat'ta Azerbaycan'a Ermenistan ile sınırda çıkabilecek olaylarda itidal tavsiye etmiş, barış için tarihi fırsatın kaçırılmaması dileğinde bulunmuş, Azerbaycan-Ermenistan arasında kalıcı barış anlaşmasının imzalanmasının bölgede ve dünyada barış ve istikrar için yeni bir ümit kaynağı olacağını söylemiştir.⁹²

Cumhurbaşkanı Erdoğan, Karabağ savaşından sonra bölgede yeni bir dönem başladığını Batıda bunu hala anlamayanların bulunduğunu, kendi çıkarları için bölge halklarının acıları pahasına Ermenistan'ı tahrik edenlerin Ermenistan'a en büyük zararı verdiklerini, gerçekleşmesi mümkün olmayan boş hayaller peşinde koştuklarını, Ermenistan'ın bunları görüp gerçekleri kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan devamla, Ermenistan halkının ve yönetiminin güvenliği binlerce kilometre ötede aramak yerine, komşularıyla barış ve işbirliğinde aramalarının daha doğru olacağını, Batıdan ne kadar askeri mühimmat gelirse gelsin, kalıcı barışın sağlayacağı istikrarın yerini alamayacağını, Ermenistan'ı Azerbaycan'ın uzattığı barış elini tutmaya davet ettiğini, Türkiye'nin bu sürecin başarıya ulaşması için Azerbaycan ile işbirliği içinde gerekli adımları atmaya hazır olduğunu ifade etmiştir.

1 Mart'ta açılışı yapılan geleneksel yıllık Antalya Diplomasi Forumuna Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan beraberinde Parlamento Başkan Yardımcısı ve Özel Temsilci Rubinyan ile katılmıştır. Forum vesilesiyle Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanları ayrıca görüşmüştür.⁹³ Görüşmeye her iki ülkenin normalleşme süreci özel temsilcileri de katılmıştır. Bakanlar iki ülke arasında ilişkilerin normalleşme sürecini ele almış ve ilişkilerin tam normalleşmesine yönelik karşılıklı iradelerini teyit etmişlerdir. Bakanlar bu yönde atılabilecek somut adımlar hakkında görüş alışverişinde bulunmuştur.

91 “ Պոլսի Հայոց Պատրիարքը ժամանեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին. Նա կմասնակցի Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովին”, *News.am*, 20 Şubat 2024, <https://news.am/arm/news/808376.html>.

92 “Erdogan Urges Azerbaijan Leader To Avoid Armenia Tensions”, *Ahram Online*, 19 Şubat 2024, <https://english.ahram.org.eg/News/518016.aspx>.

93 “Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 1 Mart 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/03/01/armenia_turkey/12524.

Bakan Mirzoyan Forumda Ermenistan'ın "Barış Kavşakları" projesini tanıtmıştır.

Forumda bir panelde konuşan Rubinyan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin düzelmesi Güney Kafkaslardaki ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki ilişkileri geliştirme sürecine olumlu etki yapacağını söylemiştir. Nihai hedefin tam normalleşme olduğunu vurgulayan Türkiye özel temsilcisi S. Kılıç iki özel temsilcinin gelecek toplantısının Erivan'da yapılmasını teklif etmiştir.

Paşinyan 12 Mart'ta bir basın toplantısında, Armenpress'in Ermenistan-Azerbaycan uzlaşma sürecine Batıda Türkiye'yi de dahil etme eğilimi bulunup bulunmadığı sorusuna kapsamlı bir yanıt vermiştir. Jeopolitik aktörlerin tarafsız olmaları gerektiğini, aksi taktirde Ermenistan-Azerbaycan uzlaşma sürecinde yapıcı rol oynayamayacağını belirten Paşinyan devamla, "Türkiye'nin bölgede ve dünyadaki rolüne gelince, gerçek o ki, biz Türkiye'nin varlığını hem gözlüyor hem hissediyoruz. Ermenistan'ın Türkiye ile bir gündemi olmalı ve bunu Azerbaycan açısından değil, komşu bir ülke olarak algılamalıdır. Kabul etmeliyiz ki, Türkiye önemli bir uluslararası rol sahibidir. Türkiye yönetimi ve temsilcileri ile temas doğaldır çünkü Ermenistan ve Türkiye komşudur. İki ülke liderlerinin telefon görüşmesi ne olağan dışı ne de gariptir. Türkiye Cumhurbaşkanı ile görüşme ve diyalog, çetrefillidir ve kolay değildir ama bu görüşmeyi yapmak çok önemlidir. Toplumdaki katmanlı hassasiyetlerin ışığında Türkiye Cumhurbaşkanının göreve başlama törenine katılmam büyük gayret gerektirmiştir" ifadelerinde bulunmuştur.⁹⁴

15 Mart'ta Bakü'de yapılan Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye üçlü Dışişleri Bakanları toplantısı sonrası basın toplantısında Türkiye Dışişleri Bakanı Fidan'ın "Türkiye'nin Zangezur yolunun açılması için genel bir destek beklediği" ifadesi Ermeni basınında öne çıkartılmıştır.⁹⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 15 Mart'ta Meclis Dış İlişkiler Komitesinde, tarihi Ani köprüsünün ortak onarımı için Ermenistan ve Türkiye'nin protokol teatisinde bulunmakta olduklarını söylemiştir. Sınır geçişleri konusundaki anlaşmaya ilişkin olarak "Maalesef sınırın kısmi açılması henüz uygulamaya geçmedi ancak bu anlaşmayı yeni bakanla da teyit etme imkânı buldum" demiştir.⁹⁶

94 "Pashinyan Refers To Turkey's Possible Involvement in Armenian-Azerbaijani Settlement", *ArmenPress*, 12 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132270.html>.

95 "Turkey Continues To Demand Armenian 'Corridor' For Azerbaijan", *Azatutyun*, 15 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32863071.html>.

96 Armenia FM: Ultimate Goal not Materialized yet in Relations with Turkey, *News.am*, 15 Mart 2024, <https://news.am/eng/news/812470.html>.

Ermeni basınında çıkan bir haberde, Nisan ayı başlarında Diaspora İşleri Komiseri Sinanyan'ın İstanbul'da yayınlanan Jamanak gazetesinin baş editörü ile görüştüğü, görüşmede güncel durum ve Ermeni toplumunun sorunlarının ele alındığı, Eylül ayında yapılması öngörülen Dünya Ermeni Zirvesi'ne katılım olanaklarının gözden geçirildiği ifade edilmiştir.⁹⁷

Paşinyan 10 Nisanda Parlamentoda kapsamlı bir konuşma yapmış, dış politikayı çeşitlendirme ilkeleri ve girişimleri meyanında Türkiye ile ilişkiler hakkında “Türkiye ile ilişkiler bakımından bekleme durumundayız. Türkiye'nin vardığımız ve resmen kaydedilmiş anlaşmaları uygulamasını bekliyoruz. Bunun içinde aramızdaki kara sınırının üçüncü ülke vatandaşları ve diplomatik pasaport hamilleri için açılması da bulunmaktadır. Ermenistan-Türkiye sınırının açılması bütün bölge için çağ açan bir olay olacaktır. Bu itibarla bu yönde gayretlerimizi sürdüreceğiz” demiştir.⁹⁸

Nisan ayında Türk-Ermeni ilişkilerinde öne çıkan konu gene sözde soykırımın 109.uncu yıldönümü anma etkinlikleri olmuştur. Bu etkinlikler bir bakıma da militan Ermenilerin ve yandaşı üçüncü tarafların Türkiye'ye yönelik tutumlarının turnusol kağıdı göstergesi olmuştur. Bu yıl dikkati çeken önemli bir gelişme, bağımsızlık ve egemenlik yolunda radikal adımlar atan Paşinyan yönetiminin bu konuda da gerçekçi ve objektif bir yaklaşıma yönelmesi olmuştur. Tarihi mitlere ve geçmişin bağnazlığına hayır diyen Paşinyan “soykırım” konusundaki iddiaların da bilimsel ve objektif incelenmesi ve araştırılması görüşlerine yeşil ışık yakmış, bu yaklaşımı özellikle diasporadaki radikal, militan grupları açmazda bırakmıştır. Bu grupların etkisi altında bulunan veya Türkiye'ye karşı bu bahaneyi kullanan bazı ülkeler ve yöneticileri de ister istemez zor durumda kalmıştır.

Paşinyan bu münasebetle yaptığı konuşmada Ermenistan halkına “geçmişin travmasının üstesinden gelme” çağrısında bulunmuş ve “kaybedilmiş vatan” yakınmalarına son verilmesini istemiştir. Paşinyan'ın soykırım söylemi yerine olayları Ermenice orijinali ile “Meds Yeghern” (büyük felaket) söylemine çevirme gayreti de dikkatten kaçmamıştır.⁹⁹ Yorumlarda Paşinyan'ın 440 sözcüklü konuşmasında 11 kez “Meds Yeghern”, 4 kez soykırım sözcüğü

97 “Meeting with Ara Gochunyan”, *Office Of The High Commissioner For Diaspora Affairs of Armenia*, 11 Nisan 2024, <http://diaspora.gov.am/en/news/1245> .

98 “Armenia Hopes for Positive Response from Azerbaijan to Peace Treaty Proposals -Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1134436/>.

99 Yavuz Aydın, “Paşinyan'ın 1915 Olaylarına İlişkin Sözleri Ermenistan'da Gündem Oldu”, *Anadolu Ajansı*, 15 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyanin-1915-olaylarina-iliskin-sozleri-ermenistanda-gundem-oldu/3192305> .

kullandığına işaret edilmiştir. Yapılan resmi törene Apostolik Kilisenin başı Katolikos Karekin II bu yıl da davet edilmemiştir.

Paşinyan yerleşik söylemden ayrılmış, Birinci Dünya savaşında Osmanlı yönetimini suçlamak yerine, Osmanlı Ermenilerinin “yanlış vaatlerin ve jeopolitik entrikaların kurbanı” olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰ Paşinyan konuşmasında, “Bir daha asla. Bunu başkalarına değil, kendimize söylemeliyiz. Bu kendimizi suçlamak anlamında değildir. Bu kaderimizden kendimizin sorumlu olduğu ve kendi kaderimize hâkim olduğumuz yönünde bir bakış açısıdır” görüşünü de dile getirmiştir. Diğer taraftan, Ermenistan Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan açıklamada bilinen eski söylemin ve çizginin sürdürüldüğü görülmüştür. Apostolik Kilise ise Katolikos Karekin II ve Antelias Katolikos’u Aram I’in radikal-militan açıklamalarıyla hiç şaşırtmamıştır.

Uluslararası alanda malum ülkeler bu yıl da dile pelesenk olan söylemi tekrarlamaktan geri durmamıştır. ABD Başkanı geçen yılki beyanının benzerini tekrarlamıştır. Keza Fransa Cumhurbaşkanı tahrik edici söylemini sürdürmüştür. Kanada Başbakanı, Belçika Dışişleri Bakanı, Yunanistan Cumhurbaşkanı, Savunma Bakanı koroya katılanlar arasında yer almıştır. Benzeri bir açıklamayı Rusya adına, Rusya’nın Erivan Büyükelçiliği yapmıştır. Şili Parlamentosu da bu yönde bir kararı kabul etmiştir.¹⁰¹

Konu hakkında Türkiye Dışişleri Bakanlığınca 24 ve 25 Nisan tarihlerinde aşağıdaki iki açıklama yapılmıştır:

No. 68: “Bazı radikal çevreleri memnun etmek amacıyla 1915 olayları hakkında yapılan tek taraflı açıklamaları reddediyoruz.

Tarihi gerçekleri çarpıtan bu açıklamalar uluslararası hukuka da aykırıdır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 1915 olaylarının meşru tartışma konusu olduğunu açık biçimde kayda geçirmiştir.

Tarihle ilgili bu ön yargılı ve tarafgir açıklamalar, iki toplum arasındaki uzlaşma çabalarına zarar vermenin yanı sıra nefret suçları işlemeye meyilli radikal grupları da cesaretlendirmektedir.

100 Mayıs Alizade, “Nikol Paşinyan ‘Soykırım’ Konusuna Yaklaşımında da Devrim Yapıyor”, *Independent Türkçe*, 19 Mayıs 2024, <https://www.indyurk.com/node/723596/t%C3%BCrki%C3%9C%87yeden-sesler/nikol-pa%C5%9Finyan-soyk%C4%B1r%C4%B1m-konusuna-yakla%C5%9F%C4%B1mda-da-devrim-yap%C4%B1yor>.

101 “Şili Temsilciler Meclisi, 24 Nisan’ı Ermeni Soykırımı Kurbanlarının Anma Günü Olarak İlan Etti”, *Ermeni Haber Ajansı*, 25 Nisan 2024, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/04/25/%C5%9Eili-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1/273767>.

Tüm tarafları, Ortak Tarih Komisyonu kurulması önerimize ve Ermenistan ile başlatılan normalleşme sürecine destek vermeye çağırıyoruz.”¹⁰²

No. 71: “*Şili Temsilciler Meclisi tarafından dün (24 Nisan) kabul edilen ve 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan karar yok hükmündedir.*

Parlamentoların tarihi yorumlama ve yargılama yetkisi bulunmamaktadır.

Bu karar, soykırım suçunun ancak yetkili bir mahkeme tarafından hükme bağlanabileceğini öngören 1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesine de aykırıdır.”¹⁰³

Cumhurbaşkanı Erdoğan bu münasebetle yaptığı açıklamada Türkiye'nin hiçbir zaman Ermeni vatandaşlarına ayırimcılıkta bulunmadığını vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan İstanbul Ermeni Patrikhanesi Patriği S. Maşalyan'a da aşağıdaki mesajı göndermiştir:

“Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan,

Ermeni Toplumunun Kıymetli Üyeleri,

Değerli Vatandaşlarım,

Sizleri en kalbi duygularımla, saygıyla, sevgiyle selamlıyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuz şartlarda hayatını kaybeden Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı Ermenileri bugün bir kez daha saygıyla anıyor, torunlarına taziyelerimi iletiyorum.

Çatışmalar, isyanlar, çete hareketleri ve tedhiş eylemleri nedeniyle vefat eden, şehit edilen Osmanlı toplumunun tüm mensuplarına da Allah'tan rahmet niyaz ediyorum.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı topraklarında yol açtığı yıkım, hafızalarımızda derin izler bırakmıştır.

102 “No: 68, 24 Nisan 2024, Bazı Ülkelerin Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 24 Nisan 2024,

https://www.mfa.gov.tr/no_-68_-bazi-ulkelerin-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.

103 “No: 71, 25 Nisan 2024, Şili Temsilciler Meclisinin 1915 Olaylarına İlişkin Kararı Hk.”, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 25 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-71_-sili-temsalciler-meclisinin-1915-olaylarina-iliskin-karari-hk.tr.mfa.

Ecdadımızdan bize miras kalan huzur ve barış ikliminin devamı, ancak müşterek gayretlerimizle mümkün olabilir.

Ürettikleri kültürel ve beşerî eserlerle Anadolu topraklarını zenginleştiren Ermeni vatandaşlarımızın emniyeti, refahı ve mutluluğu bugün de teminat altındadır.

Tek bir Ermeni vatandaşımızın dahi ötekileştirilmesine, dışlanmasına, kendini vatanında ikinci sınıf hissetmesine müsaade etmedik, etmeyiz.

Tarihte yaşananları, radikal söylemlere, ötekileştirmeye, nefret diline geçit vermeden, aklın, vicdanın ve bilimin rehberliğinde ele almamız önemlidir.

Milli belleğimize kazınan hadiseler arasında ayırım yapmaksızın, empati kurulması, ekilen nefret tohumlarının kök salmasını da engelleyecektir.

Dünyayı çepeçevre saran şiddet ve savaş sarmalından gelecek kuşakları korumanın yolunun, ortak acılarımızdan çıkaracağımız dersler ışığında, geleceğimizi birlikte inşa etmekten geçtiğine inanıyoruz.

Bu düşüncelerle, Ermeni Toplumunu'nun kıymetli mensuplarını en kalbi duygularıyla bir kez daha selamlıyorum.”¹⁰⁴

104 “Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan’a Gönderdikleri Mesaj”, T.C. Cumhurbaşkanlığı, 24 Nisan 2024, <https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/152135/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

KAYNAKÇA

- “AB Ermenistan Misyonundaki Görevli Sayısını 209’a Çıkaracak”, *TRT Haber*, 12 Aralık 2023, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/ab-ermenistan-misyonundaki-gorevli-sayisini-209a-cikaracak-820032.html>.
- “Armenia Establishes Defense Attaché Positions in NATO and OSCE Missions”, *ArmenPress*, 15 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130398.html>.
- “‘A Grateful France Welcomes You, Missak and Mélinée,’ – Macron’s Tribute At Manouchian Pantheonization”, *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130863/>.
- “ARF Bureau Chairman Meets with Catholicos Karekin II”, *Asbarez*, 9 Şubat 2024, <https://asbarez.com/arf-bureau-chairman-meets-with-catholicos-karekin-ii/>.
- “Armenia Develops 2023-2033 Diaspora Partnership Strategy Ahead of 2nd Global Summit”, *ArmenPress*, 29 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129041.html>.
- “Armenia Free To Leave Russian-Led Bloc, Says Moscow”, *Azattyun*, 4 Mayıs 2024, <https://www.azattyun.am/a/32932373.html> .
- “Armenia Fully and Unequivocally Defends the Territorial Integrity of Georgia, Says Prime Minister”, *ArmenPress*, 24 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124901.html>.
- “Armenia FM: Ultimate Goal not Materialized yet in Relations with Turkey”, *News.am*, 15 Mart 2024, <https://news.am/eng/news/812470.html>.
- “Armenia Has Decided Very Clearly to Make a Shift in Its Foreign Policy and Take Some Distance from Moscow, NATO Representative Says”, *Alpha News*, 25 December 2023, <https://alphanews.am/en/armenia-has-decided-very-clearly-to-make-a-shift-in-its-foreign-policy-and-take-some-distance-from-moscow-nato-representative-says/>.
- “Armenia Hopes for Positive Response from Azerbaijan to Peace Treaty Proposals -Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1134436/>.

- “Armenia Officially Asks Moscow To Remove Russian Border Troops From Yerevan Airport”, *Azatutyun*, 6 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-russian-border-guards-remove-yerevan-airport/32850687.html> .
- “Armenia PM Proposes non-Aggression Pact to Azerbaijan”, *Euractiv*, 29 Ocak 2024 <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/news/armenia-pm-proposes-non-aggression-pact-to-azerbaijan/>.
- “Armenia Seeks to Sign Peace Treaty with Azerbaijan in Coming Months Based on Three Brussels Principles: Pashinyan”, *ArmenPress*, 10 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1123921.html>.
- “Armenia: Press Remarks By High Representative/Vice-President Josep Borrell Before the Joint EU-US-Armenia High-Level Meeting in Support of Armenia’s Resilience”, *European Union External Action*, 5 Nisan 2024, https://www.eeas.europa.eu/eeas/armenia-press-remarks-high-representativevice-president-josep-borrell-joint-eu-us-armenia-high-level_en.
- “Armenian Authorities Suspend Russian Radio Broadcast”, *Azatutyun*, 21 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32741860.html>.
- “Armenian Church Catholicos meets with Archbishop of Canterbury in UK”, *ArmenPress*, 30 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129157/>.
- “Armenian Defense Minister Visits Iran”, *Azatutyun*, 7 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32850808.html>.
- “Armenian Exports to EEU hit \$3,3 Billion but Expert Warns against ‘Illusions’”, *ArmenPress*, 15 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127998.html>.
- “Armenian Parliamentary Speaker: National Anthem, Emblem should be Replaced Sooner or Later”, *İnterFax*, 30 Ocak 2024, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/98903/>.
- “Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia Signs Strategic Partnership Declaration”, *Civil.ge*, 26 Ocak 2024, <https://civil.ge/archives/579098>.
- “Armenia’s Former Economy Minister Charged with Corruption”, *CivilNet*, 19 Şubat 2024, <https://eurasianet.org/armenias-former-economy-minister-charged-with-corruption>.

“Armenia’s PM: ‘We are not Russia’s ally’ in war against Ukraine”, *Reuters*, 12 Şubat 2024,
<https://www.reuters.com/world/europe/armenias-pm-we-are-not-russias-ally-war-against-ukraine-2024-02-11/>.

Armen Mirzoyan, “Armenia Can Apply for EU Membership, Says European Commission Spokesperson”, *Hetq.am*, 15 Mart 2024,
<https://hetq.am/en/article/165004>.

Astghik Bedevian, Ruzanna Stepanian , “State Radio Chief Censured After Criticizing Pashinian”, *Azatutyun*, 7 Şubat 2024,
<https://www.azatutyun.am/a/32809279.html>.

“Berlin Hosts Foreign Ministers of Armenia and Azerbaijan for Peace Talks”, *EuroNews*, 28 Şubat 2024,
<https://www.euronews.com/2024/02/28/berlin-hosts-foreign-ministers-of-armenia-and-azerbaijan-for-peace-talks>.

“Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın Türkiye Ermenileri Patriği Sayın Sahak Maşalyan’a Gönderdikleri Mesaj”, *T.C. Cumhurbaşkanlığı*, 24 Nisan 2024,
<https://tccb.gov.tr/basin-aciklamalari/365/152135/cumhurbaskanimiz-sayin-recep-tayyip-erdogan-in-turkiye-ermenileri-patrigi-sayin-sahak-masalyan-a-gonderdikleri-mesaj>.

“Debt Estimated at 48,4% of GDP”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024,
<https://armenpress.am/eng/news/1129239/>.

“Declaration of the ARF-Dashnaksutyun Bureau”, *The Armenian Weekly*, 28 Mart 2024, <https://armenianweekly.com/2024/03/28/declaration-of-the-arf-dashnaksutyun-bureau/>.

Elena Teslova, “Armenia officially joins International Criminal Court”, *Anadolu Agency*, 1 Şubat 2024, <https://www.aa.com.tr/en/world/armenia-officially-joins-international-criminal-court/3124506>.

Elena Teslalova, “Azerbaijan, Armenia End Talks in Kazakhstan with Pledge to Continue Discussing Controversial Issues”, *Anadolu Agency*, 11 Mayıs 2024,
<https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-armenia-end-talks-in-kazakhstan-with-pledge-to-continue-discussing-controversial-issues/3216657>.

Elena Teslova, “Russia Calls NATO Chief’s Visit to Caucasus ‘Attempt to Expand Alliance’s Presence in Region’”, *Anadolu Agency*, 19 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-calls-nato-chiefs-visit-to-caucasus-attempt-to-expand-alliances-presence-in-region/3168775>.

“Erdogan Urges Azerbaijan Leader To Avoid Armenia Tensions”, *Ahram Online*, 19 Şubat 2024, <https://english.ahram.org.eg/News/518016.aspx> .

“Ermenistan-AB-ABD Toplantısına Azerbaycan, Rusya ve Türkiye’den Tepki”, 6 Nisan 2024, *Artı Gerçek*, <https://artigercek.com/dunya/ermenistan-ab-abd-toplantisina-azerbaycan-rusya-ve-turkiyeden-tepki-300044h>.

“Foreign Minister Mirzoyan is Paying an Official Visit to Argentina on March 25-26”, *ArmenPress*, 25 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133168.html> .

“Foreign Minister Sergey Lavrov’s Interview with TASS News Agency, December 28, 2023”, *The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 28 Aralık 2023, https://mid.ru/en/press_service/minister_speeches/1923539/.

“France to Deliver Armaments to Armenia on February 22”, *ArmenPress*, 22 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1130884.html>.

“France-Armenia-India: Forging a Euro-Asia Strategic Alliance: The Geopolitics”, *Aravot*, 17 Şubat 2024, <https://en.aravot.am/2024/02/17/342269/>.

“Germany to Provide €84,6 Million in Aid to Armenia”, *ArmenPress*, 22 Kasım 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1124684/>.

“Gevorg Papoyan Appointed Armenian Economy Minister”, *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131752.html>.

Heghine Buniatian, “EU Set To Provide Non-Lethal Assistance To Armenia”, *Azatutyun*, 17 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32909510.html>.

Heydar Isayev, “Armenia, Azerbaijan Issue Landmark Joint Statement”, *Eurasianet*, 8 Aralık 2023, <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-issue-landmark-joint-statement>.

Hoory Minoyan, “Armenian Foreign Minister Expresses Concerns Over Azerbaijani Reversal in Peace Talks”, *The Armenian Weekly*, 24 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/24/armenian-foreign-minister-expresses-concerns-over-azerbaijani-reversal-in-peace-talks/> .

Hoory Minoyan, “Turkey And Azerbaijan Announce Plans to Complete “Zangezur Corridor””, *The Armenian Weekly*, 10 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/10/turkey-and-azerbaijan-announce-plans-to-complete-zangezur-corridor/> .

“Iran Ready to Help ‘Strengthen’ Armenia, Says Envoy”, *Azatoryun*, 6 Şubat 2024, <https://www.azatoryun.am/a/32807979.html>.

“It is proposed to mark August 3 as a Memorial Day of Sinjar Yazidis Genocide Victims in 2014”, *National Assembly of the Republic of Armenia*, 16 Nisan 2024, http://www.parliament.am/news.php?cat_id=2&NewsID=20433&year=2024&month=04&day=16&lang=eng.

Karine Simonian, “Armenian Border Protesters March Toward Yerevan”, *Radio Free Europe*, 5 Mart 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-border-protest-yerevan-kirants-galstanian/32934139.html>.

Mayis Alizade, “Nikol Paşinyan “Soykırım” Konusuna Yaklaşımında da Devrim Yapıyor”, *Independent Türkçe*, 19 Mayıs 2024, <https://www.indyuturk.com/node/723596/t%C3%BCrki%C3%9C%87yeden-sesler/nikol-pa%C5%9Finyan-soyk%C4%B1r%C4%B1m-konusuna-yakla%C5%9F%C4%B1mda-da-devrim-yap%C4%B1yor> .

“Meeting of Foreign Minister of Armenia with Louis Bono”, *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 7 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-releases/2023/12/07/Mirzoyan_Bono/12400.

“Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Minister of Education of Saudi Arabia”, *Ministry of Foreign Affairs the Republic of Armenia*, 17 Nisan 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/04/17/arm_sa/12599.

“Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Iran and Their Joint Press Conference”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*”, 27 Aralık 2023, https://www.mfa.am/en/press-conference/2023/12/27/armenia_iran/12446.

- “Meeting of Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 1 Mart 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/03/01/armenia_turkey/12524.
- “Meeting with Ara Gochunyan”, *Office Of The High Commissioner For Diaspora Affairs of Armenia*, 11 Nisan 2024, <http://diaspora.gov.am/en/news/1245> .
- “Mkhitar Hayrapetyan Appointed Minister of High-tech Industry”, *ArmenPress*, 29 Aralık 2023, <https://armenpress.am/eng/news/1127198.html>.
- “More French Arms Supplies to Armenia Revealed”, *Azatutyun*, 4 Aralık 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32713065.html>.
- “Moscow Hits Back At Armenian Leaders”, *Azatutyun*, 28 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32841177.html>.
- “Moscow Sees ‘Camouflaged’ Efforts by Yerevan to Change Foreign-Policy Vector”, *Azatutyun*, 22 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32695587.html>.
- “Nikol Pashinyan Meets with Abdel Fattah el-Sisi. Documents Signed Between Armenia and Egypt”, *ArmenPress*, 5 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1131789.html> .
- “Nikol Pashinyan Meets with Richard Moore”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/16/Nikol-Pashinyan-Richard-Mur/> .
- “Nikol Pashinyan, Ursula Von Der Leyen, Antony Blinken and Josep Borrell Make Statements Prior to the Armenia-EU-US High-Level Meeting”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 5 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/04/05/Nikol-Pashinyan-Announcement/> .
- “No: 55, 4 Nisan 2024, Ermenistan, ABD ve AB Arasında 5 Nisan 2024 Tarihinde Brüksel’de Düzenlenecek Üçlü Toplantı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 4 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-55_-ermenistan—abd-ve-ab-arasinda-5-nisan-2024-tarihinde-bruksel-de-duzenlenecek-uclu-toplanti-hk.tr.mfa .

- “No: 67, 20 Nisan 2024, Azerbaycan-Ermenistan Sınır Delimitasyon Komisyonu Tarafından Varılan Uzlaşma Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 20 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-67_-azerbaycan-ermenistan-sinir-delimitasyon-komisyonu-tarafindan-varilan-uzlasma-hk.tr.mfa.
- “No: 68, 24 Nisan 2024, Bazı Ülkelerin Yetkililerince Yapılan Beyanlar Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 24 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-68_-bazi-ulkelerin-yetkililerince-yapilan-beyanlar-hk.tr.mfa.
- “No: 71, 25 Nisan 2024, Şili Temsilciler Meclisinin 1915 Olaylarına İlişkin Kararı Hk.”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*, 25 Nisan 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-71_-sili-temsilciler-meclisinin-1915-olaylarina-iliskin-karari-hk.tr.mfa.
- “No: 311, 8 Aralık 2023, Azerbaycan ile Ermenistan Arasında Bazı Somut Güven Artırıcı Adımların Atılması Kararı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 8 Aralık 2023, https://www.mfa.gov.tr/no_-311_-azerbaycan-ile-ermenistan-arasinda-bazi-somut-guven-artirici-adimlarin-atilmasi-karari-hk.tr.mfa.
- “Pashinian Again Criticizes Armenia’s Independence Declaration”, *Azatutyun*, 1 Şubat 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32801656.html>.
- “Pashinyan Criticizes Armenia’s 1990 Declaration of Independence”, *Oragark*, 23 Ağustos 2023, <https://www.oragark.com/pashinyan-criticizes-armenias-1990-declaration-of-independence/>.
- “Pashinyan in Kazakhstan to Chair Eurasian Intergovernmental Council Meeting”, *Hetq.am*, 2 Şubat 2024, <https://hetq.am/en/article/163945>.
- “Pashinyan Refers To Turkey’s Possible Involvement in Armenian-Azerbaijani Settlement”, *ArmenPress*, 12 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132270.html>.
- “Pashinyan to Meet Von der Leyen and Blinken in Brussels”, *ArmenPress*, 21 Mart 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1132886/>.
- “Pashinyan: Armenia Ready to Cede 4 Border Villages to ‘Prevent War’ With Azerbaijan”, *Civilnet*, 19 Mart 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/768431/pashinyan-armenia-ready-to-cede-4-border-villages-to-prevent-war-with-azerbaijan/>.

- “Pashinyan: Armenia, Azerbaijan Speak ‘Different Diplomatic Languages’”, *MassisPost*, 20 Kasım 2023, <https://massispost.com/2023/11/pashinyan-armenia-azerbaijan-speak-different-diplomatic-languages/>.
- “Pashinyan: I Attended Erdogan’s Inauguration Because I Received Invitation, But I Didn’t Get One From Putin”, *News.am*, 7 Mayıs 2024, <https://news.am/eng/news/821924.html> .
- “Peace Process Not the Focus of Upcoming Armenia-EU-U.S. Meeting - State Department Spokesperson”, *ArmenPress*, 2 Nisan 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1133790.html> .
- “President Khachaturyan Considers his Visit to Hungary Historic”, *ArmenPress*, 6 Şubat 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1129710/> .
- “President of the European Council Charles Michel Made a Phone Call to Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 7 Ekim 2023, <https://president.az/en/articles/view/61511>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Speech at the National Assembly during the Discussion of the Implementation of the Government Action Plan (2021-26) for the year of 2023”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 10 Nisan 2024, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2024/04/10/Nikol-Pashinyan-Speech/>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to St. Petersburg”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 26 Aralık 2023, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2023/12/25/Nikol-Pashinyan-visit-to-Saint-Petersburg/>.
- “Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by the Minister of Foreign Affairs of Cyprus”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 7 Mart 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/03/07/Nikol-Pashinyan-meeting-07-03/> .
- “Principles agreed upon between Armenia and Azerbaijan until present should not be changed, says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/>.
- “Principles Agreed Upon Between Armenia and Azerbaijan Until Present Should Not Be Changed, Says Javier Colomina”, *ArmenPress*, 31 Ocak 2024, <https://www.armenpress.am/eng/news/1129201/> .

Robert Zargarian, “Private Remittances To Armenia Dwindle In 2023”, *Azatutyun*, 24 Kasım 2023, <https://www.azatutyun.am/a/32697880.html>.

Ruslan Rehimov, “Armenia Agrees to Return 4 Occupied Villages to Azerbaijan”, *Anadolu Agency*, 19 Nisan 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-agrees-to-return-4-occupied-villages-to-azerbaijan/3196895>.

Ruzanna Stepanian, “Pashinian Ally Says Remarks on ‘Listing’ Genocide Victims His ‘Personal Approach’”, *Azatutyun*, 16 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32907554.html>.

“Russian Foreign Ministry: Armenia should not Trust “Western friends””, *Xalqqazeti*, 6 Aralık 2023, <https://xalqqazeti.az/en/maraqli/152130-russian-foreign-ministry-armenia-should>.

Seda Sevcen, Emre Gürkan Abay, “Azerbaijan Refuses to Take Part in Peace Talks with Armenia in US”, *Anadolu Agency*, 17 Kasım 2023, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijan-refuses-to-take-part-in-peace-talks-with-armenia-in-us/3056045>.

Shoghik Galstian, “Armenian Church Head’s New Year Address Not Aired By State TV”, *Azatutyun*, 2 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32756257.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Buoyed by EU Parliament Resolution”, *Azatutyun*, 14 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32861745.html> .

Siranush Ghazanchyan, “Armenia Sends 6th Proposal to the Azerbaijani Side Regarding the Peace Treaty”, *Public Radio of Armenia*, 21 Kasım 2023, <https://en.armradio.am/2023/11/21/armenia-sends-6th-proposal-to-the-azerbaijani-side-regarding-the-peace-treaty/>.

Siranush Ghazanchyan, “Crossroads of Peace Project to Expand Access to The Sea for Both Armenia and Azerbaijan – PM Pashinyan”, *Public Radio of Armenia*, 14 Aralık 2024, <https://en.armradio.am/2023/12/14/armenias-crossroads-of-peace-project-to-expand-access-to-the-sea-for-both-armenia-and-azerbaijan-pm-pashinyan/>.

Siranush Ghazanchyan, “Fifth Meeting of the EU-Armenia Partnership Council to Take Place in Brussels”, *Public Radio of Armenia*, 9 Şubat 2024,

<https://en.armradio.am/2024/02/09/fifth-meeting-of-the-eu-armenia-partnership-council-to-take-place-in-brussels/> .

“Secretary General Starts South Caucasus Visit in Baku, Welcomes NATO’s Long-Standing Partnership with Azerbaijan”, *NATO*, 17 Mart 2024, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223720.htm.

“Security Council Secretary, U.S. Senior Advisor for Caucasus Negotiations discuss Armenia- Azerbaijan Normalization”, *ArmenPress*, 8 Ocak 2024, <https://armenpress.am/eng/news/1127537.html>.

“Statement by the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia Ararat Mirzoyan at the 30th OSCE Ministerial Council”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Kasım 2024, https://www.mfa.am/en/speeches/2023/11/30/Mirzoyan_speech/12375 .

“Şili Temsilciler Meclisi, 24 Nisan’ı Ermeni Soykırımını Kurbanlarının Anma Günü Olarak İlan Etti”, *Ermeni Haber Ajansı*, 25 Nisan 2024, <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/04/25/%C5%9Eili-Ermeni-Soyk%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1/273767> .

“The Prime Minister Leaves for the Kingdom of Denmark on a Working Visit”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 13 Mayıs 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/05/13/Anons/> .

“Top Aide to Iran’s Khamenei Visits Armenia”, *Azatutyun*, 29 Ocak 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32796805.html>.

“Tripartite Meeting between Nikol Pashinyan, Olaf Scholz and Ilham Aliyev Takes Place in Munich”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Şubat 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/02/17/Nikol-Pashinyan-trilateral-meeting/>.

“Turkey Continues To Demand Armenian ‘Corridor’ For Azerbaijan”, *Azatutyun*, 15 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32863071.html> .

“US Trying to Spread Tentacles Into All CIS Regions, Commonwealth States See This — Lavrov”, *TASS*, 12 Nisan 2024, <https://tass.com/politics/1774387> .

Yavuz Aydın, “Paşinyan’ın 1915 Olaylarına İlişkin Sözleri Ermenistan’da Gündem Oldu”, *Anadolu Ajansı*, 15 Nisan 2024,

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyanin-1915-olaylarina-iliskin-sozleri-ermenistanda-gundem-oldu/3192305> .

“We Must Have a Constitution that Makes the Republic of Armenia More Competitive and Viable in the New Geopolitical Conditions. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 19 Ocak 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/01/19/Nikol-Pashinyan-Report-Ministry-of-Justice/>.

“West Accused Of ‘Trying To Undermine’ Agreements On South Caucasus Stability”, *Azatutyun*, 12 Nisan 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32902900.html>.

“Պոլսի Հայոց Պատրիարքը ժամանեց Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին. Նա կմասնակցի Գերագույն հոգևոր խորհրդի ժողովին”, *News.am*, 20 Տօբատ 2024, <https://news.am/arm/news/808376.html>.

Yayın Geliş Tarihi: 28.12.2023

Yayına Kabul Tarihi: 17.04.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Jane, Murat. "Küçük Devlet" Kavramı Bağlamında Ermenistan'ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 61-94.

Araştırma Makalesi

"KÜÇÜK DEVLET" KAVRAMI BAĞLAMINDA ERMENİSTAN'IN TRANS-KAFKASYA POLİTİKASININ ANALİZİ (1991-2020)

(THE ANALYSIS OF ARMENIA'S TRANS-CAUCASUS
POLICY IN THE CONTEXT OF THE "SMALL STATE"
CONCEPT (1991-2020))

Murat JANE*

Öz: Uluslararası sistemin 1648 Westphalia Barış Antlaşmaları'ndan itibaren egemen politik birimler temelinde oluştuğuna dair bakış açısı, literatürde genel kabul görmektedir. Egemen ulus devletin önemi 1970'li yıllardan itibaren post-pozitivist teorik bir meydan okumayla karşı karşıya kalsa da bizce günümüzde halen devam etmektedir. Ancak de jure egemen eşit ulus devletlerin, de facto eşit olmadıkları da görülmektedir. Dolayısıyla bazı devletler güçlü ve "büyük", bazı devletler de güçsüz ve "küçük" olarak değerlendirilmektedir. Büyük ve küçük devletler arasındaki ayrımın ise ilk olarak 1815 Viyana Kongresi'nde kullanıldığı bilinmektedir. Zira Avrupa Ahengi olarak da tanımlanan bu sistemi oluşturan beş aktör büyük, diğer aktörler de küçük olarak kabul edilmiştir. Viyana Sistemi'nden sonra Milletler Cemiyeti (MC) ve Birleşmiş Milletler (BM) deneyimiyle sistemdeki tüm aktörler genel kurulda temsil edilmeye başlamış böylelikle, de jure eşitlik sağlanmıştır. Küçük devletler kavramı ise literatüre 1960'lı yıllardan itibaren yeni bağımsız eski sömürge devletlerin uluslararası sisteme dahil olmasıyla girmiştir.

* ORCID: 0000-0002-2409-131X

Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
muratjane@aydin.edu.tr.

Fakat küçük devlet kavramsallaştırmasıyla ilgili birtakım muğlaklıklar (coğrafya, nüfus, askeri kapasite, küresel siyasete etki) da bulunmaktadır. Kategorik muğlaklığa rağmen Ermenistan gerek nüfusu gerek de diğer objektif kriterler açısından küçük devlet olarak değerlendirilebilir. Ancak Ermenistan küçük ve güçsüz bir aktör olmasına rağmen Trans-Kafkasya bölgesel alt sisteminde 1991-2020 yılları arasında maksimalist ve irredantist politikalarını sürdürmüştür. Bilindiği üzere Ermenistan, araç-amaç dengesizliğine rağmen güçlü komşusu Türkiye'ye "Büyük Ermenistan" ülküsü çerçevesinde meydan okumuş, diğer bir komşusu olan Azerbaycan'ın topraklarını uluslararası hukuka aykırı olarak işgal etmiş, Gürcistan'ın Cavaheti Bölgesi'nde de istikrarsızlık yaratmıştır.

Genel ve soyut olarak aktardığımız bilgiler çerçevesinde çalışmamızda Ermenistan'ın amaç-araç dengesizliğine ve küçük devlet niteliğine rağmen 1991-2020 yılları arasında yürüttüğü Trans-Kafkasya politikası analiz edilecektir. Çalışmamızın 2020 yılıyla sınırlandırılmasının temel nedeni, İkinci Karabağ Savaşı'nın Ermenistan'ın iç ve dış politikasında geri dönülemez bir süreci başlatmasıdır.

Anahtar Kelimeler: *Küçük Devletler, Ermenistan, Trans-Kafkasya, Azerbaycan, Rusya Federasyonu*

Abstract: *The point of view that the international system has been formed on the basis of sovereign political units since the 1648 Peace Treaties of Westphalia is generally accepted in the literature. According to us, although the importance of the sovereign nation state continues today, it has faced a post-positivist theoretical challenge since the 1970s. However, it is seen that de jure sovereign equal nation states are not de facto equal as well. Therefore, some states are considered strong and "great", and some states are considered weak and "small". It is known that the distinction between great and small states was firstly seen in the 1815 Congress of Vienna. Yet the five states that shaped the system also defined as European Concert were considered great and other states were considered small. After the Vienna System, with the experience of the League of Nations (LN) and the United Nations (UN), all actors in the system began to be represented in the general assembly and hereby de jure equality was achieved. The small states concept has entered the international relations literature with the inclusion of newly independent former colonial states in the international system since the 1960s.*

However, there are some ambiguities (geography, population, military capacity, impact on global politics) regarding the small state conceptualization as well. Despite categorical ambiguity, Armenia can be considered as a small state in terms of population and other objective criteria. However, despite being a small and weak actor, Armenia continued its maximalist and irredentist policies in the Trans-Caucasus regional subsystem between 1991 and 2020. As is known despite the imbalance between means and ends, Armenia has challenged its powerful neighbor Turkey within the framework of the ideal of “Greater Armenia”, occupied the territory of its another neighbor Azerbaijan contrary to international law and created instability in the Javakhati Region of Georgia as well.

Within the framework of available information we explain generally and abstractly, Armenia’s Trans-Caucasus policy between the years 1991-2020, which will be analyzed despite the imbalances concerning purpose-means and Armenia’s nature as a small state. The main reason for limiting our study to 2020 is that the Second Karabakh War started an irreversible process in Armenia’s domestic and foreign policy.

Keywords: *Small states, Armenia, Trans-Caucasus, Azerbaijan, Russian Federation*

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dağılması sadece Rusya Federasyonu (RF)'nin etki alanlarının kaybı anlamına gelmemiş aynı zamanda SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanmış pek çok küçük devlet, yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede yeni bağımsız devletlerin yapısal sorunları, uluslararası sistem ve alt bölgesel sistemlerde birtakım güç boşlukları yaratmıştır. Söz konusu güç boşluklarının ve donmuş çatışmaların yaşandığı bölgelerden biri de Trans-Kafkasya'dır. Bu bölgede SSCB'den bağımsızlığını ilan etmiş üç küçük devlet bulunmaktadır. Bunlar; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır. Bolşevik Devrimi'nden sonra bağımsızlık deneyimi yaşayan ancak bu deneyimleri kısa süren üç küçük Trans-Kafkas devleti için 20. yüzyıldaki bağımsızlık deneyimi yeni zorlukları ve fırsatları barındırmıştır. Her üç devletin Sovyet sonrası dönemde siyasi bağımsızlıklarının sürdürülebilirliği için iç politik ve ekonomik istikrara ihtiyaçları olmuştur. Gürcistan; Abhazya, Güney Osetya ve Acaristan sorununu ulus devlet inşa sürecine uygun çözmeyi amaçlamış, Karadeniz'deki jeopolitik konumunu kullanarak ekonomisini canlı tutmaya çalışmıştır. Azerbaycan ise topraklarına yönelik Ermeni tehdidine karşı koymaya çalışmış ve doğal kaynaklarını kullanarak büyük güçler tarafından ekonomik açıdan vazgeçilmez olduğunu kabul ettirmeyi amaçlamıştır. Ermenistan söz konusu iki komşusunun aksine jeopolitik açıdan karaya sıkışmış olmasına ve herhangi bir zenginlik kaynağına sahip olmamasına rağmen bölgede revizyonist faaliyetler yürütmüş, RF ve İran ile yakın ilişkiler kurarak özellikle Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerinde sert söylemli ve uluslararası hukuka aykırı politikalar yürütmüştür. Bağımsızlığını kazandığı 1991 yılından İkinci Karabağ Savaşı'nın sona erdiği 2020 yılına kadar Ermenistan'ın dış politikasının temel çerçevesini revizyonizm ve saldırganlık oluşturmuştur. Çalışmada uluslararası ilişkiler literatürüne göre küçük bir devlet olmasına rağmen Ermenistan'ın 2020 yılına kadar ulusal kapasitesini aşarak yürüttüğü dış politika girişimleri ve diplomatik girişimler analiz edilecektir. Bu çerçevede çalışmamızda önce küçük devlet kavramının ana hatlarına, sonra Ermenistan dış politikasının genel çerçevesine, Ermenistan'ın bölgedeki devletlerle ilişkilerine ve son olarak bölgeyi çevreleyen bölgesel güçlerle ilişkilerine değinilecektir.

Uluslararası İlişkilerde Küçük Devlet Kavramı

Uluslararası ilişkilerde bir devletin üç temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar; insan topluluğu, devletin toprağı (kara, varsa karasuları ve hava sahası) ve

söz konusu topraklar üzerinde kurulmuş egemen bir siyasal yönetimdir¹. 26 Aralık 1933 tarihinde imzalanan Devletlerin Hak ve Görevlerine İlişkin Montevideo Sözleşmesi (Montevideo Konvansiyonu)’ne göre söz konusu üç unsurun yanı sıra tamamlayıcı ilke olarak “*diğer devletlerle ilişki kurabilme kapasitesi*” de eklenmiştir². Montevideo Konvansiyonu günümüzde sadece 19 devlet tarafından imzalanmış olup, uluslararası hukukun genel kabulü yukarıda ifade edilen üç temel unsurdur³. De jure tanımlamanın yanı sıra devletler belli ölçütlere göre büyük devlet, orta büyüklükte devlet, küçük devlet ve süper güç gibi farklı sınıflandırmalarla da analize tabi tutulmaktadır. Çalışmamızın kavramsal çerçevesini oluşturan küçük devlet, aslında bir devletin ne olduğu değil ne olmadığı üzerine tanımlanmıştır⁴. Bu çerçevede küçük devletler büyük ya da orta büyüklükte değildir. Lakin küçük devletler uluslararası sistemde heterojen yapıda olup, göz ardı edilmeyecek kadar çok sayıdadır. Fakat uluslararası sistemde küçük devletler her zaman dikkate alınmamıştır. Beş büyük devletin yönettiği 1815 Avrupa Uyumu’ndan 1848 yılına kadar diploması, büyük devletler arası etkileşimle sınırlı kalmıştır. Zira bu durum 19. yüzyıl Avrupa diplomasininin başat özelliklerinden biridir. Hatta pek çok uluslararası ilişkiler uzmanına göre 1815-1914 yılları arasında büyük devlet olmayan aktörlerin hepsi “*küçük devlet*” olarak adlandırılmıştır⁵.

Küçük devletin ne olması gerektiğine dair kriterler, en az küçük devlet tanımları kadar heterojenlik arz etmektedir. Robert Rothstein’a göre küçük devlet olmanın kriteri, büyük güçler tarafından potansiyel veya filli olarak tehdit altında olmaktır. Böylelikle Rothstein küçük devlet kavramının maddi olduğu kadar psikolojik boyutunun da önemini vurgulamıştır. Buna göre küçük devlet; güvenliğini kendi imkanlarıyla sağlayamayacağına farkında olan ve başka devletlerin, kurumların, süreçlerin ve gelişmelerin katkısına ihtiyaç duyan güçtür. Bu çerçevede Rothstein’a göre küçük devletin kendine özgü üç boyutu bulunmaktadır. Bunlar; dış yardım gerekliliği, güvenliğini sağlamak için zaman kısıtı ve küçük devlet liderlerinin zayıflıklarını değiştiremez görmeleridir⁶.

1 Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, 2. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2004): 140-152.

2 “Montevideo Convention on the Rights and Duties of States,” accessed August 20, 2023, <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.html>.

3 Pazarcı, 140.

4 Iver B. Neumann and Sieglind Gstöhl, “Introduction: Lilliputians in Gulliver’s World?,” in *Small States in International Relations* (Seattle: University of Washington Press, 2006), 3–36.

5 Neumann and Gstöhl, 5-8

6 Robert O. Keohane, “Lilliputians’ Dilemmas: Small States in International Politics,” *International Organization* 23, no. 2 (April 1969): 291–310, <https://doi.org/10.1017/S002081830003160X>.

Valerio Crispolti de küçük devlet olma kriterini ve tanımını ekonomik kısıtlar üzerinden değerlendirmiştir. Crispolti'ye göre küçük devletler diğer güç kategorilerinden doğal afetlere, ticaret değerlerindeki keskin dalgalanmalara, ihracat talebindeki ani değişikliklere ve finansal akışların aniden durması gibi dışsal ekonomik şoklara karşı daha savunmasızdır. Söz konusu ekonomik kırılma, küçük güçlerin ekonomik yapılarındaki hassasiyetle bağlantılıdır. Sınırlı doğal kaynaklara sahip olma, küçük iç pazar ve dış ticaret açığı küçük devletleri dövizle bağımlı kılmaktadır. Bu açıdan, yapısal ekonomik sorunlar bir devletin küçük olmasını sebep olmaktadır⁷.

Anne-Marie Brady'nin aktardığı üzere John Henderson'a göre küçük devletlerin altı temel özelliği bulunmaktadır. Bunlar;⁸

- 1) Sınırlı kaynaklar nedeniyle uluslararası ilişkilere düşük düzeyde katılım,
- 2) Sınırlı kaynaklar nedeniyle dışişleri bürokrasisinin gelişmemiş olması,
- 3) Dış politikada daha çok ekonomik konulara, koşullara ve ticarete odaklanma,
- 4) Uluslararası örgütlere, ittifaklara ve uluslararası rejimlere endeksli dış politika,
- 5) Uluslararası ilişkilerdeki normatif söylemlere ve ahlaka vurgu,
- 6) Riskten kaçınma ve güçlü devletlerin desteğini alamamaktan endişe etmektir.

Yukarıdaki yaklaşımlar çerçevesinde anlaşılacağı üzere küçük devlet çoğu zaman güçsüz olmakla eşdeğer görülmektedir. Thucydides'in Peleponnez Savaşları'nda güçlülerin yapacaklarını yapacağına ve küçük devletlerin başına gelenleri çekeceğine ilişkin görüşleri, 20. yüzyıldaki "Balkanlaşma" sürecinde küçük devletlerin büyük devletlerin müdahalesine açık hale gelmesi ve Zbigniew Brzezinski'nin altını çizdiği gibi güç boşluğunun küçük devletleri daha fazla içine çekmesi gibi analizler bu bakış açısından kaynaklanmaktadır⁹.

7 Valerio Crispolti, "Do Small States Need Large External Buffers? Evidence from an Event-Study Analysis," in *Handbook of Small States* (Routledge, 2018): 121.

8 Anne-Marie Brady, "Small States and the Turning Point in Global Politics," in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021), passim.

9 Godfrey Baldacchino, "Thucydides of Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy," in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience* (New York: Palgrave Macmillan, 2009): 21.

Ancak küçük devlet olma niteliği her zaman güçsüzlükle eş değerlendirilmemelidir. Zira Vaughan A. Lewis’in aktardığı üzere Erling Bjøl’e göre küçük devlet kavramı tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Bir devlet başka bir devlete göre büyük ya da küçük olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede küçük devlet olmak nispidir. Örneğin Lüksemburg Belçika’ya göre küçük bir devlettir ya da büyük devlet olarak algılanan Fransa Amerika Birleşik Devletleri (ABD)’ye göre küçük devlet olarak görülebilir¹⁰. Küçük devlet kavramına ilişkin farklı yaklaşımların olması, uluslararası ilişkiler literatüründe yaygın olarak kabul gören bir tanımın henüz ortaya çıkmadığını göstermektedir. Ancak genel olarak bakıldığında nüfus, yüzölçümü, gelir düzeyi, gayri safi yurt içi hasıla ve satın alma gücü paritesi gibi birtakım kriterler dikkat çekmektedir¹¹.

Küçük devlet tanımındaki görelî muğlaklığın teori ve olası dış politika eğilimleri söz konusu olduğunda azaldığı iddia edilebilir. Realizm, liberalizm ve konstrüktivizmin teorik ön kabulleri ışığında küçük devletler ve dış politikaları analiz edilebilir. Fakat ana akım teorilerden realizmin ve liberalizmin büyük devletlerin politikalarını merkeze alması, konstrüktivizmin de uluslararası politika açısından kapsamlı bir teori olmaktan ziyade sosyal olguları açıkladığı eleştirisi küçük devletlerin dış politikalarının teorik olarak açıklanmasını -ya da bir çerçeveye oturmasını- zorlaştırmaktadır. Söz konusu teorik zorluklar İzlanda’da yer alan “*Küçük Devlet Çalışmaları Merkezi*”ndeki akademisyenlerin “*Barınak teorisi (Shelter theory)*”ni ve “*Statü-Arayışı teorisi (Status-Seeking Theory)*” geliştirmesini beraberinde getirmiştir. Barınak teorisi; küçük devletlerin karşı karşıya kaldığı ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunların neticesinde oluşan krizlerin etkilerini azaltmak ya da ortadan kaldırmak için attığı dış politik hamleleri içermektedir. “*Barınma/Sığınma*” ihtiyacındaki küçük devletler, büyük devletler ya da uluslararası örgütler tarafından sağlanan siyasi, ekonomik ve toplumsal sığınaklarla varlıklarını devam ettirmeyi amaçlar¹². Başka bir ifadeyle küçük devletler; siyasi, ekonomik ve toplumsal olmak üzere üç kategorideki kırılma noktalarını aşmak için büyük devletlere ve uluslararası örgütlere bağımlıdır¹³. Siyasi barınma; herhangi bir ihtiyaç durumunda başka bir devlet ya da uluslararası örgütün doğrudan/görünür diplomatik desteğini, askeri desteğini, diğer stratejik

10 Vaughan A. Lewis, “Foreword: Studying Small States over the Twentieth into the Twenty-First Centuries,” in *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience* (New York: Palgrave Macmillan, 2009): xiii.

11 Tom Crowards, “Defining the Category of ‘Small States,’” *Journal of International Development*, no. 14 (2002): 144–149.

12 Brady, 5.

13 James Rogers, “Small States, Great Powers and Armed Drones,” in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021): 59.

teminatları ve uluslararası normlar tarafından korunmayı içermektedir. Ekonomik barınma; doğrudan ekonomik yardım, para birimi birliği, IMF ve Dünya Bankası gibi dış mali otoritelerden yardım, krediler, pazarlara erişim imkanı ve ortak pazar gibi imkanlarla bağlantılıdır. Ekonomik barınma bunların yanı sıra Covid-19 döneminde olduğu gibi tıbbi ekipman tipi stratejik mallara erişimi de içermektedir. Küçük devletler; kısıtlı iç pazarları, küresel piyasaların istikrarsızlığı ve dalgalı ekonomik yapıları nedeniyle ekonomik anlamda dışsal faktörlere bağımlıdır. Bu sebeplerden ötürü küçük devletler dış politikalarını yürütürken sıklıkla ekonomik barınaklara ihtiyaç duyarlar. Toplumsal barınma; küçük devletlerin uzman, fikir, norm ve ideoloji üretme kısıtlarının büyük güçler tarafından tamamlanmasını içermektedir. Bu çerçevede küçük güçler büyük güçlerden fikir, ideoloji ve diğer yenilikleri “ithal” ederek uluslararası sistemden izole olmamaktadır. Toplumsal barınma yaklaşımına göre küçük ve büyük güçler arasındaki kültürel ve düşünsel etkileşim küçük güçlerin ilerlemesine ve gelişmesine katkı sağlamaktadır. Barınak teorisine göre söz konusu politikaların küçük devletler tarafından yürütülmesi; olası bir dış politika krizinden önce riskin azaltılmasına, kriz anında dış politik şokların etkisinin emilmesine ve krizden sonra da toparlanmaya yardım etmektedir¹⁴.

Barınak teorisinin yanı sıra küçük devletlerin dış politika davranışlarını açıklayan diğer teori “*Statü Arayışı teorisi*”dir. Elbette statü arayışı sadece küçük devletlere özgü değildir. Zira uluslararası sistemdeki her aktör; meşruiyet, otorite ve saygı kazanmak için statü arayışı içinde olabilir. Aktörlerin statü arayışındaki amacı, hiyerarşik uluslararası sistemde alta yer alan aktörlere rızaya dayalı itaati (başka bir ifadeyle hegemonyayı) sağlamaktır. Hegemonya arayışının dışında aktörler, BM Güvenlik Konseyi gibi uluslararası sistemin kurumlarında yer alarak da statülerini arttırmayı amaçlarlar. Küçük devletler açısından statü arayışı bir açıdan maddi kapasitenin uluslararası sistemdeki güç mücadelesinde yeterli olmadığı durumlarda devreye girmektedir¹⁵. Dolayısıyla; küçük devletlerin dış politikalarını açıklamayı amaçlayan teorilerden statü arayışı teorisine göre küçük devletler sadece pratik faydalar ve güvenlik arayışı içinde olmazlar, uluslararası sistemde bir statü elde etmek için de dış politika yürütürler¹⁶. Örneğin İskandinav devletleri; iyi ülke, küresel varlık, yumuşak güç, mutluluk, barış ve refah indekslerinde üst sıralarda yer alarak uluslararası sistemde “*markalaşmış*” aktörler arasındadır¹⁷.

14 Brady, 5-7.

15 Pal Roren and Anders Wivel, “King in the North: Evaluating the Status Recognition and Performance of the Scandinavian Countries,” *International Relations* 37, no. 2 (2023): 302-303.

16 Baldur Thorhallsson, “Studying Small States: A Review,” *Small States & Territories* 1, no. 1 (2018): 25.

17 Roren and Wivel, 299.

Küçük devletler barınak ve statü arayışı teorilerinin yanı sıra dengeleme (balancing) ve güçlü devletin yanında yer alma/peşine takılma (bandwagoning), riski azaltan dengeli ilişkiler kurma (hedging) ve tarafsızlık gibi dış politika stratejilerine de başvurmaktadır. Dengeleme küçük bir devletin karşı karşıya kaldığı tehditleri, bir ittifaka ya da güvenlik oluşumuna katılarak bertaraf etme amacına yönelikken, güçlü devletin yanında yer almak kısa vadede güvenlik risklerini azaltmayı amaçlamaktadır. Küçük devletler bu iki politikanın yanı sıra riski azaltan dengeli ilişkiler kurma eğiliminde de olurlar. Küçük devletler, büyük devletlerin maddi olanaklarından faydalanırken, söz konusu büyük devletlerin siyasi iradelerini dayatma tehdidiyle de karşı karşıya kalırlar. Bu nedenle küçük devletler söz konusu büyük devlet politikalarına maruz kalmamak için “hedging” stratejisini uygulamaya meyledebilirler. Bu politika bir anlamda dış politikada “risk yönetimi”ni içermektedir. Alternatif dış politika pozisyonlarından tarafsızlık, küçük devletlerin hiçbir kutba ya da ittifak sistemine dahil olmayarak egemenliklerini ve otonomilerini koruma amaçlarını içermektedir¹⁸.

Büyük Strateji (Grand Strategy) açısından küçük devletlerin temel iki yaklaşımı bulunmaktadır. Bunlardan biri saklanma (hiding) diğer de daha önce değindiğimiz barınak arayışıdır (shelter-seeking). İlki güç yetersizliği nedeniyle uluslararası ilişkilerin dışında kalmayı ve tarafsızlığı içermektedir. Barınak arayışındaki küçük devletler de güç dengesi koalisyonlarında yer alabilirler ancak nadiren dengeleme peşinde koşarlar. Günümüzde küçük devletlerin büyük stratejisinde sadece büyük güçlerin istilalarına karşı güvenliklerini sağlamak değil, küreselleşme sürecinde yer alabilme yeteneği de yer almalıdır. Zira Anders Wivel’e göre başarılı bir küçük devlet büyük stratejisi; pragmatik, uygulanabilir ve küreselleşmenin etkileri çerçevesinde savunma amaçlı ve saldırgan amaçlı barınak arayışını birleştiren bir büyük strateji olmalıdır¹⁹.

Yukarıdaki tanımlar ve yaklaşımlar çerçevesinde küçük devlet kavramının ve küçük devlet dış politika alternatiflerinin çok çeşitli olduğu görülmektedir. Alternatif dış politika seçeneklerine rağmen küçük devletlerin uluslararası sistemdeki belirleyiciliklerinin büyük ve orta büyüklükteki devletlerden daha kısıtlı olduğu iddia edilebilir.

18 Zivile Marija Vaicekauskaite, “Security Strategies of Small States in a Changing World,” *Journal on Baltic Security* 3, no. 2 (2017), passim.

19 Anders Wivel, “The Grand Strategies of Small States,” in *The Oxford Handbook of Grand Strategy* (Oxford: Oxford University Press, 2021): 495-500.

Ermenistan Dış Politikasının Ana Hatları

Bağımsızlıktan sonra Ermenistan dış politikasını belirleyen genel faktörler arasında Ermenistan'ın coğrafi konumu, diaspora, Hay Dat doktrini, mitolojik-tarihsel anlatı, Ermeni Kilisesi, Karabağ'ın yeri ve tamamlayıcılık (complementarity) sayılabilir.

Ermenistan coğrafi konumu itibarıyla denize çıkışı olmayan küçük bir devlettir²⁰. Denize çıkışı olmamasının yanı sıra Ermenistan'ın coğrafi derinliğe sahip olmaması başkent Erivan'ı olası bir savaşta düşmanların doğrudan hedefi haline getirmektedir²¹. Dolayısıyla Ermenistan'ın dış politikada komşularıyla daha iyi ilişkiler kurması ve revizyonist politikaları tercih etmesinden ziyade bölgesel işbirliği projelerinde yer alması daha rasyonel olacaktır²².

Ermenistan'ın coğrafi konumunun yanı sıra diaspora faktörü de Ermenistan dış politikasında önemli bir faktördür. Diaspora ya da Ermenilerin tabiriyle “*Spyurk*”; 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarının soykırım olarak tanınmasına yönelik lobi faaliyetlerinde, Ermenistan bürokrasisine eleman temin etmede ve Karabağ ile çevresindeki yedi rayonun işgalinin tanınması gibi konularda destek sağlamaktadır²³.

Diaspora ile yakından ilgili diğer dış politika faktörü de Hay-Dat Doktrini'dir. “*Ermeni Davası*” olarak da bilinen doktrin üç amacı bulunmaktadır. Bunlar; tarihi Ermeni topraklarında Büyük Ermenistan'ı kurmak, dünyaya dağılmış - diaspora olmuş- Ermenilerin söz konusu Büyük Ermenistan'a dönmelerini sağlamak ve son olarak da sosyal devleti kurmaktır²⁴. Söz konusu Büyük Ermenistan günümüzde Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, İran ve Irak'ın toprak parçalarından bazı kısımları içermektedir²⁵. Dolayısıyla Hay-Dat'ın ilk amacı doğası gereği yayılmacı ve revizyonist bir içeriğe sahiptir. İkinci olarak da Hay Dat, diaspora Ermenilerini ortak Ermeni kimliği altında birleştirmeyi amaçlamaktadır²⁶.

20 Kamer Kasım, “Armenia's Foreign Policy: Small State Irredentism,” *Review of Armenian Studies*, no. 25 (2012): 135.

21 Hatem Cabbarlı, “Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Kavramsal Yaklaşım,” in *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020): 20.

22 Kasım, 135.

23 Cabbarlı, 27-29; Ebru Çoban Öztürk, “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 46 (2013): 150.

24 Cabbarlı, 33.

25 Çoban Öztürk, 154.

26 Keisuke Wakizaka, “Ermenistan'ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruiyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü,” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 5.

Ermenistan dış politikasını kuran önemli hususlardan biri de tarihsel ve mitolojik Ermeni tarih yazımıdır. Ermeniler kadim bir halk olduklarını vurgulamak amacıyla soylarının Hz. Nuh’un torunu Hayk’tan geldiğini iddia ederler²⁷. Ermeniler söz konusu kadim halk iddialarını Hıristiyanlığı kabul eden ilk halk oldukları iddiasıyla desteklerler²⁸. Ermenistan dış politikası kadim halk inancını besleyen mitosları soykırım iddialarıyla birleştirmektedir. Zira ilk Hıristiyan halk olduğunu iddia eden Ermeniler aynı zamanda “soykırımı uğramış” en eski ve ilk halk olma sıfatını da elde etmeyi amaçlamaktadır²⁹. Bu amaca paralel olarak 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları soykırım olarak tanınırsa Batı uygarlığının “soykırım yapmış uygarlık” sıfatı görece olarak ağırlığını yitirecek (zira iddiaya göre öteki kabul edilen Türkler/Müslümanlar da soykırım suçunu işlemiş olacak), Almanya da “soykırım yapmış ilk devlet” olma sıfatından kurtulmuş olacaktır³⁰. Bu çerçevede Ermenistan’ın dış politikasındaki soykırım söyleminin sürdürülebilirliğiyle Batı’nın soykırımcı medeniyet etiketinden kurtulma amacı örtüşmüş olmaktadır. Bu husus da kadim halk ve soykırımı uğrama söylemini Ermenistan dış politikasında kullanışlı bir dış politika aparatı haline getirmektedir.

Hıristiyanlığı kabul etmiş ilk halk algısı şüphesiz Ermeni Apostolik Kilisesi’ni Ermenistan dış politikasında önemli bir araç haline dönüştürmektedir. Kilise özellikle farklı yerlerde yaşayan Ermeniler için ortak payda niteliğindedir. Örneğin Erivan, Gürcistan ve İran’da yaşayan Ermeniler Doğu Ermenicesi konuşurken, Anadolu’daki Ermeniler Batı Ermenicesi konuşmaktadır. Bu durumun yanı sıra Gümrü ve Ahılkelek’te konuşulan Ermenicede Türkçenin etkisi görülürken Erivan ve Karabağ’da konuşulan Ermenicede yer yer Farsçanın etkileri tespit edilmektedir. Bu çerçevede farklı coğrafyada yaşayan Ermenilerin kültürel farklılıklarını ortak paydada birleştiren faktör Apostolik Kilisesi’dir³¹.

Kilise’nin ortak payda olma işlevinin benzerini Karabağ’ın Ermeni siyasetindeki yerinde de görebilmek mümkündür. Karabağ’ın nüfusu 19. yüzyıl itibarıyla Rus Çarlığı’nın hegemonik demografi politikasına uygun olarak Ermeniler lehine arttırılmış, Karabağ’a Osmanlı ve İran coğrafyasından çok

27 Meşdi İsmayılov and Barış Özdal, “Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 36.

28 Sergey Minasyan, “Armenia’s Attitudes Towards Its Past: History and Politics,” *Caucasus Analytical Digest*, no. 8 (July 17, 2019): 11.

29 İsmayılov and Özdal, 38.

30 Erol Göka, “Ermeni Sorunu’nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 1 (May 2001): 131-134.

31 Wakizaka, 2-3.

sayıda Ermeni göç etmiştir³². SSCB döneminde de Azerbaycan'a bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti oluşturulmuş, söz konusu yönetim biriminde Ermenilerin Karabağ'a yönelik talepleri devam etmiştir. Zira Ermeniler Karabağ üzerindeki taleplerini Sovyet yönetimine sıklıkla dile getirmiş, Ermeni ileri gelenleri konuyla ilgili dilekçe ve mektuplar yazmış fakat Sovyet yönetimi bu talepleri geri çevirmiştir. Demografik yapısı değiştirilen Karabağ Soğuk Savaş Dönemi'nde Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı nüfusuyla dikkat çekmiştir. 18 Şubat 1988 tarihinde 140 üyesinin 110'u Ermeni olan Dağlık Karabağ Bölgesel Meclisi'nin Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC)'ne bağlanma kararı ve talebi Mihail Gorbaçov yönetimi tarafından reddedilmiştir. Bu çerçevede Gorbaçov döneminde SSCB'deki Ermeni-Azerbaycan Türkü ilişkilerinin merkezinde Karabağ yer almıştır³³.

Ermenistan dış politikasında ve Ermeni tarih yazımında Karabağ'ın statü sorunu aynı zamanda Türk karşıtlığıyla ilişkilendirilmiştir. Örneğin Ermeni milliyetçisi Zori Balayan'a göre Karabağ, tarihi Ermenistan topraklarını "barbar Türklere" kurtarmak için önemli bir aşamadır³⁴. Hatta Aleksandr İskenderyan'ın ifadesiyle Soğuk Savaş Sonrası Ermeni tarih yazımı ve dolayısıyla dış politikası "Karabağlılaşmış"tır³⁵. Özellikle Levon Ter-Petrosyan'dan sonra Karabağ klanının Ermenistan siyasetinde baskın hale gelmesiyle Ermenistan'ın çıkarları Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi ya da ayrı bir siyasal birim olarak varlığını sürdürmesine indirgenmiştir. Karabağ meselesi sadece yeni kurulan Ermeni devletinin kökenlerini yönlendirmekle kalmamış, aynı zamanda ulusal kimliğin nasıl tanımlanacağı, demokratik kültürün nasıl yerleştirileceği, ekonomik kalkınmanın nasıl teşvik edileceği ve yeni bağımsız bir devlet olarak dış politikanın nasıl oluşturulacağı gibi en önemli tartışmaları da kapsamıştır. Başka bir ifadeyle iç veya dış politikayla ilgili her konu farklı derecelerde Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesine ya da bağımsız bir devlet olma çabalarına tabi kılınmıştır³⁶.

Yukarıda ifade edilen faktörlerin yanı sıra 26 Ocak 2007 tarihinde kabul edilen Ermenistan'ın Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde Ermenistan dış politikasının temel ilkelerinden biri olarak ifade edilen tamamlayıcılık da dikkate değerdir. Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde yer aldığı üzere tamamlayıcılık, bölgedeki ve bölgede çıkarları olan aktörlerle eş zamanlı olarak

32 Murat Jane, *Rusya Federasyonunun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik Mi Dönüşüm Mü?*, 1st ed. (Bursa: Dora Yayıncılık, 2020): 113.

33 Jane, 183.

34 Wakizaka, 7-8.

35 Minasyan, 10.

36 M. Hakan Yavuz and Michael M. Gunter, *The Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences* (Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2023): 70-71.

ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan denge politikasıdır. Başka bir ifadeyle tamamlayıcılık RF ile ilişkileri geliştirirken NATO ile ilişkileri göz ardı etmeme, soykırım iddialarına rağmen Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri yürütebilme kabiliyeti gibi hususları içermektedir. Bu çerçevede Ulusal Güvenlik Stratejisi’ne göre Ermenistan dış güvenlik stratejisi; uluslararası, bölgesel ve Pan-Ermeni (Diaspora odaklı) olmak üzere üç düzeyde şekillenmektedir³⁷. Nikol Paşinyan iktidarının ilk yıllarına denk gelen 2018-2020 arası dönemde dış politikada Batıcı ve liberal hamleler görülmüştür. Ancak söz konusu dış politika hamleleri tamamlayıcılık ilkesiyle örtüşse de kısa vadede Ermenistan’ın pratik kazanımlarından bahsetmek olası değildir.

Ermenistan açısından söz konusu dış politika ve denge arayışı devlet başkanları düzeyinde devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ermenistan’ın ilk devlet başkanı Levon Ter-Petrosyan kimlik ve kolektif hafızayı ülkenin gelişimine zarar verici bir unsur olarak görmüş ve Ermenistan’ın dış politikasına rasyonalizm ve pragmatizm getirmeye çalışmıştır. Petrosyan Ermenistan’ı Avrupalı, Kafkasyalı ya da Asyalı olarak nitelendirmekten kaçınmış, ülkeyi Doğu ile Batı arasında bir köprü olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Ter-Petrosyan’ın ulusal kimlikle ilgili konulardaki tartışmalı pozisyonu, özellikle de Türkiye dahil olmak üzere komşularla sağlıklı ve sorunsuz ilişki kurmaya ulusal değerlerden daha fazla öncelik verme isteği kendisine karşı muhalefete ve 1998 yılında istifasına neden olmuştur. Petrosyan’ın istifasından sonra Ermenistan siyasetinde Karabağ klanının etkisi artmış ve Robert Koçaryan devlet başkanı olmuştur. Koçaryan, dış politikada tamamlayıcılık ilkesini sürdürmeye çalışıp, Avrupalı kimliğine vurgu yapmış ancak diasporanın dış politikada etkin bir söylem haline dönüşmesi, soykırım iddiaları odaklı siyasi söylemin etkisini arttırmıştır. Koçaryan Avrupa entegrasyon sürecine önem verdiğini dile getirirse de kendi döneminde Ermenistan ekonomisinin stratejik varlıkları RF tarafından ele geçirilmiştir. Başka bir ifadeyle söz konusu tamamlayıcılık politikası etkin bir şekilde uygulanamamaktadır. Söz konusu süreç Karabağ klanından gelen diğer devlet başkanı Serj Sarkisyan döneminde de devam etmiştir. Ermeni siyasetindeki Rus etkisi ve RF-Avrupa entegrasyonu arasındaki zorlayıcı etki Sarkisyan döneminde de görülmektedir. Sarkisyan Ermenistan’ın Avrupa ile yakınlaşma sürecinin benzersiz olduğunu vurgulamış; Ermeni değerlerinin, kültürünün ve kimliğinin Ermeni ulusunu Avrupa’nın bölünmez bir parçası haline getirdiğini ve Ermenistan’ın Avrupa ile bütünleşme politikasının temel taşı olduğunu oluşturduğunu kesin bir dille ifade etmiştir³⁸. Fakat Sarkisyan RF’nin

37 “National Security Strategy of the Republic of Armenia (2007)”
https://www.files.ethz.ch/isn/155589/Armenia%20National%20Security%20Strategy%202007_eng.pdf, n.d., accessed December 3, 2023.

38 Aram Terzyan, “The Evolution of Armenia’s Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse,” in *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* (Tbilisi: Universal, 2016): 149–156.

baskısıyla 2013 yılında Vilnius'taki AB Zirvesi'nde serbest ticaret antlaşmasını imzalamamış ve 2015 yılında Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) üyesi olarak tercihini RF merkezli Avrasya entegrasyonundan yana kullanmıştır³⁹. Fakat sonrasında RF-AB arasındaki denge tekrardan AB'ye kaymıştır. 4-6 Nisan 2016'da gerçekleşen Dört Gün Savaşı'nın da etkisiyle Ermenistan 2017 yılında AB ile Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşması (Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement-CEPA) imzalamıştır. Bu özelliğiyle Ermenistan CEPA'yı imzalayan tek AEB üyesi olmuştur⁴⁰.

RF ve AB arasında artan gerilim Ermenistan'ın iki güç arasında denge kurmasını, çok yönlü tamamlayıcı bir dış politika yürütmesini zora sokmaktadır⁴¹. Genel anlamda Ermenistan aslında RF ve Batı arasında denge kurmakta zorlanmaktadır⁴². Bu zorluk Nikol Paşinyan döneminde Ermenistan açısından daha belirgin hale gelmiştir. Başbakan olmadan önce muhalif bir gazeteci olan Paşinyan'ın söz konusu muhalif tutumunu İkinci Karabağ Savaşı haricinde yürüttüğü politikalarda sürdürdüğü iddia edilebilir⁴³. Paşinyan'ın Armenian Time gazetesinde çalışırken Sarkisyan yönetimi ve Karabağ klanındaki siyasal elitleri eleştirirken üzerinde durduğu hususlar arasında hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ve yolsuzluk gibi liberal temalar yer almıştır. Hatta Paşinyan Kadife Devrim'i "*aşk ve toleransın kadife devrimi*" olarak ifade etmiştir⁴⁴. Sarkisyan'ın görev süresini uzatmak için planladığı anayasa değişikliği, otoriter ve oligarşik siyasal sistem, halkın refah seviyesine katkısı olmayan politikaların yarattığı hayal kırıklığı, yolsuzluk ve etkin olmayan dış politika gibi sebepler Sarkisyan yönetimine karşı sivil protestolara neden olmuş⁴⁵, Sivil Sözleşme (Civil Contract) ve Çıkış İttifakı (Way Out Alliance) seçimleri kazanarak Paşinyan Başbakan olmuştur. Liberal söylemli Paşinyan Karabağ klanına muhalif olsa da RF-Batı arasındaki klasik dış politik gerilimi yaşamıştır. Fakat seleflerine göre söz konusu dış politik gerilimi iktidarının

39 Jane, 340.

40 Vahram Ter-Matevosyan and Narek Mkrtychyan, "The Conduct of Armenian Foreign Policy: Limits of the Precarious Balance," in *Small States and the New Security Environment* (Cham: Springer, 2021), 205-206.

41 Hayk Paronyan, "Armenian Foreign Policy between Eurasian and European Integration Models," *Eastern Journal of European Studies* 12, no. 1 (June 2021): 259.

42 Paronyan, 262.

43 Paşinyan'ın Twitter'da 2. Karabağ Savaşı esnasında attığı tweetlerin bir kısmı, iktidara gelmeden önce ve iktidara geldikten sonra kullandığı liberal vaatleri ve söylemleri içermektedir. Bu konuda bkz. Murat Jane, in *Analysis of Nikol Pashinyan's Performance In Digital Diplomacy From The Tovuz Crisis To The 2020 Nagorno-Karabakh Ceasefire Agreement* (International Conference on Digital Diplomacy: Trends and Features, İstanbul, 2023), 10.

44 Alexandr Markarov and Vahe Davtyan, "Post-Velvet Revolution Armenia's Foreign Policy Challenges," *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 26, no. 4 (Fall 2018): 531-532.

45 Agnieszka Miarka and Justyna Lapaj-Kucharska, "Armenian Foreign Policy in the Wake of the Velvet Revolution," *European Politics and Society* 23, no. 5 (2022): 698.

başından itibaren daha belirgin yaşamıştır. Bunda şüphesiz ki RF’nin hegemonik beklentilerine karşı yürütülen birtakım politikaların da etkisi olmuştur. Örneğin Paşinyan 12 Temmuz 2018 tarihinde yeni Başbakan olarak Brüksel’deki NATO Zirvesi’ne katılmış⁴⁶, Batılı kurumlarla ilişkileri yakın olan kişileri hükümette ve bürokraside görevlendirmiştir. Bunlar arasında Soros Vakfı’nın desteklediği Transparency International’da çalışmış olan Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi Başkanı Armen Grigoryan ve Devlet Denetim Servisi Başkanlığı’na atanan ve Rus karşıtlığıyla bilinen David Sanasaryan gibi kişiler yer almaktadır⁴⁷.

Yukarıda aktarılan bilgilerden anlaşılacağı üzere 1991 sonrası Ermenistan dış politikasının ana hatlarını oluşturan faktörler küçük bir devlet olan Ermenistan’ı, yönetmesi zor dış politik kararlarla karşı karşıya bırakma potansiyelini içermektedir. Ermenistan’ın kapasitesini aşan dış politika uygulamalarını, Trans-Kafkasya’daki diğer aktörlerle -Azerbaycan ve Gürcistan ile- ve Trans-Kafkasya’nın bölgesel güçleriyle (Türkiye, RF ve İran) ilişkilerinde görebilmek mümkündür.

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya’daki Devletlerle İlişkilerinin Ana Hatları

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya bölgesel alt sisteminin doğrudan coğrafi üyesi olan iki komşusu Azerbaycan ve Gürcistan’dır. Trans-Kafkasya’nın üç halkı Bolşevik Devrimi sonrası hem bağımsızlığı hem de çatı siyasal birimlerde yer alarak (Trans-Kafkasya Demokratik Federal Cumhuriyeti, SSCB) ortak yönetim deneyimini yaşamışlardır. Üç devlet de SSCB dağıldıktan sonra yapısal sorunlarla karşılaşmıştır. Yapısal sorunların yanı sıra Ermenistan’ın Azerbaycan ve Gürcistan ile yaşadığı sorunlar farklı düzeylerde değerlendirilebilir.

Söz konusu iki devletten Azerbaycan ile yaşadığı sorunlar; Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun işgali, Hocalı Katliamı ve Karabağ’da işgal sonrası kurulan tanınmayan de facto politik birimin diplomatik olarak tanıtılma hedefidir. Özellikle Karabağ’ın statüsü ikili ilişkilerin merkezinde yer almıştır. Sorunun çözümüyle ilgili Petrosyan’ın Eylül 1997’de AGİT Minsk Grubu’nun barış taslağını kabul etmesi⁴⁸ iktidarı kaybetmesini beraberinde getirmiş,

46 Markarov and Davtyan, 533

47 Aktaran Jane, 393-394.

48 AGİT’in Karabağ Sorunu’nun çözüm sürecindeki rolü için bkz. Barış Özdal, “AGİ(K)T Minsk Grubu’nun Dağlık Karabağ Sorunu’nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi,” in *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), passim.; Sezgin Kaya and Barış Özdal, “AGİT’in Dağlık Karabağ Sorunu’nun Çözümündeki Yetersizliğinin Analizi,” *Ermeni Araştırmaları* 73 (2023): passim.

sonrasında yerine geçen Karabağ Ermenisi Koçaryan Azerbaycan ile ilişkilerinde diaspora faktörünü incelemiş, Karabağ'daki politik birimin tanınması Ermenistan'ın önceliği olmuştur⁴⁹. Koçaryan'ın iktidarıyla etkisini arttıran Karabağ klanı -ya da başka bir ifadeyle Karabağlı ve Karabağ'ın bağımsızlığı için mücadele etmiş bireyler- Karabağ'ı "İslami doğuya karşı son savunma" hattı olarak nitelmiştir⁵⁰. Koçaryan'dan sonra devlet başkanı olan Serj Sarkisyan da Karabağ klanının etkili bir üyesi olarak Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde krizi tırmandıran liderlerden olmuştur. Sarkisyan; Hocalı Katliamı öncesinde Azerbaycanlıların, Ermenilerin sivil halka dokunmayacağını düşündüklerini fakat Hocalı Katliamı'ndan sonra bu düşüncenin değiştiğini söylemiş, bir bakıma Ermenistan karar alıcılarının işlediği insanlığa karşı suçları kabul etmiştir⁵¹. Ermenistan'ın küçük bir devlet olmasına rağmen bölgede Azerbaycan aleyhine revizyonist çaba ve amaçlarını daha önce bahsedilen 26 Ocak 2007 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de görmek mümkündür. Ermenistan söz konusu belgede Azerbaycan'ı Ermenistan ve Karabağ'daki de facto birime güç kullanma ihtimali olan tehdit unsurları arasında saymış, bölgesel entegrasyon projelerinden izole etmekle suçlamış ve Ermenistan'ın güvenliğiyle Karabağ'daki de facto yönetimin bekasını aynı paydada değerlendirmiştir⁵². Her ne kadar Ermenistan kendisini Karabağ'daki de facto birimin garantörü olarak kabul etse de Vincent Kopecek'e göre Karabağ'daki de facto birimin mi Ermenistan'ı araçsallaştırdığı yoksa Ermenistan'ın mı Karabağ'daki siyasal birimi araçsallaştırdığı net değildir⁵³. Karabağ klanının Ermeni siyasetindeki doğrudan etkisi daha önce ifade ettiğimiz Kadife Devrim'den sonra sona ermiş, Karabağ elitleri dahil pek çok kişi görevden alınmıştır. Karabağ Ermenilerinin doğrudan etkin olduğu tek alan Ermenistan Savunma Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler olmuştur⁵⁴. Buna rağmen İkinci Karabağ Savaşı'nı önceleyen Tovuz Çatışması'ndan iki gün önce ilan edilen 10 Temmuz 2020 tarihli yeni Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde de Karabağ ve Azerbaycan vurgusu dikkat çekmektedir. Yeni belgede Azerbaycan'ın "Artsakh [Karabağ]ihtilafının barışçıl çözüm süreci"ni engellediği, "Artsakh halkı" için tehlike olduğu ve Türkiye ile Azerbaycan'ın anti-demokratikleşen yapılarının Ermenistan

49 Cabbarlı, 22-23, 39-41.

50 Vincent Kopecek, "Nagorno-Karabakh and Javakhati: Two Different Trajectories of Armenian Separatist Movements," in *De Facto States in Eurasia* (London & New York: Routledge, 2020), 117.

51 Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York & London: New York University Press, 2003). : 172.

52 "National Security Strategy of the Republic of Armenia (2007)"

53 Vincent Kopecek, "The Nagorno-Karabakh Republic And the Republic of Armenia: Who Instrumentalizes Whom?," in *De Facto States in Eurasia* (London & New York: Routledge, 2020), 208-224.

54 Kopecek, "The Nagorno-Karabakh Republic And...", 218.

açısından bu devletleri öngörülemez kıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca son 30 yıldır Azerbaycan’ın Sumgayıt, Bakü, Marağa ve Gence’deki katliamlarıyla Ermeni-fobik politikalar yürüttüğü vurgulanmıştır⁵⁵. Paşinyan liberal söylemlerle Başbakan olsa da Ermenistan Savunma Bakan Yardımcısı David Tonoyan’ın “*yeni topraklar için yeni savaş*” yaklaşımını benimsemesi, COVID-19 salgını ve salgının ekonomik sonuçlarına rağmen Karabağ’daki de facto birimde seçim kararı alınması gibi iki devlet arasındaki krizi tırmandıran gelişmeler önce Tovuz Çatışması’nın sonra da İkinci Karabağ Savaşı’nın Ermenistan’ın yenilgisiyle sonuçlanmasını beraberinde getirmiştir⁵⁶. Ermenistan’ın ikili ilişkilerde krizi tırmandıran ve küçük devlet kapasitesini zorlayan hususlardan biri de bölgede yaratmış olduğu çevre sorunlarıdır. Ermenistan işgal ettiği ve Karabağ’da yer alan Sarseng baraj gölünü de dış politik baskı aracı olarak kullanmıştır. Ermenistan söz konusu baraj gölünün kullanımını sekteye uğratarak Azerbaycan’a ekonomik olarak da zarar vermiştir. Hatta zaman zaman Ermenistan Sarseng’deki barajı yıkmakla tehdit edip suya güvenli erişimi engelleyerek ve suyun yapısına zarar vererek BM’ye göre insani hukuka ve insan hakları hukukuna aykırı davranmıştır⁵⁷. Ayrıca Ermenistan’ın nehirlerinden gelen radyoaktif ve biyolojik atıklarla kirlenmiş sular Azerbaycan’ı tehdit etmektedir. Kur Havzası’ndaki ve Metsamor Nükleer Santrali’ndeki faaliyetler söz konusu su kirliliğini etkilemektedir. Başka bir ifadeyle Ermenistan’ın revizyonist politikalarının sadece jeopolitik-tarihi değil ekolojik boyutu da bulunmaktadır⁵⁸. Ermenistan’ın saldırgan ve revizyonist politikalarına karşın Azerbaycan Haydar Aliyev döneminden itibaren daha dengeli bir dış politika yürütmeye başlamış, bu süreçte ekonomik ve askeri açıdan güçlenmiştir. Ermenistan’ın aksine Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC), Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) gibi projelerden geri kalmamıştır⁵⁹. Azerbaycan’ın aksine Ermenistan-Gürcistan ilişkileri daha dengeli seyretmiştir. Zira gerek 2007 yılındaki gerek de 2020 yılındaki Ermenistan Ulusal güvenlik strateji belgelerinde bu husus vurgulanmaktadır. 2007 yılındaki belgede Gürcistan ile bölge istikrarına katkı sağlayan dostane ilişkilerden, Gürcistan’ın Ermenistan için önemli transit

55 “National Security Strategy of The Republic of Armenia (2020),” n.d., <https://phlconnect.ched.gov.ph/admin/uploads/add217938e07bb1fd8796e0315b88c10/2020-National-Security-Strategy.pdf>.

56 Aktaran Jane, 353-354.

57 Tuğba Evrim Maden, “Azerbaycan’da Su Kıtılığı ve Ermenistan İle Sarsang Rezervuarı Sorunu,” *Ermeni Araştırmaları* 52 (2015): 211–217.

58 Yegane Bakshiyeva, “Threats and Provocations Originating from The Republic of Armenia Towards the Water Resources of The Republic of Azerbaijan,” *Review of Armenian Studies*, no. 40 (2019): 114–116.

59 Javid Valiyev, “Foreign Policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements,” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 38.

yollarını barındırmasından ve iki devlet arasındaki ilişkileri önemli hale getiren Cavak topluluğundan (Cavahetya Ermenileri) bahsetmektedir⁶⁰. 2020 yılındaki ulusal güvenlik strateji belgesinde Gürcistan ile ilişkilere daha çok ekonomi ve işbirliği temelinde değinilmiştir⁶¹. Başka bir ifadeyle Ermenistan açısından Gürcistan ile ilişkilerin temelini Gürcistan'daki Cavahetya Ermenilerinin durumu ve Gürcistan'ın jeopolitik öneminin Ermenistan dış politikasındaki yeri oluşturmaktadır. Ermenistan'ın bölgedeki yayılmacı ve revizyonist tutumu şüphesiz ki ülkesinde Ermeni azınlık barındıran Gürcistan'ın endişelerini arttırmıştır. Zira bağımsızlığın ilk yıllarından Ermenistan'ın Cavahetya Ermenilerinin taleplerini desteklediği bilinmektedir⁶². Hatta RF'deki Ermeni diasporası 2000 yılında Cavahetya Ermenilerinin statülerine ilişkin self determinasyon hakkının bile gündeme getirilebileceğinden bahsetmiştir⁶³. Taşnaklarla bağı olduğu iddia edilen Virk Hareketi de Cavahetya'den çıkmıştır⁶⁴. 1988 yılında ayrılıkçı amaçlarla kurulan Cavak Halk Hareketi bölgeyi Ermenistan'la birleştirmek istemiş, söz konusu hareketin silahlı kanadı Parvent de bölgede etkili olmuştur⁶⁵. Günümüzde bu sorun iki devlet arasındaki ilişkileri fazla etkilemiyor gibidir. İki devlet Cavahetya Ermenilerinin durumuyla ilgili ortak bir tutuma sahip gibi görünmekle birlikte Ermenistan'ın Cavahetya'de olası bağımsızlık ya da özerklik fikrine karşı olduğu görülmektedir⁶⁶. Fakat Soğuk Savaş'ın sonuna doğru Karabağ'da olduğu gibi Cavahetya'de de Ermenilerin organize olmaları Gürcistan'ı endişelendirmiştir. 1988 yılında oluşan Cavak Hareketi ilk başta Ermeni, Gürcü ve Ruslardan oluşmaktayken sonrasında Karabağ ile beraber Ermenistan etno-politikasının bir parçası haline gelmiştir. Zira Ermenistan Dağlık Karabağ ve yedi rayonu işgal sürecinde Cavahetya'deki Ermenilerden oluşan birlik kurulmasını talep etmiştir⁶⁷. Karabağ ve yedi rayonun işgali her ne kadar Gürcistan'ı doğrudan ilgilendirmese de Gürcistan 2007 yılına kadar açık kalmış ve bölgede yer alan olan Rus Üssü'ndeki Ermenileri olası RF-Gürcistan geriliminde kullanılabileceğinden endişe etmiştir⁶⁸. Mihail Saakaşvili devlet başkanı

60 "National Security Strategy of the Republic of Armenia. (2007)"

61 "National Security Strategy of The Republic of Armenia. (2020)"

62 Cabbarlı, 28.

63 Hatem Cabbarlı, "Rusya'da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri," *Ermeni Araştırmaları* 3 (2001): 147.

64 Göktürk Tüysüzöğlü, "Gürcistan'da Muhtemel Bir Ayrılıkçı Bölge: Samtske-Cevaheti," *Karadeniz Araştırmaları* 14, no. 55 (Güz 2017): 75.

65 Hatem Cabbarlı, "Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler", *Ermeni Araştırmaları* 6 (Yaz 2002): 176-177.

66 Fatma Didem Ekinci, "Güney Kafkasya'da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği," *Ermeni Araştırmaları* 63 (2019): 102.

67 Kopecek, "Nagorno-Karabakh and Javakheti...", 115.

68 Tüysüzöğlü, 71.

olduktan sonra ilk başta Virk Hareketi’nin ileri gelenlerini tutuklamış ve hareketin siyasallaşmasını engellemiştir⁶⁹. Saakaşvili’nin politikaları Cavak Hareketi’nin milliyetçi etkisini azaltmış fakat başarılı entegrasyon politikalarına rağmen bölgedeki Ermeniler merkezi otoriteden ziyade yerel otoritelere daha fazla itibar etmiştir⁷⁰. Bu çerçevede Cavahetya Ermenilerinin Tiflis’teki yetkililere sıklıkla Gürcistan’ın siyasi ve ekonomik kalkınma süreçlerine Cavakları entegre etme konusundaki başarısızlıklarını ve bölgedeki sorunları dile getirmeyi engelleyen yasaların çıkarılmasının önündeki engelleri şikayet ettikleri görülmektedir. Cavahetya Ermenilerini ayrıca Saakaşvili’nin Mustafa Kemal Atatürk’ü örnek aldığına dair beyanlarına da tepki gösterdikleri bilinmektedir⁷¹.

Cavahetya Ermenilerinin tepki gösterdiği bir başka husus da Ahıska Türklerinin anavatanları olan Samsthe-Cavahetya’ya dönmeleridir. 1999 yılında Gürcistan’ın Avrupa Konseyi üyelik şartlarından biri olan Ahıska Türklerinin vatanlarına dönüş süreci gerek Ermenistan tarafından gerek de Cavahetya Ermenileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu husus Gürcü karar alıcıları tarafından da bahane olarak sıklıkla dile getirilmiştir. Ahıska Türklerinin Gürcistan’a dönüşüne ilişkin temel dört argüman bulunmaktadır. Argümanların ilki, Ahıska Türklerinin RF tarafından Gürcistan’da istikrarsızlık yaratmak amacıyla kullanılma ihtimalidir. İkincisi, Ahıska Türklerinin yaşayacağı entegrasyon sorunlarıdır. Üçüncüsü, Ahıska Türklerinin geri dönüşlerinin Gürcü ulus devlet inşa sürecine zarar verme ihtimalidir. Son olarak da Ahıska Türkleri ve Cavahetya Ermenileri arasında Gürcistan’ı istikrarsızlaştıracak sorunların yaşanması ihtimalidir⁷².

Her ne kadar birtakım sorunlar gözlemlense de Cavaheti Sorunu silahlı bir harekete dönüşmemiş, bu yönüyle de Dağlık Karabağ ve yedi rayonun işgal sürecinden farklılaşmaktadır⁷³. Fakat yine de mahiyeti itibarıyla sorun Vahram Ter-Matevosyan ve Brent Currie’nin ifadesiyle “gerçekleşmemiş bir çatışma”dır⁷⁴. Küçük devlet olmasına rağmen revizyonist ve yayılmacı bir güç olan Ermenistan’ın Cavaheti Sorunu’nu Karabağ kadar ön plana almamasının

69 Tüysüzoğlu, 75

70 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati...”, 124.

71 Artyom Tonoyan, “Rising Armenian-Georgian Tensions and the Responsibility of a New Ethnic Conflict in the South Caucasus,” *Demokratizatsiya* 18, no. 4 (Fall 2010): 295-296.

72 Yuliya Biletska and Turgut Kerem Tuncel, “Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geir Dönüşü ve ‘Ermeni Faktörü,’” in *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset* (Ankara: Terzi Yayıncılık, 2016), 319–23.

73 Tüysüzoğlu, 76.

74 Vahram Ter-Matevosyan and Brent Currie, “A Conflict That Did Not Happen: Revising the Javakh Affair in Georgia,” *Nations and Nationalism* 25, no. 2 (August 2018): 1–21.

nedeneri arasında Kopecek'in ifade ettiği gibi gücünü bölmekten çekinmesi⁷⁵ ya da Hatem Cabbarlı'nın ifade ettiği gibi Karabağ'daki uluslararası hukuka aykırı durumun üzerine Cavaheti'deki taleplerini ertelemesi olabilir⁷⁶. Bunların dışında Ermenistan şüphesiz ki daha önce de ifade edildiği gibi Gürcistan'ın Ermenistan ekonomisi açısından öneminin farkındadır. Başka bir ifadeyle Gürcistan'ın istikrarsızlaşması Ermenistan'a da zarar verecektir. Ermenistan ticaretinin yaklaşık %70'i Gürcistan limanlarından yapılmaktadır. Başka bir deyişle Ermenistan'ın denize çıkışı Gürcistan üzerinden sağlanabilmektedir⁷⁷. Fakat aynı zamanda 2007 yılına kadar Ahılkelek'teki Rus Üssü Ermenileri güvende hissettirmekteydi⁷⁸. Küçük bir devlet olan Ermenistan, yayılmacı ve revizyonist politikalarıyla Rus güvencesinin sağladığı “barınak” olanağını dengede yürütememiş ve 2008'deki RF-Gürcistan Savaşı'nda yürütülmesi zor politikanın etkisini hissetmiştir.

Ermenistan'ın Sarkisyan döneminde karşı karşıya kaldığı ilk jeopolitik sorun, RF-Gürcistan Savaşı'nda Gürcistan üzerinden yürütölen ticaretin sekteye uğraması ve RF ile Ermenistan'ı bağlayan tek otoyolun bir süreliğine kapanmış olmasıdır. Savaş esnasında ve sonrasında iki devlet arasındaki ilişkilerin zaman zaman gerildiği görölmüştür. Örneğin Gürcistan'daki bazı medya organları tarafından RF'nin Ermenistan topraklarında konuşlandırdığı uçakların Gürcistan'a karşı kullanıldığı iddia edilmiş, 2011 yılında Karabağ'daki de facto birimde yapılan seçimler Gürcistan tarafından “yasa dışı” olarak nitelendirilmiş, Gürcistan'ın Ermenistan'a atanan büyükelçisi Tengiz Sharmanashvili Ermenistan Dışışleri Bakanlığı'na çağırılmıştır⁷⁹. Paşinyan'ın iktidara gelmesinden sonra ilişkiler görel olarak yumuşasa da⁸⁰ iki devlet arasında zaman zaman ortaya çıkan sorunların olduğu da dikkate alınmalıdır.

Ermenistan'ın jeopolitik dezavantajlarına ve bölgedeki izole konumuna rağmen askeri harcamalarında kısıntıya gitmediği görölmektedir. Örneğin tablo-1 ve tablo-2'de 1992-2000 yılları arasında ekonomik sorunlarına rağmen Azerbaycan ve Gürcistan'a göre daha fazla konvansiyonel silah ithal ettiği görölmektedir. Tablo-3 ve tablo-4'te de doğal kaynaklara sahip olmamasına ve dış ticareti zorlayan jeopolitik konumuna rağmen Ermenistan'ın GSYH'nin silahlanmaya ayrılan yüzdeler kısmının Azerbaycan ve Gürcistan'la

75 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati...”, 121.

76 Cabbarlı, “Ermenistan'ın Bölge Politikasında...”, 174.

77 Kopecek, “Nagorno-Karabakh and Javakhati: ...”: 120.

78 Tüysüzoğlu, 72.

79 Alexandr Markarov, Galtsyan, Narek S., and Hayrapetyan, Grigor, “The Main Dimensions and Issues of Armenia's Foreign Security Policy,” in *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia* (Tbilisi: Universal, 2016), 107–44.

80 Markarov and Davtyan, 534

“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)

karşılaştırılabilecek düzeyde yakın olduğu görülmektedir. Gerçi askeri harcamalar arasındaki asimetri özellikle Azerbaycan ve Ermenistan arasında 1998’den itibaren geometrik olarak artsa da Ermenistan’ın sert güç araçlarını kullanma konusundaki eğilimi anlaşılabilir.

Aktör/Yıl	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Azerbaycan	64	49	25	-	-	-	-	-	3	-	-
Ermenistan	-	8	310	47	102	-	-	2	-	-	-
Gürcistan	-	4	-	-	-	8	18	25	6	79	-

Tablo-1: 1992-2000 Arası Trans-Kafkasya devletlerinin konvansiyonel silah ithalatı⁸¹

Aktör/Konvansiyonel Silah tipi	Azerbaycan	Ermenistan	Gürcistan
Uçak	-	-	16
Ağır silahlar	-	26	1
Zırhlı Araçlar	74	90	76
Radarlar	-	108	-
Füzeler	-	245	3
Gemiler	67	-	44
TOPLAM	141	469	140

Tablo-2: 1992-2002 Arası Trans-Kafkasya devletlerinin ithal ettiği konvansiyonel silahların türleri⁸²

81 Björn Hagelin, “Arms Transfers to the South Caucasus and Central Asia Compared, 1992–2002,” in *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia* (Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003), 22.

82 Hagelin, 24.

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Azerbaycan	-	315.7	332	167.8	138.7	122.1	140.4	160	208.8	221.5	250.5
Ermenistan	-	146	53.9	-	133.1	114.8	146	144	154.9	157.1	152.5
Gürcistan	-	-	-	-	-	102.5	63.9	61.7	47.5	32.4	41.2

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbaycan	269.7	336.4	407.8	477.2	980.3	1531.6	2061	1820.6	1723.9	3280	3402.8
Ermenistan	150.8	173.7	191.7	234.5	277	324.7	376.8	392.8	410.4	376.1	385.1
Gürcistan	58.9	71.6	99.9	265.4	450.9	892.8	847.5	516.9	387.4	348.6	361.6

Aktör/Yıl/ Askeri Harcama (2021 dolar kuru sabitıyla milyon \$)	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	3442	3454.7	3671.4	1702.8	1787.4	1880.4	2032.1	2386.6
Ermenistan	433.5	440.2	476.5	468.5	479.5	541.3	674.3	655.1
Gürcistan	328.9	318.6	283.7	304.9	309.4	317.8	313.4	302.9

Tablo-3: Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın 1991-2020 arası yaptığı askeri harcamalar (2021 dolar kuru sabitiyle milyon \$)⁸³

83 "SIPRI Military Expenditure Database," n.d., <https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.

**“Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın
Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020)**

Aktör / %’lik oran / Yıl	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Azerbaycan	-	%2.4	%5	%1.95	%2.74	%2.25	%2.32	%2.41	%2.63	%2.27	%2.31
Ermenistan	-	%2.2	%2.3	-	%4.06	%3.28	%3.91	%3.53	%3.7	%3.56	%3.13
Gürcistan	-	-	-	-	-	%2.21	%1.25	%1.14	%0.92	%0.62	%0.74
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Azerbaycan	%2.24	%2.43	%2.63	%2.3	%3.42	%2.86	%3.29	%3.33	%2.79	%4.67	%4.66
Ermenistan	%2.7	%2.73	%2.74	%2.87	%2.95	%3.04	%3.4	%4.16	%4.27	%3.85	%3.58
Gürcistan	%1	%1.07	%1.37	%3.34	%5.22	%9.16	%8.52	%5.61	%3.71	%3.1	%2.98

Aktör / %’lik oran / Yıl	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Azerbaycan	%4.54	%4.56	%5.46	%3.69	%3.76	%3.56	%3.87	%5.39
Ermenistan	%4	%3.94	%4.24	%4.09	%3.85	%4.12	%4.79	%4.98
Gürcistan	%2.57	%2.36	%2	%2.08	%1.97	%1.9	%1.78	%1.81

Tablo-4: Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan’ın GSYH’nda askeri harcamaların yüzdesi⁸⁴

Ermenistan’ın Trans-Kafkasya’daki Bölgesel Güçlerle İlişkilerinin Ana Hatları

Ermenistan’ın küçük devlet olarak uyguladığı dış politikasını ve küçük devlet diplomasisini bölgesel güçlerle olan ilişkilerinde de görebilmek mümkündür. Ermenistan’ın RF, Türkiye ve İran’la ilişkileri bölgedeki aktörlerle (Azerbaycan ve Gürcistan) ilişkilerini anlayabilmek açısından da tamamlayıcı niteliktedir. Ermenistan’ın bölgedeki revizyonist politikalarının devamlılığı için RF ile ilişkileri önem arz etmektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Ermenistan’daki karar alıcılar için RF ekonomik, askeri güvenlik ve insan kaynağı açısından vazgeçilmez bir müttefik olarak görülmektedir. Fatma Didem Ekinci’nin ifadesiyle RF Ermenistan açısından hem dış politik zafiyeti azaltan bir araç hem de dirençlilik unsurlarından biri olarak dikkat çekmektedir⁸⁵. Bu iddiayı tarihsel olarak destekleyecek pek çok örnek bulmak

84 “SIPRI Military Expenditure Database.”

85 Fatma Didem Ekinci, “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 71–106.

mümkündür. Dolayısıyla Ermenistan açısından RF, tarihsel müttefik olarak kabul edilmekte olup RF'nin de Ermenistan aracılığıyla Trans-Kafkasya'daki çıkarlarını maksimize ettiğini ileri sürmek mümkündür⁸⁶. Küçük bir devlet olarak RF gibi bir bölgesel gücün desteğini almak ilk bakışta Ermenistan açısından makul ve mantıklı görülmektedir. Zira Karabağ ve çevresindeki yedi rayonun işgal sürecinde gerek RF ordusunun 366. Alayı'nın⁸⁷, gerek Rus özel kuvvetleri Spetnaz'ın Ermenistan'a yardım ettiği iddia edilmektedir⁸⁸. Fakat iki devlet arasındaki müttefiklik ilişkisinin asimetrik niteliği dikkat çekmektedir⁸⁹. RF askeri açıdan Ermenistan'a ağır silahlar verip⁹⁰, Ahılkelek ve Gümrü gibi üslerle Ermenistan'ın kendisini güvende hissetmesini sağlarken ekonomik ve doğal kaynak açısından Ermenistan'ı kendisine bağımlı hale getirmiştir. Örneğin 2014 yılından itibaren RF bin metreküp başına 189 dolara Ermenistan'a doğalgaz satmıştır. Göreli olarak uygun olan doğalgaz satım bedeli karşılığında Gazprom, ArmRosGaz tedarik ve dağıtım şirketlerindeki hisselerini %80'den %100'e çıkarmıştır⁹¹. Bundan önce de Putin iktidara gelir gelmez VTB Bank, Beeline ve Gazprom gibi firmalar aracılığıyla Ermenistan ekonomisinin "Ruslaşması" sürecini hızlandırmıştır⁹². Bunların yanı sıra Rus şirketleri 2007-2013 yılları arasında Ermenistan ekonomisine 2.1 milyar dolar doğrudan yabancı yatırım yapmış, 2015 yılında Ermenistan'ın AEB'e üye olmasıyla iki devlet arasındaki ilişkilerde ekonomik boyut daha derinleşmiştir⁹³. Ermenistan'ın RF'ye yönelik söz konusu bağımlılığını aşabilmesi çok kolay görünmemektedir. Anthony R. Branch'a göre Ermenistan'ın ekonomik açıdan enerji kaynak çeşitliliğini arttırması ve RF dışında kaynaklar bulması gerekmektedir⁹⁴. Şüphesiz Ermenistan'ın RF'ye alternatif arayışı ekonomiyle sınırlı kalmamalıdır. Zira Nisan 2016'da Azerbaycan'ın Karabağ'a yönelik başlattığı askeri operasyonda Ermenistan'ın

86 Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008): 187-188.

87 Ömer Göksel İşyar, *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2004): 410.

88 İşyar, 345.

89 Cenan Çakmak and Cüneyt M. Özşahin, "Explaining Russia's Inertia in the Azerbaijan-Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance," *Europe-Asia Studies* 75, no. 6 (July 2023): 972.

90 Fatma Aslı Kelkitli, "Russian Foreign Policy in South Caucasus Under Putin," *Perceptions* 13, no. 3 (Winter 2008): 86.

91 Vladimir Socor, "Armenia's Economic Dependence on Russia Insurmountable by the European Union," Jamestown, accessed December 22, 2023, <https://jamestown.org/program/armenias-economic-dependence-on-russia-insurmountable-by-the-european-union/>.

92 Marie Lorgeoux, "Armenia: what degree of dependence on Russia?," *REGARD SUR L'EST* (blog), January 17, 2022, <https://regard-est.com/armenia-what-degree-of-dependence-on-russia>.

93 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan: 124-128.

94 Anthony R. Branch, "Armenia and the South Caucasus," *Connections* 17, no. 2 (Spring 2018): 59.

güvenliği ve savunması “barınak sağlayıcılar” tarafından değil, Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından sağlanmıştır⁹⁵.

2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı da Ermenistan’ın RF odaklı güvenlik anlayışının zafiyetini gözler önüne koymuştur. İkinci Karabağ Savaşı’nın tayin edici şekilde Azerbaycan lehine sonuçlanmasında Azerbaycan ordusunun başarısı kadar Türkiye’nin verdiği destek de önemlidir. Günümüzde görece olarak iyi seyreden Türkiye-Ermenistan ilişkilerine rağmen Ermenistan küçük devlet dış politikası ve diplomasisine uygun olmayan politikalar yürüterek Türkiye ile ilişkilerinde revizyonist tutumlar sergilemiştir. Ermenistan’ın Türkiye karşıtı politikalarının sonucu da 1993 yılında Rus desteğiyle işgal ettiği toprakları kaybetmek olmuştur. Bu çerçevede küçük bir devlet olmasına rağmen Ermenistan, bağımsızlık bildirgesinde Türkiye’nin Doğu Anadolu toprakları için “Batı Ermenistan” ifadesini kullanmış⁹⁶, daha önce bahsedilen ulusal güvenlik strateji belgelerinde Türkiye’yi uzlaşmazlıkla suçlamış⁹⁷, hatta Türkiye’nin Ermenistan’a saldıracağını iddia etmiştir. Fakat Türkiye’nin NATO üyesi olarak Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) üyesi ve RF’nin güvenlik garantörlüğü altındaki Ermenistan’a saldıracağı fikri gerçekçi durmamaktadır⁹⁸ 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları⁹⁹ ve diasporanın etkisine sıkışmış olan ikili ilişkiler 2008 yılından itibaren iki aktör açısından değişmeye başlamıştır. Daha önce ifade edildiği gibi Ermenistan’ın denize çıkışı Gürcistan üzerinden sağlanmakta olup, kısa dönemli krizlere rağmen Ermenistan Gürcistan ile ilişkilerini dengeli bir şekilde sürdürmüştür. 2008 RF-Gürcistan Savaşı Ermenistan’ın güvenli ticari rotasını sekteye uğratmış ve Ermenistan savaş nedeniyle ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. “Beş Gün Savaşı” kaynaklı ekonomik sorunlar Ermenistan’ı alternatif ticari güzergah arayışına yöneltmiş, söz konusu alternatif zorlu gözükse de Türkiye olmuştur. Dolayısıyla Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin 2009 yılında yumuşamasının nedenlerinden biri RF-Gürcistan Savaşı olmuştur. Futbol diplomasisi başta olmak üzere çeşitli araçlarla ilişkiler yumuşatılmaya çalışılsa da söz konusu girişim Ermenistan meclisinin protokolleri onaylamaması ve Türkiye’nin de Zürih Protokolleri’nin uygulanmasının Karabağ Sorunu’nun

95 Ter-Matevosyan, Vahram and Mkrtchyan, 205.

96 “Armenian Declaration of Independence,” n.d., <https://www.gov.am/en/independence/>.

97 “National Security Strategy of the Republic of Armenia.”; “National Security Strategy of The Republic of Armenia.”

98 Branch, 54.

99 1915 Olaylarını soykırım olarak niteleyen Ermenistan’ın söylemlerinden biri de Osmanlı Ermenilerinin tehciire tabii tutulduğudur. Hakim tehcir yaklaşımının yerine yer değiştirme (relocation) yaklaşımının kullanılması daha uygundur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Özdal, “Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir,” *Global Strateji Dergisi* 3, no. 10 (Yaz 2007), passim.

çözümüne bağlaması nedeniyle¹⁰⁰ başarısız olmuştur¹⁰¹. Protokollerin onaylanmamasının ardından dönemin Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan 2011 yılında Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki topraklarını “*Batı Ermenistan*” olarak nitelemiş, kendisinin Dağlık Karabağ'ın işgalini yaparak kendi neslinin sorumluluğunu yerine getirdiğini ifade etmiştir¹⁰². Böylelikle Sarkisyan hem Ermenistan'ın Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik tehditlerini tekrar etmiş hem de söz konusu uluslararası hukuka aykırı işgallerin devamlılığı için gelecek nesillere mesaj vermiştir. Böylelikle Ermenistan 2009 protokollerinde yapıcı olmayıp Türkiye gibi bir “*ekonomik barınak*” alternatifini iyi değerlendirememiş, revizyonist söylem ve çabaları İkinci Karabağ Savaşı'na giden süreçte de görüldüğü gibi Ermenistan'ı manevra alanı dar bir dış politikaya itmiştir.

Türkiye gibi görece zor bir “*barınak*”a karşı bölgesel güçlerden İran, Ermenistan açısından barınak ilişkisi kurması daha rahat bir aktör olmuştur. İran Ermenistan'ı Ortadoğu ve Orta Asya'ya bağlayan bir köprü konumundadır. Türkiye ve Azerbaycan ile sorunlu ilişkiler ve 2008 yılında Gürcistan'daki ticaret güzergahında yaşanan sorunlar göz önüne alındığında Ermenistan açısından İran'ın jeopolitik önemi daha iyi anlaşılmaktadır¹⁰³. Ermenistan da İran açısından Trans-Kafkasya'da önemli bir aktördür. İran her ne kadar İslami dayanışma söylemi üzerinden dış politikasını kurgulasa da Trans-Kafkasya'ya reelpolitik ilkeler çerçevesinde yaklaşmaktadır. Hıristiyan bir devlet olmasına rağmen İran'ın bölgedeki müttefiki Ermenistan'dır¹⁰⁴. Bu karşılıklı çıkarlar iki devleti birbirine yakınlaştırmaktadır. Örneğin Koçaryan'ın devlet başkanlığının ilk yedi yılı itibarıyla Ermenistan ve İran'ın ticaret hacimlerinin iki kata yakın arttığı görülmektedir¹⁰⁵. Bunun yanı sıra İran 2015 yılında Ermenistan'ın en büyük on ticaret ortağından biri olmuştur. İran-Ermenistan doğalgaz hattı da iki devletin ilişkilerinde önemli yer tutmaktadır. Keza İran hem doğalgazını

100 Genelde Türkiye-Ermenistan arasındaki kronik sorunlar arasında Ermenistan'ın 1915 olaylarına ilişkin iddiaları, İkinci Karabağ Savaşı öncesinde Karabağ'ın işgali ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik toprak talepleri yer almaktadır. Ancak İkinci Karabağ Savaşı'nın sonuna kadar Nahçıvan Krizi de iki devlet arasındaki sorunlar arasında yer almaktadır. Bu konuda bkz. Ayşe Küçük, “Critical Constructivism and ‘Nakhichevan Crisis’: How Did Türkiye Reconstruct Its National Interest?,” *Akdeniz İİBF Dergisi* 23, no. 2 (2023): 200. Bu ve benzeri örneklerden anlaşılacağı üzere Türkiye ve Ermenistan arasında tekrarlayan çatılmalar bulunmaktadır. Bkz. Ayşe Küçük, *Tekrarlayan Çatışmalar Türk(İye)-Yunan(İstan) ve Türk(İye)-Ermeni(stan) İlişkilerinde Algı, Söylem, Siyasa* (İstanbul: Otorite Yayınları, 2023) : 356.

101 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 113.

102 Maxime Gauin, “Understanding the Ideological Blockades in Armenia’s Contemporary Politics,” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 138.

103 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 122.

104 Brenda Shaffer, “Iran’s Policy toward the Caucasus and Central Asia,” *The Central Asia-Caucasus Analyst*, August 17, 2022: 1.

105 Elnur Kelbizadeh, “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri,” *Ermeni Araştırmaları* 62 (2019): 80.

Trans-Kafkasya bölgesinde ulaştırabilmiş hem de Ermenistan RF’ye olan doğal gaz bağımlılığını kısmen azaltabilmiştir. Bu çerçevede Ermenistan, 2016 Nükleer Anlaşması’nın imzalanmasını ve İran üzerindeki ticari ve finansal kısıtlamaların kalkmasını memnuniyetle karşılamıştır. Ekonomik ilişkilerin yanı sıra iki devlet arasındaki ortak noktalardan biri de Türkiye ve Azerbaycan’a yönelik tutumlarındaki benzerliktir. Söz konusu ortak rakipler de İran ve Ermenistan’ı birbirine yaklaştırmaktadır¹⁰⁶. İran Ermenistan açısından iyi bir müttefik gibi görülmektedir. Fakat iki devlet arasındaki ilişki, izole edilmiş aktörler arasındaki simbiyotik bir ilişki tipidir. Bu ortak nokta da kader birliği anlamında bir avantaj olarak değerlendirilebilir ancak Ermenistan’ın bu ilişki tipinde İran’a daha fazla ihtiyacı olduğu görülmektedir¹⁰⁷. Anlaşılacağı üzere küçük bir devlet olarak Ermenistan açısından İran, RF’ye alternatif barınaklardan biri olarak görülebilir ancak RF’de olduğu gibi İran ile ilişkilerde de yapısal asimetrik diplomatik ilişki tipi potansiyeli görülmektedir.

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Ermenistan’ın bölge devletleriyle ilişkilerine yönelik revizyonist tutumu bölgeyi çevreleyen bölgesel güçlerle olan ilişkisinde de devam etmiş, Ermenistan dış politik açmazlarıyla diplomatik açıdan manevra alanını daraltmıştır.

Sonuç

Ermenistan’ın küçük bir devlet olarak 1991-2020 yılları arasında uyguladığı dış politika ve diplomasi açmazlarının fazla olduğu iddia edilebilir. Çoğu küçük devlet gibi Ermenistan da siyasi varlığını sürdürmek için barınak aktörlere ihtiyaç duymuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemin ilk yılları itibarıyla RF’nin askeri, güvenlik ve ekonomik barınağı Ermenistan’ın uluslararası hukuka aykırı ve Hay-Dat’ın “*Büyük Ermenistan*” amacına yönelik politikaları yürütmesini olanaklı kılmıştır. Fakat Ermenistan, Rus desteği ile güvenliğini sağlasa da Rus firmalarının Ermenistan’da artan etkisi Ermenistan’ın egemenliğini sorgulanır hale getirmiştir. Başka bir ifadeyle Ermenistan askeri-güvenlik barınak için ekonomik bağımlılığı tercih etmiş, RF tarafından sağlanan ekonomik barınak da bağımlılığı arttırmış ve iki devlet arasında asimetrik bir ilişki oluşturmuştur.

Jeopolitik derinlik ve doğal kaynaklar açısından Gürcistan ve Azerbaycan’a karşı dezavantajları olmasına rağmen Ermenistan gerek Azerbaycan’ın gerek de bölgesel bir güç olan Türkiye’nin toprak bütünlüğüne aykırı politikalar

106 Markarov, Galtsyan and Hayrapetyan, 122-124.

107 Zeynep Kaya, “Iran and Armenia,” *Review of Armenian Studies* 24 (2011): 168.

yürütmeye devam etmiştir. Ermenistan'ın görelî iyi ilişkilerinin olduğu Gürcistan'la da Cavahetya Ermenileri üzerinden potansiyel sorunu bulunmaktadır. Karadeniz'e çıkış açısından Gürcistan'ın RF ile yaşadığı sorunlar Ermenistan ekonomisini de zor duruma sokmuştur. Türkiye bu sorunda Ermenistan tarafından alternatif ticari rota olarak belirlenmiş ama 1915 olaylarına ilişkin iddiaların ve diasporanın etkisiyle Türkiye gibi bir barınak potansiyeli aktörü Ermenistan iyi kullanamamıştır. Günümüzde özellikle İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yeni konjonktürde Ermenistan'ın özellikle Türkiye ile ilişkilerinde daha gerçekçi politikalar yürüttüğü görülmektedir. Ermenistan, Türkiye ile ilişkilerinin yanı sıra Avrupa Birliği (AB), ABD ve NATO ile ilişkilerini de geliştirme yoluna gitmiştir. Ermenistan'ın Eylül 2023'te ABD ile yaptığı askeri tatbikat, 19 Şubat-1 Mart 2024 tarihleri arasında NATO'nun Regex-2024 tatbikatına katılması ve Fransa ile yaptığı savunma anlaşması Batı ile yürütülen olumlu ilişkilere örnek gösterilebilir.

Genel ve soyut olarak ifade etmek gerekirse Ermenistan 1991-2020 yılları arasında kısıtlı dış politika aparatlarına rağmen revizyonist ve saldırgan politikalar yürüterek hem bölgesel işbirliği olanaklarından dışlanmış hem de RF odaklı güvenlik politikasıyla egemenliğini tartışmalı hale getirmiştir. Böylelikle Ermenistan'ın Trans-Kafkasya'daki bölgesel güvenliği tehdit eden ve bozan 1991-2020 yılları arasındaki politikalarının maliyeti yüksek olmuştur. Ayrıca bağımsızlık bildirisinde belirtilen tamamlayıcılık ilkesinin 1991-2020 yıllarında pratiğe geçemediği ve küçük bir devlet olarak Rus hegemonyasına karşı alternatif oluşturamadığı görülmektedir. Günümüzde İkinci Karabağ Savaşı sonrası oluşan konjonktürde Ermenistan'ın küçük devlet dış politikası ve diplomasisini uygulamaya yönelik tamamlayıcı alternatifleri yarattığı da iddia edilebilir. Ermenistan'ın küçük devlet politikasındaki başarısının 1991-2020 yılları arasındaki açmazlarından kurtulabilmesiyle doğru orantılı olduğu iddia edilebilir.

KAYNAKÇA

“Armenian Declaration of Independence,” n.d.

<https://www.gov.am/en/independence/>.

Bakshiyeva, Yegane. “Threats and Provocations Originating from The Republic of Armenia Towards the Water Resources of The Republic of Azerbaijan.” *Review of Armenian Studies*, no. 40 (2019): 113–31.

Baldacchino, Godfrey. “Thucydides of Kissinger? A Critical Review of Smaller State Diplomacy.” In *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Biletska, Yuliya and Tuncel, Turgut Kerem. “Ahıska Türklerinin Gürcistan’a Geir Dönüşü ve ‘Ermeni Faktörü.’” In *Gürcistan’daki Müslüman Topluluklar: Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset*, 319–46. Ankara: Terzi Yayıncılık, 2016.

Brady, Anne-Marie. “Small States and the Turning Point in Global Politics.” In *Small States and the New Security Environment*. Cham: Springer, 2021.

Branch, Anthony R. “Armenia and the South Caucasus.” *Connections* 17, no. 2 (Spring 2018): 47–60.

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Kavramsal Yaklaşım.” In *Ermenistan Dış Politikası (1991-2019)*, 1–79. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2020.

———. “Ermenistan’ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler” 6 (Yaz 2002): 158–81.

———. “Rusya’da Ermeni Diasporası: Oluşumu ve Faaliyetleri.” *Ermeni Araştırmaları* 3 (2001): 131–52.

Çakmak, Cenap and Özşahin, Cüneyt M. “Explaining Russia’s Inertia in the Azerbaijan-Armenia Dispute: Reward and Punishment in an Asymmetric Alliance.” *Europe-Asia Studies* 75, no. 6 (July 2023): 972–88.

Çoban Öztürk, Ebru. “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 46 (2013): 143–62.

- Crispolti, Valerio. “Do Small States Need Large External Buffers? Evidence from an Event-Study Analysis.” In *Handbook of Small States*. Routledge, 2018.
- Crowards, Tom. “Defining the Category of ‘Small States.’” *Journal of International Development*, no. 14 (2002): 143–79.
- De Waal, Thomas. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York & London: New York University Press, 2003.
- Ekinci, Fatma Didem. “Güney Kafkasya’da İki-Tarafılığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan ve Gürcistan Örneği.” *Ermeni Araştırmaları* 63 (2019): 83–113.
- . “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 71–106.
- Gauin, Maxime. “Understanding the Ideological Blockades in Armenia’s Contemporary Politics.” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 137–48.
- Göka, Erol. “Ermeni Sorunu’nun (Gözden Kaçan) Psikolojik Boyutu.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 1 (May 2001): 128–38.
- Hagelin, Björn. “Arms Transfers to the South Caucasus and Central Asia Compared, 1992–2002.” In *Armament and Disarmament in the Caucasus and Central Asia*, 21–31. Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2003.
- İsmayılov, Meşdi and Özdal, Barış. “Sosyal Teori Bağlamında Ermeni Milliyetçiliğinin Tarih ve Coğrafya Retoriği.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018): 31–70.
- İşyar, Ömer Göksel. *Bölgesel ve Global Güvenlik Çıkarları Bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2004.
- Jane, Murat. *Rusya Federasyonunun Trans-Kafkasya Politikasının Analizi: Süreklilik Mi Dönüşüm Mü?* 1st ed. Bursa: Dora Yayıncılık, 2020.
- . In *Analysis of Nikol Pashinyan’s Performance In Digital Diplomacy From The Tovuz Crisis To The 2020 Nagorno-Karabakh Ceasefire Agreement*, 10. İstanbul, 2023.

- Kasım, Kamer. “Armenia’s Foreign Policy: Small State Irredentism.” *Review of Armenian Studies*, no. 25 (2012): 133–50.
- Kaya, Zeynep. “Iran and Armenia.” *Review of Armenian Studies* 24 (2011): 153–72.
- Kelbizadeh, Elnur. “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri.” *Ermeni Araştırmaları* 62 (2019): 73–94.
- Kelkitli, Fatma Aslı. “Russian Foreign Policy in South Caucasus Under Putin.” *Perceptions* 13, no. 3 (Winter 2008): 73–91.
- Keohane, Robert O. “Lilliputians’ Dilemmas: Small States in International Politics.” *International Organization* 23, no. 2 (April 1969): 291–310. <https://doi.org/10.1017/S002081830003160X>.
- Kopecek, Vincent. “Nagorno-Karabakh and Javakhati: Two Different Trajectories of Armenian Separatist Movements.” In *De Facto States in Eurasia*, 109–35. London & New York: Routledge, 2020.
- . “The Nagorno-Karabakh Republic And the Republic of Armenia: Who Instrumentalizes Whom?” In *De Facto States in Eurasia*, 208–24. London & New York: Routledge, 2020.
- Küçük, Ayşe. “Critical Constructivism and ‘Nakhichevan Crisis’: How Did Türkiye Reconstruct Its National Interest?” *Akdeniz İİBF Dergisi* 23, no. 2 (2023): 200–210.
- . *Tekrarlayan Çatışmalar Türk(Iye)-Yunan(Istan) ve Türk(Iye)-Ermeni(Stan) İlişkilerinde Algı, Söylem, Siyasa*. İstanbul: Otorite Yayınları, 2023.
- Lewis, Vaughan A. “Foreword: Studying Small States over the Twentieth into the Twenty-First Centuries.” In *The Diplomacies of Small States: Between Vulnerability and Resilience*. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Lorgeoux, Marie. “Armenia: what degree of dependence on Russia?” *REGARD SUR L’EST* (blog), January 17, 2022. <https://regard-est.com/armenia-what-degree-of-dependence-on-russia>.
- Maden, Tuğba Evrim. “Azerbaycan’da Su Kıtılığı ve Ermenistan İle Sarsang Rezervuarı Sorunu.” *Ermeni Araştırmaları* 52 (2015): 189–220.

- Markarov, Alexandr and Davtyan, Vahe. "Post-Velvet Revolution Armenia's Foreign Policy Challenges." *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 26, no. 4 (Fall 2018): 531–46.
- Markarov, Alexandr, Galtsyan, Narek S., and Hayrapetyan, Grigor. "The Main Dimensions and Issues of Armenia's Foreign Security Policy." In *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, 107–44. Tbilisi: Universal, 2016.
- Miarka, Agnieszka and Lapaj-Kucharska, Justyna. "Armenian Foreign Policy in the Wake of the Velvet Revolution." *European Politics and Society* 23, no. 5 (2022): 698–711.
- Minasyan, Sergey. "Armenia's Attitudes Towards Its Past: History and Politics." *Caucasus Analytical Digest*, no. 8 (July 17, 2019): 10–13.
- "Montevideo Convention on the Rights and Duties of States." Accessed August 20, 2023. <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.html>.
- "National Security Strategy of the Republic of Armenia." https://www.files.ethz.ch/isn/155589/Armenia%20National%20Security%20Strategy%202007_eng.pdf, n.d. Accessed December 3, 2023.
- "National Security Strategy of The Republic of Armenia," n.d. <https://phlconnect.ched.gov.ph/admin/uploads/add217938e07bb1fd8796e0315b88c10/2020-National-Security-Strategy.pdf>.
- Neumann, Iver B. and Gstöhl, Sieglinde. "Introduction: Lilliputians in Gulliver's World?" In *Small States in International Relations*, 3–36. Seattle: University of Washington Press, 2006.
- Özdal, Barış. "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(Süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi." In *Karabağ: Dünü, Bugünü, Yarını*, 135–63. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- . "Ermeni Sorununun Analizinde Önemli Bir Parametre: Tehcir." *Global Strateji Dergisi* 3, no. 10 (Yaz 2007): 95–104.
- Paronyan, Hayk. "Armenian Foreign Policy between Eurasian and European Integration Models." *Eastern Journal of European Studies* 12, no. 1 (June 2021): 258–73.

- Pazarıcı, Hüseyin. *Uluslararası Hukuk*. 2. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2004.
- Rogers, James. “Small States, Great Powers and Armed Drones.” In *Small States and the New Security Environment*. Cham: Springer, 2021.
- Roren, Pal and Wivel, Anders. “King in the North: Evaluating the Status Recognition and Performance of the Scandinavian Countries.” *International Relations* 37, no. 2 (2023): 298–323.
- Sapmaz, Ahmet. *Rusya’nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye’ye Etkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Shaffer, Brenda. “Iran’s Policy toward the Caucasus and Central Asia.” *The Central Asia-Caucasus Analyst*, August 17, 2022.
- “SIPRI Military Expenditure Database,” n.d.
<https://doi.org/10.55163/CQGC9685>.
- Socor, Vladimir. “Armenia’s Economic Dependence on Russia Insurmountable by the European Union.” Jamestown. Accessed December 22, 2023.
<https://jamestown.org/program/armenias-economic-dependence-on-russia-insurmountable-by-the-european-union/>.
- Ter-Matevosyan, Vahram and Currie, Brent. “A Conflict That Did Not Happen: Revising the Javakh Affair in Georgia.” *Nations and Nationalism* 25, no. 2 (August 2018): 1–21.
- Ter-Matevosyan, Vahram and Mkrtychyan, Narek. “The Conduct of Armenian Foreign Policy: Limits of the Precarious Balance.” In *Small States and the New Security Environment*, 203–15. Cham: Springer, 2021.
- Terzyan, Aram. “The Evolution of Armenia’s Foreign Policy Identity: The Conception of Identity Driven Paths. Friends and Foes in Armenian Foreign Policy Discourse.” In *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*, 145–83. Tbilisi: Universal, 2016.
- Thorhallsson, Baldur. “Studying Small States: A Review.” *Small States & Territories* 1, no. 1 (2018): 17–34.
- Tonoyan, Artyom. “Rising Armenian-Georgian Tensions and the Responsibility of a New Ethnic Conflict in the South Caucasus.” *Demokratizatsiya* 18, no. 4 (Fall 2010): 287–308.

- Tüysüzoğlu, Göktürk. “Gürcistan’da Muhtemel Bir Ayrılcık Bölge: Samtske-Cevahati.” *Karadeniz Araştırmaları* 14, no. 55 (Güz 2017): 67–83.
- Vaicekauskaitė, Zivile Marija. “Security Strategies of Small States in a Changing World.” *Journal on Baltic Security* 3, no. 2 (2017): 7-15.
- Valiyev, Javid. “Foreign Policy of Azerbaijan in 25 Years of Independence: Priorities, Principles and Achievements.” *Caucasus International* 7, no. 1 (Summer 2017): 29–46.
- Wakizaka, Keisuke. “Ermenistan’ın Ulus-Devlet İnşası ve Meşruyetinde, Ermeni Meselesi ve Karabağ Sorununun Rolü.” *Yeni Türkiye*, no. 60 (2014): 1–12.
- Wivel, Anders. “The Grand Strategies of Small States.” In *The Oxford Handbook of Grand Strategy*, 490-506. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Yavuz, M. Hakan, and Michael M. Gunter. *The Karabakh Conflict between Armenia and Azerbaijan: Causes & Consequences*. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, 2023.

Yayın Geliş Tarihi: 01.08.2023

Yayına Kabul Tarihi: 08.04.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Bozbolat A, Serap. "Osmanlı Sivas'ında Ermeni Mektepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 95-123.

Araştırma Makalesi

OSMANLI SİVASI'NDA ERMENİ MEKTEPLERİ

(ARMENIAN SCHOOLS IN OTTOMAN SİVAS)

Serap BOZPOLAT AYAN*

Öz: Osmanlı millet sisteminin en önemli unsurlarından olan Ermeniler, Osmanlı toplum yapısı içerisinde de gerek kültürleri gerek meslek kollarıyla önemli bir yere sahiptiler. Mozaik önde gelen parçalarındandılar. Bu mozaik Osmanlı asli unsuru ve azınlıklarıyla birlikte şekillense de bu toplulukların hayatlarının bir kısmı birbirilerinden yalıtılmış vaziyette ilerlemekteydi. Dönemin anlayışı gereği ibadetlerin yanı sıra eğitim ve hukuk gibi dini hayatlarının kapsadığı hassasiyetler kendilerine özeldi. Fakat bu durum bu konulardaki ayrılmış yaşantıların birbirlerini etkilemediği anlamını taşıyor. Özellikle devlet denetimi dışında kalan yerel eğitim faaliyetleri, grupların farklılıklarını derinleştirebilecek özellikler taşıyabiliyordu. Ne de olsa her din mensubu için diğer dinin mensupları doğru yolda olmayan kişiler olarak görülüyor. Osmanlı toplumunda her ne kadar farklı dinî gruplar iyi komşuluklar ve ortaklıklar sergileyip dikkat çekici bir uyum yakalamışlarsa da bu, derinlerdeki bakışı değiştirmiyor.

Bu çalışma, bu gruplardan birisi olan Ermenilerin, hatırı sayılır nüfusa sahip oldukları bir şehir olan Sivas'taki eğitim faaliyetlerine yoğunlaşmış ve Sivas'taki Ermeni mektepleriyle alakalı kullanıma açık arşiv

* ORCID: 0000-0003-2146-6988

Öğretim Görevlisi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,
serapbozpolat@gmail.com,

malzemesinin tamamı kullanılarak konuyla alakalı fikir vermesi amacıyla yazılmıştır. Çalışmanın Ermenilerin Osmanlı Devleti içerisindeki eğitim hayatının yanı sıra devletin bu eğitim faaliyetleri karşısındaki duruşuna ve bu faaliyetlerin Ermeniler ve diğer unsurlar arasındaki ilişkileri nasıl etkilediğine dair bir kapı aralaması hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Sivas, Ermeni, eğitim, ayrılıkçılık*

ARMENIAN SCHOOLS IN OTTOMAN SİVAS

Abstract: *Armenians, one of the most important elements of the Ottoman nation system, had an important place in the Ottoman social structure with their culture and profession. They were among the leading pieces of the mosaic. Although this mosaic was shaped together with the original Ottoman elements and minorities, some of the lives of these communities were progressing in isolation from each other. In accordance with the understanding of the period, the sensitivities covered by their religious life such as education and law, as well as worship, were peculiar to them. However, this does not mean that the divergent experiences on these issues do not affect each other. In particular, local educational activities that were outside the control of the state could have features that could deepen the differences of the groups. After all, for every member of religion, members of other religions are seen as people that unorthodox. Although different religious groups exhibited good neighbourliness and partnerships and achieved remarkable harmony in Ottoman society, this does not change the deep view.*

This study focused on the educational activities of Armenians, whose they have a considerable density among the city population, in Sivas. The aim of the study is to open a door on the educational life of Armenians in the Ottoman Empire, as well as the state's stance against this educational business and how these activities affect the relations between Armenians and other elements.

Keyword: *Ottoman, Sivas, Armenian, education, separatism*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluştan itibaren uzun yıllar Müslüman-gayrimüslim ilişkileri ahengini korumuş, ancak ilk dönemlerde devlet ile gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkiler hukukî bir zemine oturtulamamıştır. Orhan Bey zamanında, Ermeniler himaye altına alınmış ve beyliğin başkentinde bulunan Ermeni kilisesi resmen tanınmış olmasına rağmen bu konudaki ilk hukukî düzenlemeler II. Mehmed zamanında yapılmıştır. Bu dönemde imparatorluğun dinî anlamda tanımlanmış topluluklarına 'Galata Ahitnamesi' ile kendi mekteplerini, kiliselerini ve hastanelerini kendi hukuklarınca idare etme hakkı tanınmıştır.¹

Gayrimüslim milletlerin idare ettikleri okullar, tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayrimüslimler, kendi cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenlemekte özgürdü.

Eğitim, Osmanlı toplumunda her din mensubunun önem verdiği bir konuydu. Tanzimat'a kadar her dinî topluluk, çocuklarının ilk eğitimini kendi örgütleyip kurardı. Bütün geleneksel toplumlarda olduğu gibi, çocuğa verilecek ilk eğitimin niteliği dinî idi.²

Tanzimat'tan önce, cami, mescit, kilise ve havraların bünyesinde oluşturulan mahalle mekteplerinin dışında, gerek Müslümanlar gerekse gayrimüslimler açısından ciddi ve resmî bir okullaşmadan bahsetmek mümkün değil. Bu nedenle eğitim faaliyetleri üzerine yapılacak çalışmaların odağı Tanzimat sonrası döneme yoğunlaşmaktadır.

Tanzimat'tan sonra okullaşma hareketi, bütün ülkede yaygınlaşmaya başlamıştır. Bilhassa "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", bu okullaşmayı hızlandıran bir rol oynamıştır.³ Nitekim Maarif Nizamnamesi, "her mahalle ve köyde en az bir mektep; Müslüman ve Hıristiyan karışık yerlerde her toplum için ayrı birer mektep açılmasını" emrediyordu. Sivas'ta Maarif Nizamnamesi'ne uygun olarak, bir maarif müdürlüğünün kurulması ve Sivas'a

1 Halil Cin ve Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: 2003), 175. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler* 10, (2002): 216. Mustafa Serhan Yücel, "Atatürk Döneminde Azınlık Okulları", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-azinlik-okullari/>.

2 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: 2004), 94. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi* (İstanbul:1996),168; Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan "Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, IX, (Ankara:1998), 164.

3 Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaa*, 172. Güler, "Kilise Defterleri", s.166-168.

bir maarif müdürünün atanması 1881, il merkezinde bir maarif meclisinin oluşması ise 1882 senelerinde gerçekleşmiştir.⁴

1885 yılına ait Sivas Vilayet Salnamesi'ne göre İl Maarif İdaresinin 5 azasından ikisi Ermeni idi. Maarif Meclisinin birinci başkanı saniye rütbeli Mehmed Ali Efendi iken ikinci başkanı Ermeni murahhası Bedros Efendi'ydi. Ayrıca Maarif Meclisi, 4'ü Müslüman, 4'ü Ermeni olan 8 aza barındırmaktaydı.⁵ Fakat 1903 Salnamesi'ne bakıldığında gerek idarede gerekse mecliste aza sayılarının azaldığı ve tamamının Müslümanlardan oluştuğu görülüyor.⁶

Sivas'ta, Maarif Nizamnamesi'nin yeni usulle (usul-ü cedid) eğitim vermesini öngördüğü "iptidai" denilen ilk mekteplerin yanı sıra 1854'ten itibaren rüştiye mektepleri ve 1887'de idadi mektebi açılmış ve bu mekteplerde Müslüman ve gayrimüslim talebeler birlikte eğitim görmüşlerdir.⁷

Sivas'ta eğitim veren Ermeni mektepleri de literatürde mevcut araştırma ve inceleme eserleri dikkate alınarak başta arşiv vesikaları olmak üzere döneme ait salnameler ve seyyahların verdiği bilgiler doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır. Mevcut bilgiler ışığında mekteplerin genel durumu ve niteliği, Ermeni cemaati üzerindeki etkileri ve devlet ile Ermeni tebaa arasındaki ilişkiye tesiri gibi hususlar üzerinde durulmuştur.

Sivas Ermeni Mektepleri Hakkında Ne Biliyoruz?

Osmanlı klasik döneminde Ermeniler, dinî hayatlarında olduğu gibi eğitim hayatlarında da serbest kılınmışlardı. Eğitim çoğunlukla dinî içerikli olduğundan, devlet de eğitimi din ve mezhep ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul etmişti. Hemen her kilisenin yanı başında okul olarak kullanılan bir oda bulunmakta ve burada eğitim kilisenin papazı tarafından yürütülmekteydi. Bu hususta devletin herhangi bir denetimi söz konusu değildi. Bu okullara yönelik denetim, ait olduğu dinî cemaat tarafından yapılmaktaydı.⁸

4 Bayram Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: 1991), 157-158

5 *1302 Sivas Vilayet Salnamesi*, 345-346; Azalar: Müderris Şemseddin Efendi, Müderris Sibgatullah Efendi, Müderris Altıparmakzade Hüseyin Efendi, Hacı Osman Efendi ile Salise Rütbeli Şahinyan Agob Efendi, Salise Rütbeli Kaberzeyan Artin Efendi, Patovakyan Nazaryat Efendi ve Hurkiyan Nikogos Ağa.

6 *1321 Sivas Vilayet Salnamesi*, 58.

7 Nurettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti'nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 24 (2004): 222, 226.

8 Ortaylı, *Aile*, 94. Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaa*, 168. Güler, "Kilise Defterleri", 164.

Ermenilere ait modern mekteplerin kurulmasının ise devlette başlayan modern mektepler kurma sürecine eşlik etmekte olduğu söylenebilir. 18. yüzyılın sonlarında başlayan fikrî uyanışın ve bu dönemde yurtdışında eğitim görmüş Ermeni rahipler ve aydınların da bu sürecin başlamasında etkili olduğu belirtilmelidir. 18. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bireysel birtakım çabalarla dinî tedrisatın dışında eğitim veren okulların açılmaya başladığı biliniyor. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Ermeniler arasında kültürel faaliyetler hız kazanmış ve buna bağlı olarak okullaşma faaliyetleri de bir hayli artmıştır. Hatta Ohannes Çamaşırıyan'ın patrikliğinde (1803-1812) İstanbul'un her semtinde Ermenilerin ücretsiz devam edebilecekleri cemaat okulları açılmıştır. Bu okulların Anadolu'ya doğru yaygınlaşması ise Patrik Karabet'in 10 Temmuz 1824'te Anadolu'ya, her vilayette mektepler açılmasını emrettiği bir genelge göndermesiyle başlamıştır. 1834'e gelindiğinde Patrikhanenin istatistiğine göre Anadolu'daki Ermeni mekteplerinin sayısı 120'yi bulmuştur.⁹ Yine Patrikhane kayıtlarına göre bu yılda Sivas vilayetinde 4 okul açılmıştır.¹⁰ 1863 yılında ilan edilen Ermeni Milleti Nizamnamesi ise bu okullaşma sürecinde Ermenilerin eğitim hayatını yeniden düzenlemiş ve ciddi anlamda fark yaratmıştır.¹¹

Sivas'ta faaliyet göstermiş Ermeni mekteplerine bakıldığında basılı literatürde bu konudaki en geniş bilgilerin Sivas'a Duyun-ı Umumiye'nin yetkilisi olarak gelen Vital Cuinet tarafından verildiği görülmektedir. Ayrıca Hırant Dink Vakfı tarafından 2018 yılında yayımlanan *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* adlı eserde de Gregoryen mekteplerle ilgili pek çok detay bulmak mümkün.

Cuinet'nin verdiği 1890 yılına ait bilgilere göre Gregoryen Ermenilerin Sivas'ta 9 erkek ve 3 kız okulu, Protestanların ise 7 erkek ve 1 kız okulu bulunmaktadır. Mekteplerle ilgili bilgiler içeren diğer kaynaklar da bu verileri tekrar etmiştir. Okullarla ilgili detaylar aşağıdaki gibidir¹²:

9 Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: 1977), 752-753.

10 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* (İstanbul: HDV Yay., 2018), 114.

11 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 754. Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdulhamid Rejimi", *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007): 3.

12 Adnan Mahiroğulları, *Seyyahların Gözüyle Sivas* (Sivas: 2001), 134-135. (Vital Cuinet Seyahatnamesi, 1890)

Sivas Merkez İlçedeki Gregoryen Ermeni Okulları (Vital Cuiinet Seyahatnamesi – 1890)								
Okul Adı	Eğitim Düzeyi	Öğrenci		Öğretmen	Yıllık Masraf	Öğrenci Katkısı	Hazine Destegi	Yönetim
		Erk.	Kız					
Tarkmantch	Temel	110	-	6	140	-	140	Milli Konsey
.....	İlk	150	-	3	40	-	40
Aramyan	200	-	3	40	-	40	Aramyan
Nersesyan	Temel	15	-	4	45	11	34	Nersesyan
Sahagyan	Temel	20	-	3	55	43	12	Sahagyan
Torkhomyan	Temel	80	-	2	27	15	12	Torkhom
Purçyan	Temel	60	-	3	50	50	-	Purçyan
Rupenyan	İlk	100	-	2	20	11	9	Rupenyan
Surp Minas	Temel	50	-	1	10	-	10	Surp Minas
Lusinyan	İlk	-	120	3	25	-	25	Milli Konsey
Horopsimyan	-	60	1	10	-	10
Beghekyan	-	50	1	6	-	6	Nersesyan
Toplam		1020	230	32	468	130	338

Sivas Merkez İlçedeki Protestan Ermeni Okulları (Vital Cuiinet Seyahatnamesi – 1890)			
Okullar	Öğrenciler	Öğretmenler	Yıllık Masraf (TL)
1 Temel erkek okulu	34	2	79
1 Temel kız okulu	37	3	27
6 İlkokul	360	6	62
Toplam	431	11	168

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas kitabında verilen okul isimleri ise şöyledir¹³:

Okul Adı	Öğrenci		Öğretmen	Kuruluş Tarihi	Bulunduğu Mahalle
	Erk.	Kız			
Tarkmançats	170 (1901) 200 (1908)	-	4 ?	1858	Surp Pırgıç (Mahmetpaşa)
Aramyan	420 (1904)	-	8	1891	Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Nersesyan	284	-	2		Surp Sarkis (Örtülüpınar)
Sahagyan	37	15	1	-	- (Kadı Burhanettin)
Torkomyan	40	60	2		Bahtiyarbostan
Pırgıçyan	95	-	2		Surp Pırgıç (Mahmetpaşa)
Rupinyan	66	6	3		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Surp Minas	-	-	1		Kayseri Kapısı (Halil Rıfat Paşa)
Lusinyan	35	100	4		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Hripsimyan	-	190	4	1865	Yüceyurt
Bezikyanyan	-	50	2		Sarı Şeyh (Çarşıbaşı)
Mihitaryan	35	10	1		Bezirciler (Akdeğirmen)
Kayanyats	-	110	1	1865	Surp Sarkis (Örtülüpınar)
Sanasaryan	64	-	8	1912	Temeltepe (Dört Eylül)

Cuinet'nin ve *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* kitabının verdiği mektep isimleri neredeyse örtüşmektedir. Fakat bu iki kaynak, Maarif Salnameleri, Vilayet Salnameleri ve diğer arşiv malzemesiyle karşılaştırıldığında ortaya daha farklı sonuçlar çıktığı görülecektir. Aslında bu farklılıklar mevcut salnameler arasında da gözlenmektedir.

Cuinet, Gregoryen Ermeni mekteplerinin sayısını 9 erkek ve 3 kız olmak üzere toplam 12 olarak verirken, 1899 ve 1900 Maarif Salnameleri bu dağılımı 8 erkek, 1 kız ve 3 karma olarak göstermiştir. Ayrıca salnamelerde, seyahatnamede bahsedilen Protestan Ermeni mekteplerine yer verilmemiştir. Protestan mekteplerinin Amerikan misyonerlerin himayesinde açılmış olmasının, ecnebi mektepler olarak değerlendirilmelerine yol açtığı düşünülebilir.¹⁴ Diğer önemli farklılık ise Katolik mekteplerine dairdir. Cuinet, Sivas'ta Katolik Ermenilere ait mektep bulunmadığını, bu eksikliğin Cizvit mektepleriyle giderildiğini ifade etmesine rağmen 1899 ve 1900 yıllarına ait

13 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 46-49, 116-122.

14 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO), 183/13685, 1.

Maarif Salnamelerinde 2 adet Katolik mektebi kaydedilmiştir. Mekteplere ait diğer arşiv belgeleri de Katolik mekteplerinin varlığını doğrulamaktadır. 1903 Maarif Salnamesi'nde ise toplam 13 adet Ermeni mektebinin tamamı Katolik olarak kaydedilmiştir. Fakat diğer dönem kaynakları ve o dönemde Sivas'ta bulunan Ermeni nüfusunun mezhep aidiyetleri göz önüne alındığında böyle bir şeyin olmasının mümkün olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu durumu salname yazımında yapılan bir dikkatsizlik olarak değerlendirmek yerinde olur. 1899 ve 1900 yılı Maarif Salnameleri karşılaştırıldığında mektep isimlerindeki dikkat çekici farklılıklar da kayıtların yeterince özenli tutulmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ermeniler İçin Sivas'ta Eğitim Nasıl Yürümekteydi?

Her dereceden Ermeni mekteplerinin müfredatı, Ermeni Patrikhanesi Cismani Meclisine bağlı Tedrisat Komisyonu yönetmeliklerine uygun olarak, bölgesel eğitim komisyonları ve okul yönetimleri tarafından belirlenmekteydi.¹⁵ Fakat ne yazık ki arşiv belgelerinde derslerin isimleri ve içerikleriyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün olmadı. Buna karşın *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas* isimli kitapta Patrikhane kayıtlarına atıfla verilen bilgilerden derslerle alakalı verilere ulaşmak mümkün. Buna göre Tarkmançats Okulu'nda Ermenice, Türkçe, Fransızca, tarih, coğrafya, hukuk, fen bilgisi, beden eğitimi, sağlık bilgisi, mantık, felsefe, diksiyon, resim ve sanat dersleri okutulmaktaydı.¹⁶ Kayanyats Kız Mektebinde okutulan dersler okuma, dil bilgisi, din bilgisi, Ermeni tarihi ve iğne işlemesi derslerinden ibaretti.¹⁷ Hırripsimyants Kız Mektebine devam eden öğrenciler ise dil bilgisi, matematik, Ermeni tarihi, Hristiyanlık öğretisi ve oya işi eğitimi alıyorlardı. Görüldüğü üzere mekteplerde standart bir müfredattan söz etmek mümkün değildi.¹⁸

Her ne kadar Ermeni mekteplerindeki eğitimin detaylarıyla ilgili belgelere yansıyan bilgiler kısıtlıysa da Sivas merkez kazasında yer alan Ermeni mekteplerinin eğitim öğretim bakımından diğer azınlık ve Müslüman mekteplerine göre daha iyi durumda olduğu bilinmektedir.¹⁹

Ermeni Mekteplerinde okutulacak kitaplar, Ermeni Patrikliği tarafından belirlenip Maarif Nezareti'nce tasdik edilmekteydi. Ne var ki bu listelerle ilgili

15 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 114.

16 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

17 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 120.

18 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 122.

19 II. Abdülhamid dönemi Maarif nazırlarından Zühtü Paşa'nın Gayrimüslim ve yabancı mektepler hakkında tuttuğu rapora atfen, Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* (Ankara: 2006), 18.

yeterli bilgi mevcut değil. Kitaplarla ilgili arşive yansıyan veriler de son derece kısıtlı. Fakat önemli fikirler verebilecek örnekler bulunuyor. Bu örneklerden birinde, eldeki kitap listesinin Gregoryen mekteplerin yanında Katolik mektepleri için de geçerli olup olmadığıyla ilgili bir kafa karışıklığı yaşayan Sivas Maarif Müdürü Mahmud b. Hulusi Bey, ne yapması gerektiğini Maarif Nezareti'ne sormuş, Nezaret de konuyu Mekatib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliğine havale etmiştir. Konunun burada mütalaasının ardından ilgili birim mevcut listenin Gregoryen mekteplerine mahsus olduğunu ve Katolik mektepler için geçerli olmadığını, onlar için ayrı bir listenin Patriklik tarafından düzenleneceğini bildirmiştir.²⁰ Aslında Sivas Maarif Müdüriyeti'nin de cevaplayabileceği basit bir sorunun Maarif Nezareti'nde tartışılması, konuyla ilgili hassasiyetin derecesini göstermesi ve bu konularda söz hakkının Patrikhaneye bırakılması gerektiği düşüncesini yansıtmaları bakımından önemlidir.

Bilindiği üzere Osmanlı devlet okulları gayrimüslim tebaaya da açıktı. Dolayısıyla her kademedeki devlet okulunda Ermeni öğrenciler de bulunmaktaydı. Bu doğrultuda Mekteb-i İdadi müfredatına Ermeni öğrenciler için Ermenice dersi konulmuştu. 22 Mart 1897 tarihinde Sivas Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir belge, Ermenice dersinin Maarif Nezareti'nce belirlenen idadi müfredatına 5 Ekim 1896 tarihi itibarıyla eklendiğini belirtmektedir. Belgede Sivas İdadi Mektebi'nde Ermenice dersini vermek üzere vilayet tercümanı Tevfik Bey'in 13 Ekim'de işe başladığı ve fakat yaklaşık beş aydır maaşını alamadığı ifade edilmiştir.²¹ Ne var ki bu gecikmeye dört ay daha eklenmiş, Tevfik Efendi'ye 250 kuruş maaş verilmesine ilişkin yazı 18 Temmuz 1897, asaletinin tasdik edilmesi için gereken işlemlerin yapılmasına dair yazı 21 Temmuz 1897²² tarihinde yazılmıştır. Bu dokuz aylık gecikme -elbette dönemin şartları da göz önünde bulundurulmak kaydıyla- bürokrasinin ne denli ağır işlediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Sürecin devamında Tevfik Efendi aylardır hak ettiği bedeli alamamış midir, tarafına düzenli maaş ödemesi ne zaman başlamıştır sorularının yanıtlarını arşivde bulmak ne yazık ki mümkün olmamıştır. Bu bilinmezliğin ötesinde, maarif salnamelerinden edinilen bilgilere göre Tevfik Efendi 1900 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür.²³ 1900 yılında görev boşta kalmış²⁴, 1901 yılında Ermenice muallimliğini Kirkor Efendi yürütmeye başlamıştır.²⁵

20 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF.MKT), 247/63, 1-2.

21 BOA, MF.MKT, 361/37, 1 (22 Mart 1897)

22 BOA, MF.MKT, 361/37, 1/2

23 *Salname-i Maarif 1317*, 1092

İdadi Mektebi'ndeki Ermenice dersinden başka Ermeni Mektebi'nde de Türkçe dersi okutulduğu görülmektedir. 30 Mayıs 1897 tarihinde Sivas Maarif Müdürü tarafından Nezarete gönderilen bir belgede vilayette bulunan gayrimüslim mekteplerin Türkçe muallimliği için aylık beş yüz kuruş tahsis edildiği ve Sivas ve çevresinde bu sınıftan beş bab mektep bulunduğu belirtilmektedir.²⁶ Mekteplerin her birine birer muallim tayini gerektiğinden bahisle, Sivas Ermeni Mektebi Türkçe muallimliğine 100 kuruş maaşla daha önce İzmit İdadisi ve Rum Mektebi Türkçe muallimliklerinde bulunmuş olan vilayet maarif muhasebe memuru Reşad Bey'in tayin edildiği ve 13 Mayıs 1897 itibarıyla göreve başladığı bildirilmiştir.²⁷ Atama işleminin tamamlanması ise yine bir hayli gecikmeyle 3 Ağustos 1897'yi bulmuştur.²⁸ Bu iki atamada dikkat çeken diğer bir nokta da maaşlar arasındaki dengesizliktir. İdadiye atanan Tevfik Efendi 250 kuruş alırken, Ermeni Mektebine atanan Reşad Bey'e 100 kuruş tahsis edilmiştir. Aradaki bu ciddi fark, okullardan birinin devlet okulu olmasıyla ilişkilendirilebilirse de aynı işi yapan iki öğretmen için kabul edilebilir farkın çok üstünde olduğu ifade edilmelidir.

Ermeni mekteplerinde Sivaslı ve diğer şehirlere gelen muallimlerin yanında yurtdışından gelen muallimler de bulunmaktadır. Örneğin Ağustos 1915 – Ocak 1918 tarihleri arasında Hariciye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Emniyet Müdürlüğü, Polis Müdüriyeti ve Sivas Vilayeti arasında sürüp giden yazışmalar Bulgaristan kökenli iki muallime dairdir.²⁹ Bu yazışma trafiği, Bulgaristan Sefaretinin Bulgar tebaasından olan ve Sivas'ta Sanasaryan İdadi Mektebi'nde muallimlik yapan Manuel Detesyan ile eşi Madam Agavni binti Agob hakkında ailesinin kendilerinden haber alamaması sebebiyle bilgi talep etmesiyle başlamaktadır.³⁰ Cevaben verilen bilgilere göre ise Dedeyan lakaplı Manuel Detesyan'ın Osmanlı vatandaşı olduğu, hatta askerlik bedeli ödediği belirtilmiştir.³¹ Fakat Osmanlı tabiiyetini ne şekilde elde ettiğine dair sorular sorular cevapsız kalmıştır. Madam Agavni Agop ise beş yıl önce İstanbul'dan Erzurum Ermeni İnas Mektebi'ne muallime olarak gitmiş ve buradayken

24 *Salname-i Maarif 1318*, 1393

25 *Salname-i Maarif 1319*, 659

26 1885 Vilayet Salnamesinde Sivas'ta bulunan Gayrimüslim mektep sayısı 15 olarak verilmişken, 1897 tarihli bu belgede sayının neden 5 olarak verildiği tartışma konusudur. *Salname-i Vilayet-i Sivas 1302*, 454; 1860 Ermeni Nizamnamesinin ilanının ardından 1867 yılında Sivas'ta halkın desteğiyle oluşturulan yerel eğitim komisyonunun beş okulun idaresini üstlendiği yönündeki bilgi bununla ilgili olabilir. *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

27 BOA, MF.MKT, 366/53, 1.

28 BOA, MF.MKT, 366/53, 2.

29 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Sb), 47/4, 1.

30 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 9, 6.

Manuel Detesyany ile evlenmiştir. Eduard isminde bir çocukları olmuştur ve dört yaşındadır.³² Sivas Valisi tarafından ailenin İstanbul'a gitmek üzere 26 Eylül 1915 tarihinde seyahat evrakı alıp hareket ettiğine dair bir bilgi verilmiş³³, fakat Polis Genel Müdüriyeti İstanbul'a geldiklerine dair bir bilginin mevcut olmadığını ifade etmiştir.³⁴ Her ikisinin de deftere kaydedilerek sevke tabi tutulduğuna ilişkin bilgiler³⁵ bulunmakla beraber, bu bilgi Eylül 1915'te seyahat evrakı almış olduklarına ilişkin verilen bilgilerle çelişmektedir. Hangisinin doğru olduğuna dair kesinleşmiş bir ifade yoktur. Sonuç olarak o tarihteki mevcut durumlarıyla ilgili yeni bir bilgiye ulaşılamadığı ve o anda nerede olduklarının bilinmediği bildirilerek yazışmalar sonlandırılmıştır.³⁶

Bilindiği üzere Ermeni çocukların kendi mektepleri ve devlet mektepleri dışında gidebilecekleri diğer bir seçenek de yabancı mekteplerdir. Fakat 1893 yılı itibarıyla Ermeni Murahhaslığı ve Ermeni ileri gelenlerinin bu seçenekten pek memnun olmadıkları görülmektedir. Maarif Nezareti'ne gönderilen ilgili yazıda çocukların Protestan ve Cizvit mekteplerine gitmelerinin sebebinin mekteplerin ücretsiz olmasının yanında kitap ve kırtasiye yardımı ile muhtaç olanlara kıyafet ve nakit yardımı yapmaları olduğu belirtilmiştir. Bu durumun bertaraf edilmesi için de Ermeni mekteplerine aylık 3000 kuruş tahsis edilmesi talep ve bu tahsisatın yapılması halinde *etfal-i merkumeyi terbiye-i ecnebiyeden men ve tahlis eyleyecekleri* Ermeni Murahhası ve ileri gelenleri tarafından taahhüt edilmiştir.³⁷ Bu rahatsızlığın en önemli sebeplerinin başında mezhep farklılığının geldiği bilinmelidir. Öte yandan bu okullara devam eden öğrencilerin sadece dinî düşünceleri değil millî ve dünyevî düşünceleri de istenmeyen biçimde değişmektedir. Bu değişimin zannedildiği gibi sadece Osmanlı Devleti'ni değil Ermeni yetkilileri de rahatsız ettiği ilgili belgelerde aktarılan kaygılardan anlaşılmaktadır. Hatta bu durumu bertaraf edebilmek için sık sık devlet yetkililerine başvurdukları da vakidir. Öte taraftan bu tür taleplerin altında farklı maksatların ve dinamiklerin bulunup bulunmadığı da iyi tahlil edilmelidir. Elbette genellemelerden kaçınmak ve istisnaların varlığının önemini gözden kaçırmamak gerekir.

Ecnebi mektepleriyle alakalı endişeleri barındıran diğer bir olay 1898 yılında cereyan etmiştir. Bilindiği üzere 1893'te Ermeni nüfusunun yoğun olduğu

31 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 15, 17, 13.

32 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 4.

33 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 41.

34 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 4.

35 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 15, 43.

36 BOA, DH.EUM.2.Sb, 47/4, 2.

37 BOA, BEO, 183/13685, 1.

bölgelerde Ermenilerle Müslümanlar arasında bir iğtişaş baş göstermiştir. Ermeni Katolik Patriği, 2 Ağustos 1898 tarihli yazısıyla, Adliye Nezareti'ne olaylar sırasında cemaatinin uğradığı sefalet ve felaketten bahsetmekte ve zarar ziyanın 400 bin lirayı bulduğunu belirtmektedir. Ayrıca kilise, manastır, mektep ve murahhashanelerin gördüğü zararın 70 bini bulduğunu söyleyerek, iane komisyonundan tahsis edilen 5000 liradan kalan 1000 lirayı defalarca talep ettiğini bildirmiş ve bilhassa öksüzlerin mağduriyetini hatırlatarak bu meblağı alabilmek için tekrar müracaat etmiştir.³⁸ Benzer şekilde 14 Ağustos 1898'de Sivas Murahhası Serpiskopos Bedros Efendi de Dahiliye Nezareti'ne Sivas'taki olaylar sırasında birçok yetimin zor durumda kaldığını bildiren bir arzuhal yazmıştır. Bedros Efendi bu yetimlerin ecnebi mekteplerine alındığını ve telkinlere kapılabileceklerini ve bu durumun birçok zarara sebep olabileceğinin bilindiğini belirtmiştir. Bu sorunlar karşısında kilise ve mekteplerin tamirata ve zorunlu giderleri için aylık 4000 kuruşa ihtiyaç olduğunu söylemiş ve yetimlerin kayırılması için de uygun görülecek bir yardımın yapılmasını talep etmiştir.³⁹ Bunun üzerine 17 Ağustos'ta Dahiliye Nazırı tarafından Sadarete gönderilen yazıda Bedros Efendi'nin kırk yılı aşkın süredir Sivas'taki Ermeni cemaatinin ruhanî reisi olduğundan bahisle saltanata sadakatının ve daima gayrimüslim çocukların ecnebi mekteplerine gitmelerine muhalefet ettiğinin altı çizilmiş ve isteğinin yerine getirilmesi hususunda olumlu görüş bildirilmiştir.⁴⁰ Bunun üzerine Anadolu'daki Ermeni yetim ve muhtaçları için iane komisyonundan ve hazineden padişah iradesiyle tahsis edilmiş 100 bin kuruştan Sivas'taki mektepler için uygun bir hissenin ayrılmasına karar verilmiş ve durum Patrikhaneye bildirilmiştir.⁴¹ Patrikhaneden gelen cevapta ise zaten kendisine mevcut ianeden 30.000 kuruş aktarıldığı ifade edilmiştir.⁴²

Sivas'taki Ermeni mektepleri ve ecnebi mekteplerin yanında yurtdışında okumaya gitmek isteyen öğrencilerin varlığı da belgelere yansımıştır. 3 Ağustos 1907'de Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, Ermeniler arasında iyi halinden emin olunan ticaret erbabının yurtdışına çıkışına izin verilebildiği gibi, Fransa'nın Lyon şehrindeki rahibe okuluna gitmek isteyen Kapril'e de izin verilip verilemeyeceğini Dahiliye Nezareti'ne sormuştur.⁴³ 6 Ağustos'ta gelen cevap, bu yıllarda yaşananlardan edinilen tecrübelerin bir sonucu olarak her şeyin şüpheye karşılandığının bir kanıtı gibidir: Fransa'nın Lyon şehrindeki rahibe

38 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM), 687/15, 7.

39 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 4.

40 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 2.

41 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 2 (20 Ağustos 1898), 5 (22 Ağustos 1898), 11 (29 Ağustos 1898), 8 (6 Eylül 1898).

42 BOA, A.MKT.MHM, 687/15, 10 (17 Eylül 1898).

43 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat (DH.TMIK.M), 251/57, 1.

mektebine gitmek isteyen Kapril'in oradan Rusya ve Amerika'ya gitmeyeceğine ve fesatçılarla görüşmeyeceğine dair ileri gelenlerden birisinin kendisine kefil olması ve şayet sadakat dışı bir hali duyulursa dönüşüne izin verilmeyeceğinin kendisine bildirilmesi şartıyla pasaport verilmesinin uygun olduğu komisyon-u mahsusça ifade edilmiştir.⁴⁴

Zaman zaman ülke içerisinde de öğrenci nakli talep edilen durumlar olmuştur. Örneğin 18 Ağustos 1896 tarihinde Sivas ahalisinden ve Ermeni Protestan milletinden olan, yaşları dört ila on arasında değişen beş kız çocuk, kimsesiz olmaları nedeniyle İzmir'deki Protestan Mektebi'ne götürülmek istenmiştir. Bu nedenle Sivas Protestan Mektebi Müdürü Mösyö Peri tarafından yolculuk izni talep edilmiş, verilip verilmeyeceği Sivas Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne sorulmuştur.⁴⁵ Soruya nasıl cevap verildiği ve küçük hanımların İzmir'e gidip gidemedikleriyle ilgili malumat ne yazık ki mevcut değildir.

Mekteplerde Asayiş Ber-Kemâl miydi?

Asayiş konusu ele alındığında, sorunların mekteplerle ve muallimlerle ilgili olmak üzere iki biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. 1887'den itibaren güvenlik sıkıntılarıyla sık sık karşılaşıldığı söylenebilir.

14 Şubat 1887 tarihinde Adliye Nezareti'ne yazılan bir yazı Sivas'taki Ermeni Mektebi muallimlerinden Manuk Efendi'ye dairdir. Söylendiğine göre Manuk Efendi Ermeni milletinin kadın ve erkeklerine vaaz vermek maksadıyla, üstelik ruhsatsız olarak her gece evini açmaktadır. Bu durumla ilgili bir kovuşturma yürütülmüş, bu kapsamda vaaz metni değerlendirilmiş ve vaziyet sakıncalı görülerek evin kapatılmasına karar verilmiştir.⁴⁶

18 Ocak 1891 tarihiyle Zaptiye Nezareti'ne yazılan diğer bir yazıda, yine bir muallim şikâyetine rastlanmaktadır. Belgede, Sivas Ermeni Mektebi Fransızca muallimi olan ve isminin Oskoyan olduğu zannedilen şahsın fotoğrafçı Kapril Kaprilyan ve arzuhalci Batakçıyan Mardiros'la beraber fesat erbabından oldukları bildirilmektedir. Hatta muallimin İstanbul'dan Sivas'a gelerek fesat çıkarma teşebbüsünde bulunduğu ve fakat bu tür hareketlere meydan verilmediği belirtilmiştir.⁴⁷ Lakin bahsedilen teşebbüsün şekli ve içeriğiyle veya nasıl engellendiğiyle ilgili bir detaya yer verilmemiştir. Adı geçen

44 BOA, DH.TMIK.M, 251/57, 2.

45 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR), 196/62, 1.

46 BOA, DH.MKT, 1403/91, 1. BOA, DH.MKT, 1407/32, 1.

şahıslarla ilgili nasıl bir tutum izlendiğine dair bir bilgiye ulaşmak da ne yazık ki mümkün olmamıştır. Burada göze çarpan bir diğer nokta mektepte muallim olan bir şahsın ismiyle ilgili zanna dayanılması ve net bir bilginin verilememesidir. Devlet yetkililerince bu bilgiye ulaşmak çok zor olmasa gerekir. Bu durum, takibatla ilgili bir ciddiyetsizlik hissi uyandırmaktadır. Ermeni mektepleri üzerinde tam bir devlet denetimi söz konusu değilse de en azından buralarda ders veren muallimlerin isimleri, verilen derslerin maiyeti, öğrenci sayıları gibi bilgilerin Maarif Vekâletinde bulunması devlet güvenliği bakımından üzerinde durulması gereken konular olmalıdır. Elbette elde mevcut olmayan bir diğer belgede bu bilgiye ulaşılmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

Muallimlerle ilgili sıkıntılı durumların yaşandığına dair diğer bir örneğe 9 Temmuz 1896 tarihinde “Sivas Vali Konağından Kuruçeşme’ye”⁴⁸ gönderilen bir telgrafta rastlanmaktadır. Belgede Sivas Ermeni Mektebi muallimlerinden Toros Ohanyan’ın kendisine ait olduğunu kabul ettiği bir mektup dolayısıyla Evrak-ı Muzırza Maddesinden tutuklanarak adliyeye sevk edildiği bildiriliyor. Ayrıca Ohanyan’ın aynı suçtan sabıkalı olduğu ve daha önce aynı madde uyarınca bir kez daha hapsedildiği belirtiliyor.⁴⁹ Mektupla ilgili verilecek ayrıntılar devletin ne tür ifadelerde mahzur gördüğünün bilinmesi açısından yararlı olabilirdi. Fakat ne yazık ki bahsi geçen mektubun detaylarıyla ilgili bir bilgiye ilgili belgede yer verilmemiş ve konuya ilişkin başka bir belgeye de rastlanmamıştır. Bu noktada daha önce temas edilen denetim yoksunluğu hususu bir kez daha gündeme gelmektedir. Öğretmenlik yapmaya engel teşkil edebilecek bir suçtan sabıkası bulunan bir şahsın, hapsinin sona ermesinin ardından yeniden öğretmenlik yapabilmesi bu suçu tekrar işlemekte bir mahzur görmemesini sağlamış olmaz mı? Ayrıca bu olayın farklı boyutlarının olduğu da unutulmamalıdır ki şahıs bu suçu tekrar işleyene kadar geçen sürede talebeler üzerinde istenmeyen tesirler bırakmış olabilir.

Ermeni mektepleriyle ilgili asayiş sorunlarının belgelere yansıyan en keskin örneklerinden birisi 2 Mart 1893 tarihinde Sivas Maarif Müdürlüğü’ne yazılan bir ihtar metnidir. Belgede bazı Ermeni fesatçıların birtakım hezeyannameler yayınladıklarının bilindiği ve bu tür hareketlerin kaynağının genellikle Ermeni mektepleri olduğu açıkça ifade edilmiştir. Bu okulların ciddi bir teftiştan geçirilmesi ve gözetim altında bulundurulmasının 28 Şubat 1893 tarihli yazıyla emredildiği hatırlatılmıştır. Bu konuda Maarif Müdürüne, vazifesini yaparken öteden beri üzüntüyle görülmekte olan başarısızlığının, rahatını ispat etmekte

47 BOA, DH.MKT, 1800/58, 1.

48 Telgraf, Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir.

49 BOA, DH.ŞFR, 194/58, 1.

olduğu söylenerek, böyle devam etmesi halinde azlinin gerekeceği yönünde ciddi bir ihtar yapılmıştır. Halini düzeltmesi, övülecek işler yapması ve asıl vazifesinin en önemli kısmı olan teftiş emrine derhal eğilmesi, bu doğrultuda zararlı yayınlara kesinlikle meydan verilmemesi ve bütün ecnebi ve gayrimüslim mekteplerinin birer birer acilen teftiş edilerek sonucun gecikmeden bildirilmesi istenmiştir.⁵⁰ Bu türden zararlı faaliyetler konusunda Nezaretin hassasiyetinin müdürlüklere aynı oranda yansımadağı açıkça görülmektedir. Nezaretin endişelerinin yersiz olmadığı ise 1893 yılında yaşanan ve küçümsenemeyecek sonuçlar doğuran olaylardan anlaşılmaktadır. Öte yandan Nezaretin bu belgeye yansıyan titizliğinin sadece dört yıl öncesinde kendi içinde de pek işlemediği söylenebilir. Nitekim 1889 yılında Maarif Nezareti'nin ruhsatıyla basılan ve Ermeni mekteplerinde okutulan “Yeni ve Makbul Şarkılardan Müntehab Şarkı Risalesi” isimli bir kitapta birçok zararlı şarkının bulunduğu, bu şarkıların Sivas'ta şüphe üzerine aranan bir Ermeni çocuğun üzerinden çıkması sonucunda yapılan tahkikatla 4 Mart 1894'te anlaşılmıştır. Bu ihmali hafifletmek için bazı sayfaların sonradan eklendiği belirtilse de kitabın asıl baskısında da zararlı şarkılar bulunduğu görülmüştür.⁵¹ Bu tespitin üzerine 5 Temmuz 1894'te Dahiliye Nezareti tarafından Ermeni mektebi bulunan illere gönderilen yazıyla, bu risalenin mekteplerde okutulmasına izin verilmemesi ve ele geçen nüshaların alikonulması istenmiştir.⁵² Ne var ki geç kalınmış bu tedbirlerle artık çocukların zihinlerinde olan şarkıları silmek mümkün değildir. Bu durumda bütün bu zararlı fikirlerin yayılmasında komitelerin, fikir önderlerinin, Ermeni ve ecnebi provokatörlerin yanında devlet kurumlarından kaynaklanan denetim eksikliğinin de payı olabileceği itiraf ve kabul edilmelidir.

Ermeniler arasında yayılan zararlı fikirlerin kaynağının mektepler olduğu yolundaki görüş belgelere sıklıkla yansımıştır. 1889-1893 yılları arasında Sivas Valiliği yapan Memduh Paşa da Ermeni fesadının ortaya çıkışından beri kötülüğün yayılmasında genellikle mektep hocalarının rolü olduğu ve özellikle Protestan mekteplerine dikkat edilmesi gerektiği görüşündeydi.⁵³ Yaşanan olaylar Memduh Paşa'nın görüşünü desteklemekle beraber Ermenilerin Memduh Paşa'yı kendilerine karşı çok sert ve taraflı bir tutum içerisinde gördüklerini de belirtmek gerekir.⁵⁴

50 BOA, MF.MKT, 163/61, 1.

51 BOA, DH.MKT, 2061/132, 3; Sivas Valisinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM), 29/46, 2.

52 BOA, DH.MKT, 2068/3, 1.

53 BOA, Y.PRK.UM, 29/40, 1; Memduh Paşa Ankara valiliğine atandıktan sonra Maarif müdürlüğü ataması hakkında Mabeyn-i Hümayun'a gönderdiği yazı, 23 Aralık 1893.

Mekteplerde karşılaşılan sorunlardan biri de yasaklı kitapların bulundurulmasıdır. Sivas Maarif Müdürü, 8 Mart 1900 tarihinde Aramyan Mektebi'nin teftişi sırasında “kütüb-i muzırca cedveli”nde bulunan, dolayısıyla okutulması yasak olan Tarih-i Millî isimli kitabın bulunduğunu bildiren yazısını Sivas Valiliğine takdim etmiştir.⁵⁵ Olayın 27 Mart 1900'de Nezarete bildirilmesinden⁵⁶ tam bir yıl sonra 29 Mart 1901'de *Dahiliye Nezareti ve Rüşumat Emanet-i Celileleriyle Telgraf ve Posta Nezaret-i Aliyyesine ve bi'l-cümle Maarif idarelerine ve cevaben Sivas Vilayeti Maarif Müdüriyetine* hitabıyla mevcut durum tekrar aktarılmış ve bu kitabın nüshalarının başka yerlerde de bulunabileceği bildirilerek araştırılması *Encümen-i Teftiş* tarafından istenmiştir.⁵⁷ Konuyla ilgili elde mevcut başka bir belge bulunmadığından Aramyan Mektebi'ne bir yaptırım uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir. Bu olaydan hareketle yazışmalardaki gecikmelere bir kez daha değinilebilir. Yaşanan ve derhal bildirilen bir soruna bu kadar geç cevap verilmesi, benzer sorunların neden önüne geçilemediğinin bir açıdan cevabı gibidir. Nezaretlerdeki iş yoğunluğunun gecikmelere sebep olması anlayışla karşılanabilir fakat “bir yıl” bu anlayışın çok üzerindedir.

Sakıncalı yayımlarla ilgili diğer bir hadiseye 23 Ekim 1916 tarihine ait bir belgede rastlanmaktadır. Dahiliye Nezareti Emniyet Müdürlüğünden Sivas'a gönderilen *Nazır Talat* imzalı belgede, Sivas Ermeni İdadi Mektebi Kütüphanesinde Memalik-i Osmaniye ahvaline dair Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça ve Kürtçe önemli eserler bulunduğu yönünde haber alındığından bahisle, bu kitapların hemen aldırılarak gönderilmesi istenmektedir.⁵⁸

Yabancı mekteplerle ilgili kaygıların varlığından daha önce bahsedilmişti. Bu mekteplere yönelik takibatın 20. yüzyılla beraber daha da arttığı gözlenmiştir. Bilhassa Protestan mektepleri üzerinde Amerika'nın bağlantısı olabileceği yönündeki şüphelerin soruşturulduğu vakidir.

27 Haziran 1906 tarihinde Sadareten Sivas Vilayetine gönderilen şifreli bir iradede sebebi belirtilmemekle birlikte Protestan Ermeni cemaatine mahsus açılan ve 1902 senesinden beri kapalı olduğu iddia edilen kız mektebinin tekrar açılmasında sakınca olup olmadığının ve bu mektebe önceden kaç yaşında ve ne kadar talebenin devam ederek ne gibi bir eğitim aldıklarının ve talebelerin

54 Abdulhamit Kırmızı, “Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey'in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892), *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007), 361-376.

55 BOA, MF.MKT, 502/22, 2/1.

56 BOA, MF.MKT, 502/22, 2/2.

57 BOA, MF.MKT, 502/22, 3/2.

58 BOA, DH.ŞFR, 69/75, 1.

şimdiki durumlarının bildirilmesi istenmiştir. Cevaben o sırada Gümüşhacıköy'de bulunan Sivas Valisi Reşid Bey imzalı şifrede verilen bilgilere göre, vilayet dahilinde Protestan Ermeni cemaatine ait 14 mektep bulunmaktadır. Bunların arasındaki kız mekteplerinden biri gündüz ve gece eğitimi vermektedir ve Amerikalıların idaresindedir. Diğer dördü ise mülhakattadır. Karma eğitim veren dokuz mektep de yine mülhakatta bulunmaktadır ve açıktır. 1902 yılından beri kapalı olduğu iddia edilen kız mektebine ilişkin Vali Bey'in zannına göre resmî ve gayr-ı resmî kayıtlar mevcut olmalıdır. Valinin uzun zaman önce Amerika Konsolosu ile yaptığı görüşmeden edindiği izlenime göre resmî işlemlere başvurmaksızın birçok yerde küçük birer kız mektebi oluşturulmuş ve doğal olarak bu girişimler engellenmiştir. Şu halde ise bunları kapalı olarak göstermek arzusu vardır. Anlaşılan o ki Vali Bey konuya yeterince vakıf değildir. Bu cevap üzerine konu 4 Temmuz 1906'da Bab-ı Âli Meclis-i Mahsus'ta tartışmaya açılmıştır. Sivas'tan gelen cevaplar yeterli görülmeyince konuya ilişkin sorular vilayet dahilindeki bütün Protestan mekteplerini kapsayacak şekilde art arda sıralanmıştır: “*Vilayet dahilinde Protestan Ermeni Cemaatine mahsus olan mektepler ne zamandan beri tesis olunmuştur? Tamamı resmî ruhsata sahip midir? İzinsiz açılanlar varsa hükümetçe neden dolayı vaktiyle müsamaha gösterilmiştir? Her bir mektepteki öğrencinin miktarı ve cinsi ve mezhepleri ve öğretmenlerin tabiiyeti ve eğitimin türü nedir ve bunlar ne suretle idare edilmektedir? Amerikalıların idaresinde bulunanlar hangileridir? Maarif Nizamnamesi hükümlerine uygun mektepler Vilayet Maarif İdaresince teftiş edilmekte midir?*” Bu soruların ardından keskin bir ifadeyle “*vilayet-i şahane ve diğer vilayetler dahilinde ruhsatsız ecnebi mektepleri açılmasına zinhar meydan verilmemesi*” yolunda gereğinin yapılması isteği zabıtnameye kaydedilmiştir.⁵⁹ Bu yöndeki Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ kararı 5 Temmuz 1906 tarihinde birer yazıyla Dahiliye ve Maarif Vekaleti ile Sivas Vilayetine bildirilmiştir.⁶⁰

Şehirden Şehire Mektep Taşımak

Zaman zaman da bir şehirdeki Ermeni mektebinin başka bir şehre nakledilmek istendiği durumlarla karşılaşmıştır. Örneğin 6 Ağustos – 3 Kasım 1912 tarihleri arasında Erzurum Vilayeti, Dahiliye, Adliye ve Maarif Nezaretleri ile Ermeni Patrikliği arasında sürüp giden yazışmalar, Erzurum'da bulunan Sanasaryan Mektebi'nin Sivas'a nakledilmesine ilişkin istek, itiraz ve kararsızlıklara dairdir.⁶¹ Ermeni Patrikliği, Mektebin taşınması konusunda

59 BOA, BEO, 2865/214869, 2.

60 BOA, BEO, 2865/214356, 1. BOA, BEO, 2865/214869, 1.

kararlı⁶² olmasına rağmen Erzurum'daki Ermeni Murahhas vekili ve Taşnaksutyun Cemiyeti üyeleri buna izin vermek istememiştir⁶³. Bu konunun Ermeniler arasında ciddi karşıtıklara neden olduğu gözlenebilir. Sonuç olarak Patriklik ağır basacak diğer tarafların ikna çabaları sonuç vermeyecektir. Öte yandan mevcut zıtlaşmalar beraberinde birtakım güvenlik kaygılarını da getirmiştir. Güvenliğe ilişkin endişelerse konunun Osmanlı ilgili makamlarına taşınması anlamına gelecektir. Nitekim bu nakil konusunda Erzurum Valisi Mehmed Emin Bey'den güvenliğin sağlanması yönünde talepte bulunulmuştur. Mehmet Emin Bey ise Mektebin taşınması halinde ciddi sıkıntılar yaşanacağını ifade etmiş, meselenin Ermeni Patrikliği ile Erzurum Ermeni Murahhaslığı arasında çözülmesi yönünde görüş bildirmiş ve konuya müdahil olmamayı tercih etmiştir.⁶⁴ Arşiv belgelerindeki bilgiler bununla sınırlı kalsa da sonuç itibariyle Sanasaryan Mektebi Sivas'a taşınmış ve 1912-13 öğretim yılında eğitime başlamıştır.⁶⁵ Fakat ne yazık ki taşınmanın sebeplerine ve ayrıntılarına dair bilgi mevcut değildir.

Mektep nakliyle ilgili diğer bir örnek, 29 Ağustos – 15 Kasım 1919 tarihleri arasındaki yazışmalarda, bu defa aksi istikamette, Sivas'tan Erzincan'a doğru bir nakilden bahsetmektedir. Fakat bu sefer mektebi taşımak isteyen Patriklik değil, İsviçreli Matmazel İştoki ve Suşehrili Kırkor Begosyan'ın temsil ettiği İsviçre Misyon Heyeti'dir. Önce bu heyetin niyetinin Erzincan'da yeni bir mektep açmak mı yoksa Sivas'taki bir Ermeni mektebini Erzincan'a taşımak mı olduğu tartışılmıştır. Belgelerden anlaşıldığı üzere Misyon Heyeti'nin asıl amacı büyük ihtimalle yeni bir mektep tesis etmektir. Fakat kapitülasyonların ilgasından sonra uygulanan yeni talimatnamenin ecnebi okullarıyla ilgili beşinci bendinde *“ilerde bir ecnebi müessesesinin ihdası maksadıyla ilgililer doğrudan doğruya yani Sefaret aracı edilmeksizin mahallî hükümete müracaata mecbur olup bunun için her şeyden evvel kanunen iktiza eden belgeler ve bilgiler verilip ve şartlar yerine getirilerek ferman-ı âli alınması zaruridir. Fermansız olarak açılacak müesseseler derhal kapatılacaktır”* ve yirminci bendinde de *“ecnebi efradı memalik-i Osmaniye dahilinde Osmanlı kanun ve nizamlarına uygun olarak irade-i seniyye ile hususi mektepler tesis edebilirler. Bunun için ilgililerin doğrudan doğruya Maarif Nezaretine müracaat etmeleri zorunlu olup adı geçen Nezaretin yapılan müracaatı gerekçe göstermeye ihtiyaç olmaksızın reddetmek salahiyeti vardır”* ve yirmi altıncı bendinde *“bundan sonra cemiyetler ve şirket-i hayriyeler ve ecnebi tedrisat*

61 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.ID.), 139/6, 1-10.

62 BOA, DH.ID.139/6, 7.

63 BOA, DH.ID.139/6, 2.

64 BOA, DH.ID.139/6, 10.

65 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 118.

ve mezhebiyenin mektep açmaları yasaktır” denilmekteydi. Hal böyle olunca Misyon Heyeti de çareyi Sivas’taki bir Ermeni mektebini Erzincan’a taşımakta bulmuştu. Bu dönemde mektep açmak sıkıntılı bir hale gelmişse de mevcut olan mekteplerin nakliyle ilgili herhangi bir yasal kısıtlama yoktu. Buna rağmen bu nakil uygun bulunmamıştı. Aslında yeni mektep veya naklin reddedilmesi prosedüründe ilgili makam bir gerekçe bildirmek zorunda değildi ama bildirmişti. Belgeye yansıyan ret sebebi, dönemin psikolojisini yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir: “... istila senelerinde birçok Ermeni mezalimine giriftar olan bu muhitte, böyle bir müessese açıp hariçten Ermeni çocukları getirmeye ve iskân etmeye ahalinin fikirleri ve hislerinin müsait olmadığı bildirilmiştir...”⁶⁶

Bir mektebin bir şehirden başka bir şehre taşınmasına dair belgelerde dikkat çeken diğer bir husus, bu nakillerle ilgili hiçbir sebep belirtilmemiş olması ve dahası bunun ilgili makamlarca da hiç sorgulanmamış olmasıdır. Bu durum konuyla ilgili tahminlerin dışında net bir bilgiye sahip olunmasını engellemektedir.

Yeni Mektep İnşa Etmek

Elde mevcut diğer bir belge grubu yeni bir mektep inşasıyla ilgili 30 yıllık bir serüvene dairdir. 1860 yılında Sarışeyh Mahallesi’nde Ermeniler tarafından bir kilise ve bir mektep yapılmak istenmiş, bu istek kabul görmüş ve bu doğrultuda ruhsat alınmıştır. Ne var ki o yıllarda söz konusu araziyle ilgili Ermeniler ve Rumlar arasında ciddi bir ihtilaf vardır. Burada bulunan ve vaktiyle Ermenilerce Rumlara kiralanmış olan, Ermenilerin Surp Kevork (Hızır İlyas), Rumlarsa Aya Yorgi olarak andığı kilise ve bitişiğinde bulunan mezarlık iki millet arasında halli seneleri almış bir anlaşmazlık doğurmuş ve bu nedenle yapılmak istenen mektep ve kilisenin inşası durdurulmuş ve ertelenmiştir. Bu anlaşmazlık, uzunca bir zamandan sonra, Rum Metropoliti Konstantinos ve Sivas Ermeni Murahhası Bedros Efendilerin başkanlığında üçer kişiden oluşturulan bir özel komisyonda görüşülerek 25 Şubat 1888’de sonlandırılmıştır.⁶⁷ Bunun üzerine bu arazi üzerinde mektep ve kilise inşasına başlamak için Ermeniler tarafından yeniden müracaat edilmiştir. Dönemin valisi Sururi Paşa tarafından verilen izin üzerine arsadan tahminen *sekiz-dokuz yüz arşın zemine, altı mahzen, üzeri on altı oda ve bir salon, ahşaptan ibaret*

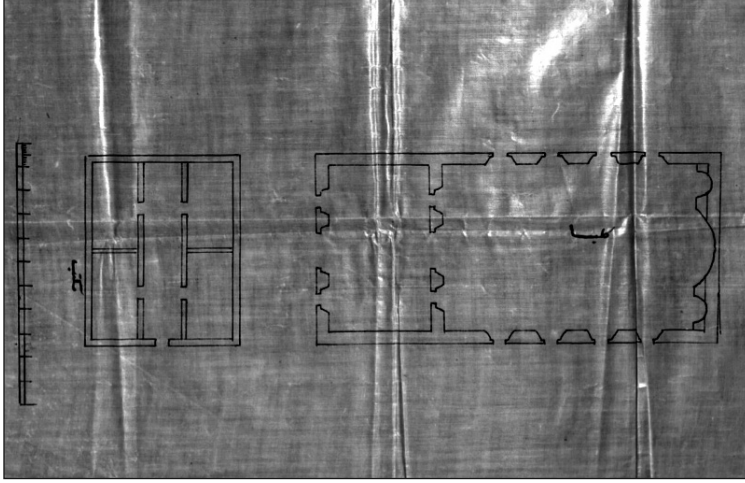
66 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 2277/47, 1-7.

67 Bu anlaşmazlığa dair ayrıntılı bilgi için bkz. Serap Bozpolat Ayan, “Ölümlerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas’ta Paylaşılmalı Maşatlık (1841-1888)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, (Haziran / June2020), 63–76.

üç kat olarak bir mektep yapılmıştır.⁶⁸

69

Mektep ve kilisenin yapım masraflarıyla ilgili bilgiler de ayrıntısıyla

sunulmuştur.⁷⁰

Mezkur kilisenin metre karesi 1862	Mezkur mektebin eğitim alanı 338
Her bir metresi 67	Her bir metre 53
123754 kuruş	17914 kuruş
006746 ayrılan masrafı	06986 ayrılan masrafı
131500 kuruş(toplam)	24900 kuruş (toplam)
Genel Toplam	
156400	
Yalnız bir yüz elli altı bin dört yüz kuruştur. Fi 23 Nisan sene 305	

68 Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV), 54/12, 1-4, 19 Ağustos, 22 Ağustos, 7 Eylül 1891.

69 Kilise ve mektebin planı: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 55/66, 3.

70 BOA, Y.A.RES, 55/66, 5, 1 ve 11 Mayıs 1889 tarihli ve Meclis-i Cismani-i Ermeniyân-ı Sivas mühürlü belge.

Bu miktarın tedarik edilme dökümü de aynı belgede detaylandırılmıştır:

66200	Evvelce yapılan yardım ve vasiyetnamelerden devreden meblağ ile Bahtiyar Bostanında satın alınan bir kıta arsanın bedelinden
24900	Birkaç sene evvel yardımlarla tedarik olunan taş ve ağaç ve kereste bedelinden
20000	Sabık murahhasa mütevveffa Piskopos Karabet Efendi tarafından vesayeten edilen yardım
45300	Yüz on dört hane kudret ehli bulunan kimselerden yardım
156400	Yalnız yüz elli altı bin dört yüz kuruştur.

Bahsi geçen bu mektep, belgelerde adı belirtilmemekle beraber, Aramyan Mektebi'dir. Bina yapıldıktan sonra ilk katına Hripsimiyants Mektebi yerleşmiş, ikinci katı erkek öğrencilere ayrılmıştır.⁷¹

Sivas Aramyan Mektebi ⁷²

71 *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*, 116.

72 Aramyan Mektebi, kaynak *Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas*.

Hırpsimyants Okulu Mezunları 1911⁷³

Aramyan Okulu, Sivas 1903. Mezun olan sınıf, müdür ve öğretmenleriyle.⁷⁴

Aramyan Mektebi'nin bir de Talebe Derneği vardır. 1910-1913 yılları arasında yayınlanan "Gapira ve Güvercin" gazetelerinin de bu derneğin yayın organları olduğu bilinmektedir.⁷⁵

⁷³ *Arevmedyan Hayastan Sivas Ermenileri arşivi.*

⁷⁴ <https://www.houshamadyan.org/oda/europe/andreassian-collection-fi.html>

⁷⁵ Yıldız Deveci Bozkuş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sivas Ermenilerinin Genel Durumu", *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007), 381.

gibi Sivas kasabasında İslam ve Hristiyan mahalleleri karma olduğundan binalar hakkında şimdiye kadar İslamlar tarafından bir rahatsızlık vukua gelmemiştir. Müslim ve gayrimüslim hanelerinin memlekette karma olması, Ermenilerin adetleri itibarıyla cemiyetlerini ayrı surette tutmaya sebep olduğu gibi İslam ve Hristiyan'ın böyle bir mahallede oturmaya alışmış olmaları da iyi haline, asayiş ve emniyetin devamına vesile olmuştur tahmin-i acizanesindeyim.⁷⁷

Ermenilerin Memduh Paşa'dan pek hoşnut olmadıkları daha önce ifade edilmişti. Fakat burada aktarılan görüşler Memduh Paşa'nın taraflı tutum takındığına dair eleştirileri pek desteklememektedir.

Sonuç

Öncelikle Osmanlı Devleti'ndeki azınlıkların eğitim ve kültür hayatıyla ilgili bilmediklerimizin bildiklerimizden çok olduğunu itiraf etmek gerekir. Bu konuya dair pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen ne yazık ki yapıyı tamamıyla açıklayabilecek bir çalışma mevcut değildir. Osmanlı'nın maarif tarihine dair yazılan eserlerde azınlıkların eğitimine ancak birkaç sayfa yer ayrılmış ve son derece yüzeysel bilgiler verilmiştir. Yabancı mekteplerle ilgili bilinenler dahi azınlık mektepleriyle ilgili bilinenlerden fazladır. Oysa azınlıklar Osmanlı'nın birer parçasıdır. Sadece siyasî ve ticarî faaliyetlerinin değil, eğitim hayatlarının, dinî ve kültürel hassasiyetlerinin ve sosyal yaşantılarının da bilinmesi Osmanlı toplum yapısının daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacak, birlikte yaşama tecrübesinin ayrıntıları ve uyumdan ayrışmaya gidilen sürecin nedenleriyle ilgili yeni fikirler verecektir. Bu konuda daha çok bilgiye sahip olmak Osmanlı milletlerinin birbirini yargılayan görüşlerinin zamanla birbirini anlayan görüşlere dönüşmesini sağlayabilir.

Osmanlı dönemi Sivas nüfusu içerisinde çok önemli bir yere sahip olan Ermeniler, kuşkusuz eğitim ve kültür hayatında da önemli bir yer tutmakta idiler. Fakat ne yazık ki Osmanlı arşivindeki mevcut bilgiler bu katkıyı ortaya çıkarmak noktasında yetersiz kalmaktadır. Ermenilerin Sivas'taki mektepleri, matbaaları, vakıfları, yetimhaneleriyle ilgili bilinenler istatistiki olarak bile tam manasıyla doğrulanamamaktadır. Mekteplerin birçoğunun yeri tespit edilememekte, eğitim faaliyetleriyle alakalı yeterli bilgilere ne yazık ki ulaşılamamaktadır.

77 BOA, Y.MTV, 54/12, 2.

Yapılan araştırma neticesinde Sivas'ta Ermenilerin modern anlamda okullaşmaya önem verdikleri görülmüştür. Genel akışa uygun olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu faaliyetler daha da önem kazanmıştır. Öte yandan bu dönemde misyonerler de bu denkleme dahil olmaya başlamıştır. Bu yüzyılda gelişen siyasi olaylar elbette Ermeni mekteplerini de etkilemiş, devlet açısından kabul edilemeyecek fikirler buralarda yayılmaya başlamış, hal böyle olunca da mektepler eğitim kurumu kimliğinin ötesinde farklı soruşturmaların da konusu haline gelmiştir. Bu durum sadece devletle Ermeni cemaati arasında değil zaman zaman ayrılıkçı siyasi yapılanmalarla Patrikhane arasında da çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bunların yanı sıra mekteplerin inşası, masrafları, talebelerin ihtiyaçları ve bu doğrultudaki talepler gibi konular da arşiv vesikalarına yansımış ve burada değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu açıdan eksikliğin sadece bir kısmı kapatılabilmektedir. Bu konudaki soruların tamamen cevaplanabilmesi, Osmanlı arşiv kaynaklarının yanında Patrikhane arşivi ve hatta özel arşivlerin kullanılmasıyla sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Vesikaları

Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Odası (A.MKT.MHM)

687/15

Babıali Evrak Odası (BEO)

784/58732. 1228/92054. 2865/214869. 3506/262898. 183/13685. 508/38065.
1251/93794. 2859/214357. 2865/214856.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2. Şube (DH.EUM.2.Şb)

47/4.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi (DH.EUM.MEM)

5/63.

Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)

139/6.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)

2061/132. 1403/91. 1407/32. 1800/58. 1831/52. 2053/136. 2068/3.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

153/37. 166/41. 196/62. 260/84. 69/75. 76/243. 102/320. 174/32. 194/58.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muamelat (DH.TMIK.M)

55/6. 82/31. 251/57

Hariciye Nezareti Siyasî (HR.SYS)

2277/47.

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

54/8.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)

247/63. 361/37. 366/53. 502/22. 163/61.

Meclis-i Vükela Evrakı (MV)

65/69. 113/138.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

55/66.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

54/12. 76/25. 96/38. 137/21.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM)

29/40. 29/46. 15/86.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH)

8/6.

Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.PT)

5/15.

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

6/95.

Salnameler

Salname-i Vilayet-i Sivas 1302.

Salname-i Vilayet-i Sivas 1321.

Salname-i Maarif 1317.

Salname-i Maarif 1318.

Salname-i Maarif 1319.

Araştırma ve İncelemeler

Aydın, Mithat. “Sivas Vilayeti’nde American Board Of Commussionars For Foreign Missions’ın Misyonerlik Faaliyetleri ve 1893 Merzifon Ermeni Ayaklanması”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri*. (21-25 Mayıs 2007): 485-524.

Biröl, Nurettin. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Turkish Studies Volume ¾* (Summer 2008): 241-278.

Biröl, Nurettin. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayeti’nde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 24 (2004): 209-232.

Bozpolat Ayan, Serap. “Ölülerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas’ta Paylaşılmayan Maşatlık (1841-1888)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)* 1/1 (Haziran / June2020): 63– 76.

Cin, Halil ve Gül Akyılmaz. *Türk Hukuk Tarihi*. Konya: 2003.

Demirel, Ömer. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri -Makaleler-*. Sivas: 2006.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sivas Ermenilerinin Genel Durumu”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007): 377-392.

Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: 1977.

Ermeni Kültür Varlıklarıyla Sivas. İstanbul: Hırant Dink Vakfı Yayınları, 2018.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: 1996.

Güler, Ali. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan “Kilise Defterleri”nin Kaynak Olarak Önemi”. *OTAM IX* (1998): 155-175.

Kenanoğlu, Macit. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, sy 12 (2008): 181-205.

Kırmızı, Abdulhamit. “Şikâyet Tezâyüd Etmekte: Memduh Bey’in Sivas Valiliğinde Ermeni Politikası (1889-1892)”. *Osmanlılar Dönemi Sivas Sempozyumu Bildirileri* (21-25 Mayıs 2007): 361-376.

Kodaman, Bayram. *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: 1991.

Mahiroğulları, Adnan. *Seyyahların Gözüyle Sivas*. İstanbul: 2001.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: 2004.

Ortaylı, İlber. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”. *Türkler* 10, (2002): 216-220.

Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdulhamid Rejimi”. *Tarih ve Toplum – Yeni Yaklaşımlar* 5, (Bahar 2007): 71-92.

Şişman, Adnan. *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: 2006.

Tozlu, Necmettin. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Eğitim Kurumları ve Faaliyetleri”. *Yeni Türkiye* 60 (2014): 1-17.

Yücel, Mustafa Serhan. “Atatürk Döneminde Azınlık Okulları”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-azinlik-okullari/>.

Zamacı, Ayşe. “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11, sy 1 (Haziran 2009): 69-85.

www.houshamadyan.org

Yayın Geliş Tarihi: 02.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 08.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Çoban, Öztürk., Ebru. "Çatışma Çözümü, Uzlaşma ve Diasporanın Rolü Açısından Türkiye Ermenistan İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 125-153.

Araştırma Makalesi

ÇATIŞMA ÇÖZÜMÜ, UZLAŞMA VE DİASPORANIN ROLÜ AÇISINDAN TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

(TÜRKİYE-ARMENIA RELATIONS IN TERMS OF CONFLICT
RESOLUTION, RECONCILIATION AND THE ROLE OF DIASPORA)

Prof. Dr. Ebru ÇOBAN ÖZTÜRK*

Öz: Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar, farklı ve aktif olmayan bir çatışma türü olarak yer almaktadır. Bu ilişki türüne Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki aktif çatışma ve Ermeni diasporasının rolü eklendiğinde ise mevcut literatüre aykırı olan bir duruma çıkmakta, hem bölgesel ilişkiler hem çatışma çözümü önerileri daha karmaşık hale gelmektedir. Diaspora gibi güçlü ve ek bir etken komşuluk ilişkilerindeki sorunları derinleştirebilmektedir. Ermeni diasporası, kendi içinde farklılıkları olan bir topluluk olsa da 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması, Ermeni kimliği ve Dağlık Karabağ'ın durumu konusunda güçlü ve ısrarcı ortak fikirlere sahiptir ve kendi önceliklerini Ermenistan'ın siyasetinden öncelikli tutmak istediğinde Ermenistan'ın iç ve dış politikasını etkileme potansiyeline sahiptir. İyi komşuluk ilişkileri geliştirebilmek için çatışma çözümü ve uzlaşma çalışmaları başlatmak gereklidir. Ancak diasporanın etkisi ve tutumu dikkate alınmadan hakiki ve uzun vadeli uzlaşma gerçekleşemeyecektir. Makalede, olumlu ilişkiler geliştirebilmek

* ORCID: 0000-0002-6332-7639

Prof. Dr. Polis Akademisi, İç Güvenlik Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.
ebru.cobanozturk@pa.edu.tr.

için günümüze odaklanan, ticari, iktisadi, siyasi ve eğitime ilişkin girişimler ile iş birliği içeren ve karşılıklı güven geliştirmeye önem veren araçsal uzlaşma yaklaşımı önerilmektedir. Çalışmada, uzlaşma yaklaşımları, üç devletin komşuluğunda uygulanabilecek uzlaşma modeli, diasporanın rolü ve uzlaşma yaklaşımlarındaki etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Çatışma Çözümü, Araçsal Uzlaşma, Ermeni Diasporası, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan*

Abstract: *The problems between Turkey and Armenia are treated as different and inactive type of conflict in the literature of conflict studies. Although there is no active conflict between Turkey and Armenia, the active conflict between Azerbaijan and Armenia and the role of the Armenian diaspora adds a new dimension. The relations between the two states falls apart from the conflict literature and regional relations and conflict resolution proposals become more complicated. When a strong and additional factor such as diaspora embedded in the situation of active or inactive conflict, negative relations between the neighbors can worsen. Although the Armenian diaspora is a multicultural community with its own differences, it has strong, persistent, and common ideas about the recognition of the 1915 incidents as genocide, the Armenian identity, and the situation in Nagorno-Karabakh. When the diaspora wants to prioritize its own approaches over Armenia's politics, it has the potential to affect Armenia's domestic and foreign policy. In this case, instrumental reconciliation approach can be suggested in conflict resolution and reconciliation literature to develop good neighborly relations. In the instrumental reconciliation, commercial, economic, political, and educational initiatives and proposals can be made to develop mutual trust by focusing on the current developments. However, reconciliation will not be possible without considering the influence of the diaspora and its attitude towards reconciliation approaches. In the study, reconciliation approaches, the reconciliation model that can be applied in the conflict among neighbors and the effect of the diaspora on reconciliation approaches will be examined.*

Keywords: *Conflict Resolution, Instrumental Reconciliation, Armenian Diaspora, Turkey, Azerbaijan, Armenia*

Giriş

Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerilim, çatışma çözümleri literatüründe farklı ve az rastlanır bir tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye ve Ermenistan arasında sorun yaratan 1915 olayları, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki aktif çatışma ve karşılıklı kayıtsızlık hali barındıran dış politikalar sorunların daha karmaşık bir çatışma türüne dönüştüğüne işaret etmektedir. Çatışmaların genel seyrinde öncelikle çatışmanın durdurulması, önlenmesi veya yönetilmesi gerekmektedir. Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerde ise şiddet iki toplum için geçmişte kaldığından çatışma çözümleri literatüründe beklenen, güven inşası, olumlu ve yapıcı ilişkiler, iyileşme şeklindeki gelişmelerdir. Çatışma çözümleri (*conflict resolution*) ve uzlaşma (*reconciliation*) literatürü barış kavramları ve idealleştirmeler üzerine kurulmuştur ve barış görüşmeleri yapılırken komşuluk ilişkilerinde dönüşüm, uzlaşma, affetme, çatışmanın olgunlaşması, karşılıklı güven gibi kavramlar üzerinde durulmaktadır. Siyasi alanın dönüştürülmesi, barışın inşa edilmesi, kimliklerin dönüşümü ana hedefler olmaktadır.

Ancak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki aktif çatışma ve Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği, Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilere dolaylı bir şiddet boyutu getirmiştir. Ayrıca 1915 olaylarından kaynaklı olarak geçmişin ağırlığı, ilişkilerde herhangi bir iyileşme gerçekleşmemesi, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki aktif çatışma ve Ermeni diasporasının¹ "barış bozucu" (*peace spoiler*) rolünü oynaması gibi zorlu etkenlerden dolayı bölge, çatışma çözümleri literatüründeki Liberal barış kavramlarından uzak görünmektedir. Literatürde de belirtildiği üzere, iyi komşuluk ilişkileri ile çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçleri geliştirebilme konusunda, Ermeni diasporası olumsuz yönde etki yaratan diasporalardan kabul edilmektedir. Zira komşular arası ilişkilerdeki öncelikler ile diasporanın öncelikleri birbirinden farklı olabilmektedir.

Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde uzun vadeli çözüm ve uzlaşma aşamaları gerçekleşmemekte, bunun yerine Realist teorinin öngördüğü çatışmanın yönetilmesi (*conflict management*) kavramı ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin 2009 yılında ve 2021 yılı sonunda başlattığı diplomatik girişimler

1 Metnin genelinde diaspora olarak kastedilen Ermeni diasporasıdır. Azerbaycan ve Türkiye diasporalarının da aktif rol aldığı konular ve zamanlar mevcuttur. Ancak her ikisi de çoğunlukla hükümet politikalarıyla uyumlu tutumlar geliştirmektedir. Ermeni diasporasının ise 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması, Dağlık Karabağ'ın muhafaza edilmesi ve Ermeni kimliği gibi konularda güçlü fikirleri ve ortak tutumları mevcuttur. Daha da önemlisi, bu tutumun ve fikirlerin Ermenistan'ın öncelikleriyle uyuşmadığı dönemlerde diaspora kendi önceliklerinde ısrarcı davranmakta, Ermenistan'daki iç ve dış siyasete müdahil olmakta ve uzlaşma girişimlerinde barış bozucu rolü oynayabilmektedir.

büyük önem arz etse de Ermenistan'dan güçlü yanıtlar almak veya Batı basınında yeterince ilgi çekmek güç görünmektedir. Gerçekleştirilen diplomatik ve iktisadi girişimlerin devamının gelebilmesi için karşılıklı daha fazla çaba gerektiği aşikardır. Bununla beraber hakiki ve uzun vadeli uzlaşma için diasporanın da dikkate alınması önem taşımaktadır. Zira Ermeni diasporası Ermenistan'ın iç ve dış politikasını etkileme potansiyeline sahiptir. Bu durum dikkate alınarak, çalışmada literatürdeki uzlaşma yaklaşımlarına yer verilecek, ardından olumlu ilişkiler geliştirilebilmesi için araçsal uzlaşma modeli önerilecek, ardından Ermeni diasporasının niteliği ve uzlaşma konusunda hangi rolü oynadığı analiz edilecektir.

Çatışma Çözümleri ve Uzlaşma Literatüründe Yaklaşımlar

Çatışma yaşanan ülkelerde ve bölgelerde çatışma sebeplerinin incelenmesi ve çözüm önerileri düşünüldüğünde Realist ve Liberal teoriler farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Çatışmalar konusunda Realist teorinin tutumu daha farklıdır ve barış inşasından ziyade çatışmanın önlenmesi ya da yönetilmesi üzerinde durmaktadır. Çatışma çözümlerinde Realist ya da genel anlamıyla yapısal yaklaşımlar kıt kaynaklar ve materyal ihtiyaçlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Uluslararası çatışmalarda doğal kaynakların paylaşımı ve toprak paylaşımından kaynaklı sorun çıkabilirken, aynı devlet sınırları içerisinde yaşayan gruplarda iktisadi, siyasi paylaşım, kaynakların adil olmayan bölüşümü ön plana çıkabilmektedir. Bu yaklaşıma göre kıt kaynakların ve somut ihtiyaçların bölüşülememesi çatışmaya yol açmaktadır. Çatışmanın çözülebilmesinin tek yolu da bu kaynakların adil biçimde bölüşülebilmesidir.

Çatışma çözümü ve uzlaşma literatürü çıkışı ve doğası gereği Liberal yaklaşımla iç içe gelişmiştir. Öncelikle çatışmanın durdurulması, ardından da siyasi ve iktisadi anlamda somut paylaşım önerileri yapılması ve uygulamaların başlaması gerekmektedir. Bu aşamadan sonra ise gerçek anlamda barış inşası ve uzlaşma sürecine geçilebilmesi için psikolojik yaklaşımların ön planda olduğu göze çarpmaktadır. Uzlaşma süreci, çatışma çözümlerinin ardından daha fazla adım atılmasını gerektirmektedir. Çünkü çatışma çözümü ve ardından gelen uzlaşma yaklaşımları, çatışan gruplar arasında kimlik meselelerinde değişim öngörmektedir. Karşılıklı iletişimin geliştirilmesi, davranış ve tutumlarda tolerans geliştirilmesi, toplumsal algıda ve ulusal kimlik algısında değişimlerin gerçekleşmesi ve çatışan grupların sosyopsikolojik süreçleri üzerinde çalışılması beklenmektedir. Bu kavramlar, uygulamaları uzun ve zorlu sürelerle yayılan, tüm topluma nüfuz edecek politikalara ve eğitim tercihlerine işaret etmektedir. Bu durum, kolaylıkla anlaşılacağı üzere, dünya üzerinde çatışma yaşamış veya yaşamakta olan çok sayıda devlet ve topluluk

için uzak ve sıkıntılı meselelerdir. Zira çatışma tarihi olan gruplar öncelikli olarak ciddi yapısal etkenler nedeniyle sorun yaşamaktadırlar. Yapısal meselelerin çözüme kavuşmadığı yerlerde zaten bahsedilen sosyopsikolojik süreçlere ve uzlaşma aşamalarına geçiş mümkün olmamaktadır.

Uzlaşma süreçleri ve barış inşasında sosyal, iktisadi, kültürel ve siyasi iç süreçler üzerinde durulmaktadır. Sınırların açılması ve serbest ticaret gibi iktisadi kazançlar ve bu kazançların tarafları iş birliğine yöneltmesi bu anlamda önem taşımaktadır. Liberal yaklaşımda karşılıklı bağımlılıklar geliştirecek olan kurumsal entegrasyonların barışın sağlanması ve devamında karşılıklı çıkar sağlayacağı düşünülmektedir.² Bu yaklaşım çerçevesinde yapılacak çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçlerinde sosyal etkileşimin önemine vurgu yapılmaktadır. Sosyal etkileşim ve iletişim sayesinde karşılıklı güven sağlayarak tarafların birbirine ilişkin korkularını ve güvensizliklerini aşabilecekleri, farklılıkları kabul ederek karşılıklı barışçıl tutumlar takınacakları kabul edilmektedir.³

Soğuk Savaş sonrası dönemde çatışma çözümleri ve uzlaşma süreçlerinde Liberal görüş hakim olmakta ve bu görüş içerisinde de psikolojik yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Yapısal ihtiyaçlara ek olarak duygusal, ilişkisel ve kimliksel ihtiyaçlara vurgu yapılmakta, ancak bu ihtiyaçların giderilmesiyle çatışma çözümünün uzun vadeli bir uzlaşmaya dönüşebileceği belirtilmektedir.⁴ Örneğin Burton, tarafların temel psikolojik ihtiyaçlarının karşılanmamasının çatışmaya veya çatışmanın sürdürülmesine yol açtığını belirtmektedir.⁵ Güvenlik, adalet, saygı ve değer verilme gibi ihtiyaçların elde edilememesi ya da karşı taraflarca bu ihtiyaçlara tehdit oluşturulması çatışmaya sebep olan önemli etkenlerdendir.⁶ Küçük düşürülme, acı, güvensizlik hisleri veya öç alma duygusu tamir edilmediğinde çatışma döngüsü kırılmayabilmekte ve farklı zamanlarda sürekli tekrar eder hale dönüşmektedir. Psikolojik yaklaşımlar bu tür tehditlerin ortadan kaldırılması ve psikolojik ihtiyaçların sağlanabilmesiyle hakiki bir çatışma çözümü ve

2 Tim Dunne, "Liberalism," in *The Globalisation of World Politics*, ed. John Baylis and Steve Smith (Oxford: Oxford University Press, 2001), 162-181.

3 Herbert C. Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," in *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, ed. Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2008), 24-25.

4 Arie Nadler, Nurit Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation," in *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, ed. Arie Nadler, Thomas E. Malloy, Jeffrey D. Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2008), 37-56.

5 John W. Burton, *Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations* (London: Macmillan, 1969).

6 Nadler, Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation," 37-56.

uzlaşma gerçekleşeceğini ve şiddet döngüsünün ancak bu şekilde kırılabileceğini savunmaktadır. Bu ihtiyaçlara erişmek ve uzlaşma sağlayabilmek için de karşılıklı olarak kimlik meseleleri ve kimlik değişimleri üzerinde durulmaktadır. Tarafların kendi dışlayıcı kimliklerini gözden geçirmeleri⁷ ve kimliksel tehditleri ortadan kaldırmaları⁸ gerekmektedir.

Psikolojik uzlaşma modellerinde araçsal (*instrumental*) ve toplumsal duygulanım (*socioemotional*) yaklaşımları ön plana çıkmaktadır. Toplumsal duygulanım yaklaşımında geçmişe odaklanmak, hataları konuşmak, hataları kabul ve itiraf etmek, özür dilemek, bağışlamak, adalet, tarih, hakikat ve uzlaşma içerikli komisyonlar kurulması ve tarafların bu komisyonlarda bir araya gelmesi önerilmektedir.⁹ Bu yaklaşımda özür ve affetme döngüsü ön planda olmakta¹⁰ ve çatışma sonrası bir arada yaşamaya devam eden toplumların ancak bu şekilde bütünleşmesinin sağlanabileceği düşünülmektedir.

Araçsal uzlaşma yaklaşımında ise çatışmanın geçmişinden ziyade günümüzdeki iletişimi önem kazanmaktadır. Karşılıklı olarak ve tekrar eden biçimde iş birliği yapılması, güven inşası, tutarlı ve sürekli iletişim uzlaşmayı kolaylaştırabilmektedir.¹¹ Süreklilik arz eden iş birliği projeleri gerçekleştirmenin, iletişimi kurmanın güvensiz ilişkileri dönüştüreceği ve güven unsurunu inşa edeceği ön görülmektedir.¹² Bu yaklaşım, bir arada yaşamaya devam etmeyen topluluklar için uygun görüldüğünden, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan gibi komşu toplumlar için önerilebilecek makul, gerçekçi ve uygulaması görece kolay bir uzlaşma yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Olumlu ilişkiler geliştirebilmenin en önemli ön koşullarından birisi uygun, uygulanabilir ve gerçekçi bir uzlaşma modelinin seçilmesi olduğu açıktır. Aynı devlet sınırlarında yaşamaya devam eden ve ülke nüfusunda yüksek oranlar teşkil eden ihtilafli topluluklar içinse farklı uzlaşma yaklaşımları önerilebilmektedir.

Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkiler, dünya üzerindeki en farklı ve karmaşık çatışmalı ilişki türlerindedir. Mevcut ilişkilerin olumlu komşuluk ilişkilerine dönüştürülebilmesi için öncelikle uygun bir çatışma

7 Kelman, "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective," 24-25

8 Arie Nadler, "Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions," in *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, ed. Linda R. Troop, (Oxford: Oxford University Press, 2012), 295.

9 Nadler, Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation," 37-56.

10 Christopher Mitchell, *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century* (London: Palgrave Macmillan, 2014), 277.

11 Nadler, Shnabel, "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation," 42.

12 Louis Kriesberg, "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts," in *The Handbook of Interethnic Coexistence*, ed. Eugene Weiner (New York: Abraham Fund, 2000), 182-188.

çözümü ve uzlaşma yaklaşımı seçmek gerekmektedir. Aksi takdirde dış etkenler ve mevcut güven eksikliği görüşmelerin başlamadan bitmesine ya da hiçbir sonuç vermemesine yol açmaktadır. Üç devletin görüşmelerinde de sonuçsuz biten ya da devam ettirilemeyen çok sayıda görüşme örneği mevcuttur. Araçsal uzlaşma modeli bu komşuluk ilişkisinde uygulama açısından en akılcı ve görece kolay olan uzlaşma türü olarak göze çarpmaktadır. Çatışan grupların tek bir devlet sınırları içerisinde yaşamaya devam etmemesi bu uzlaşma türü için bir avantaj sağlamaktadır. Araçsal uzlaşma modelinin günümüze odaklanması, geçmişle ilgili meseleleri hemen çözmeye kalkmadan iş birliği ve güven oluşturmaya yönelik ikili projeler ve iş imkanları üzerinde durması, en uygulanabilir yaklaşım olarak öne çıkmasını sağlamaktadır.

Ayrıca, uzlaşma yaklaşımları seçilirken, içinde bulunulan olumsuz komşuluk halinin devamından psikolojik ya da materyal çıkarları olan ve dünyanın birçok yerinde olduğu gibi mevcut durumun devamından kar sağlayan grupların olduğu da unutulmamalıdır. Fakat asıl akılda tutulması gereken nokta çok uzun süreli olumsuz ilişkilerin hiçbir halka, ülkeye veya bölgeye uzun vadede yarar getirmedir. Üç devletin komşuluğunda olumlu seyirler elde edilmesi için çok sayıda etken olduğunun farkında olunması ve beraberinde Rusya Federasyonu¹³ gibi bölgedeki etkin güçlerin de desteğinin alınması gerekmektedir. Olumlu yönde komşuluk ilişkisi gerçekleştirmek için dikkat çeken konulardan biri ise Ermeni diasporasıdır. Diasporadaki mağduriyet algısını anlama ve uzlaşma gerekli olduğu kadar diasporanın ilişkilerde barış bozucu rol oynayabildiğini de dikkate alarak hassas ve tutarlı bir politika uygulamak önem arz etmektedir.

Diaspora ve Diasporada Çatışma Kimliği

Barış süreçlerinde sık konuşulan konulardan birisi diasporalar¹⁴ olmaktadır. Çünkü diasporalar barış görüşmelerine olumlu katkı yaparak hızlandırıcı ve kolaylaştırıcı bir (*catalyst*) etki yaratabildiği gibi tam tersi barış bozucu (*peace spoiler*) rol de üstlenebilmektedirler. Diasporaların barış süreçlerindeki rollerini incelemek bazı vakalarda çok önemli olabilmektedir. Çünkü Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinde olduğu gibi diaspora etkin bir taraf olarak yer alıyorsa Ermeni diasporasını dikkate almadan kalıcı bir barış gerçekleştirmek mümkün olmamaktadır. Burada, her durumun etkin belirleyicisi olarak diasporanın kabul

13 Çalışmanın geri kalanında Rusya olarak bahsedilecektir.

14 Diaspora kelimesi ilk olarak milattan önce 9. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında göç etmeye başlayan İsrailoğulları ve Antik Yunan'dan göç eden topluluklar ile özdeşleşmiştir. Robin Cohen, "Rethinking 'Babylon': Iconoclastic conceptions of the diasporic experience," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 21, no 1 (1995): 5-18.

edilmesi kastedilmemektedir. Kalıcı ve uzun soluklu bölgesel barış için tüm tarafların dikkate alınması gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü mevcut koşullarda itiraz edilmese dahi, uzun vadede sorun teşkil edebilmektedir. Nitekim çatışma çözümleri literatürü, tarafların tamamının dikkate alınmadan yapılan girişimlerin sonuçsuz kaldığını anlatan çok sayıda örnek barındırmaktadır.

Uluslararası ilişkiler disiplininde devlet merkezli analiz yöntemlerinde diaspora gibi devlet dışı aktörler karmaşık bir kategori olduğundan dikkate alınmayabilmektedir. Ancak çatışma çalışmaları ve barış çalışmalarında sık bahsedilen konulardan birisi devlet dışı aktörler olmaktadır. Çatışmanın ortaya çıkışında ve sürdürülüşünde veya kalıcı barışın sağlanabilmesinde devlet dışı aktörlerin önemli rolleri olduğu genel kabul görmektedir. Diaspora bu anlamıyla çatışmayı sürdürmede etkili olabilen ya da barış bozucu olabilen üçüncü bir taraf olarak yerini almaktadır.

Diaspora; sebebi, büyüklüğü ve örgütlenme biçimi farklılıklar içeren ve kendi ülkelerinin dışına yayılmış insan topluluklarıdır.¹⁵ Günümüzde diasporanın başka bir ülkeye göç eden ve orada ikamet etmeye devam eden, fakat anavatanlarıyla güçlü duygusal veya maddi bağları olan etnik azınlıklar olduğu kabul edilmektedir.¹⁶ Anavatan sembolik olabileceği gibi bağımsızlığını kazanmayan bir bölge de olabilmektedir. Diaspora üyelerinin bağlantılı olduğu anavatanın vatandaşı olup olmaması da önemli değildir. Çünkü anavatandaki ulusal topluluğun üyeleri ya da potansiyel üyeleri olarak düşünülmektedirler.¹⁷ Çatışma sonucu anavatanlarından ayrılan diasporalarda, çatışmadan doğrudan etkilenen gruplar olabileceği gibi aile bağları nedeniyle dolaylı etkilenen sonraki nesillerden diaspora grupları da olabilmektedir.

Ermeni topluluğun göç tarihinin, ticaret, askeri görevler, savaş ve sürgün gibi sebeplerle dördüncü yüzyıldan itibaren başladığı ve anavatanlarından ayrıldıkları düşünülmektedir.¹⁸ Bu nedenle ilk akla gelen diaspora topluluklarındandır. Farklı sebeplerle göç eden ve kendisini diaspora olarak

15 Khachig Tölölyan, "Armenian Diaspora," in *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*, ed. Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard (New York: Springer, 2005), 35.

16 Jennifer M. Brinkerhoff, *Digital Diasporas: Identity and Transnational Engagement* (New York, Cambridge University Press, 2009), 29.

17 Yossi Shain, *Kinship and Diasporas in International Affairs* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2010), 11; Yossi Shain, *The Frontier of Loyalty: Political Exiles in the Age of the Nation State* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005).

18 Khachig Tölölyan, "Armenian Diaspora," 37; Khachig Tölölyan, "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment," *Diaspora* 5 (1996): 3-36.

adlandırılan otuzdan fazla diaspora olduğu bilinmektedir.¹⁹ Cohen mağdur, işçi, tüccar, emperyal ve kültürel diaspora olmak üzere en az beş diaspora türü olduğunu ve tüm diasporaların ortak özellikler taşıdıklarını belirtmektedir.²⁰ Ermeni diasporası da anavatan olarak adlandırdıkları yerden travmatik biçimde ayrılma ve anavatan hakkında ortak fikirler ve mitler geliştirme konusunda Cohen'in kategorilerinde yer bulmaktadır.

Bir topluluğun diaspora olması için kendi grubu hakkında farkındalığının yüksek olması gerekmektedir. Bu nedenle kimlik meselesi diasporada ön plana çıkmaktadır. Kendi kimliklerini anavatanlarıyla olan bağlarıyla vurgularken yaşamakta olduğu ülkeyi de doğrudan iletişim içine alarak uluslararası bir boyut katılmaktadır.²¹ Diasporada kimlik meselesinin önemli olması bu kimliğin yaşatılma ve yeni nesillere aktarılma isteğini de beraberinde getirmektedir. Nitekim tüm diasporalar kimliğini yeni nesile aktararak hayatta kalmaya çalışan azınlık gruplardır.²² Bir grubun diaspora sayılabilmesi için birden fazla ülkeye dağılmış olmaları ve en az iki nesil geçmiş olması gerekmektedir.²³ Diasporanın bir diğer özelliği de ikamet ettikleri ülkede etkin olmaları²⁴ ve hem anavatanlarında hem yaşadıkları ülkede uluslararası ilişkileri harekete geçirme potansiyeli taşımalarıdır.²⁵ Anavatana dönme isteği de diaspora kimliğinde önemli meselelerden birisidir. Kimi diaspora gruplarında anavatana dönme ısrarı ve ilgisi mevcutken bazı gruplarda bu ilgi sembolik kalmakta ve geri dönme niyeti bulunmamaktadır.²⁶ Anavatana dönme niyetinin olup olmadığını önemsemeyen yazarlar da bulunmaktadır,²⁷ zira bu olasılık üzerinde konuşulması dahi anavatanla olan bağı canlı tutmaktadır.

Ermeni diasporasının hem tüm diaspora niteliklerini taşıyan hem de kimlik meselesinin, anavatanla olan bağlantının ve uluslararası ilişkileri etkilemedeki istek ve aktivizminin en fazla olduğu diaspora gruplarından biri olduğu göze

19 Robin Cohen, "Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers," *International Affairs* 72, no 3 (1996): 507-520.

20 Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction* (Seattle: University of Washington Press, 1997), 26-29.

21 Steven Vertovec, "Three Meanings of 'Diaspora', Exemplified among South Asian Religions," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 6, no 3 (1997): 278.

22 Ge' rard Chaliand, Jean-Pierre Rageau, *The Penguin Atlas of Diasporas* (New York: Penguin, 1997), xvi.

23 Kim D. Butler, "Defining Diaspora, Refining a Discourse," *Diaspora* 10, no 2 (2001): 189-218.

24 Jennifer M. Brinkerhoff, *Digital Diasporas*, 30.

25 James Clifford, "Diasporas," *Cultural Anthropology* 9, no 3 (1994): 311.

26 William Safran, "Comparing Diasporas: A Review Essay," *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 8, no 3 (1999): 255-291.

27 Kim D. Butler, "Defining Diaspora," 189-218.

çarpmaktadır. Diasporanın Ermenistan'a dönme eğilimi düşük olmakla beraber, Ermenistan'ın uluslararası ilişkilerinde önemli bir belirleyici haline gelebilmektedir. Ayrıca Ermeni diasporası, Ermeni kimliğinin savunucusu olarak, kimliğe ilişkin tüm meselelerde Ermenistan'ın iç ve dış politikasına müdahil olabilmektedir. Ermeni diasporasının Ermenistan ile ilişkilerinde ve genel olarak uluslararası toplumla olan ilişkisinde ve iletişimde temel vurgu 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması talebi olmaktadır. Buna ek olarak, Ermeni kimliğine vurgu ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan sınırları içerisinde kalması isteği de diasporanın önceliğinde yer almaktadır.

1915 olayları Ermeni topluluk için Vamık Volkan'ın tabiriyle "seçilmiş travma" (*chosen trauma*)²⁸ işlevi görmektedir. Tarihsel olay zaman içerisinde büyük grup için farklı anlamlar içermeye başlayarak işlev değiştirmektedir. Yeni nesillerde bu olayın zihinsel imgesi (*mental image*) geniş grubun tüm üyelerini birbirine bağlayan bir işlev edinmektedir.²⁹ Hatta seçilmiş travma, grup kimliğinin en önemli belirleyicisi/ işaretleyicisi (*identity marker*) olabilmektedir.³⁰ Volkan'a göre toplulukların temel amaçlarından birisi grup kimliğini sürdürmek, korumak ve gerekirse onarmaktır.³¹ Seçilmiş travma bu grup kimliğinin önemli bir bileşeni olmaktadır. Grup kendi kimliğini tehdit altında hissettiğinde bu travmayı aktive edebilmektedir.³² Ermeni diasporası da yaşadığı farklı ülkelerde, farklı sınıfsal kökenler, fikirler, inanışlar içerisinde olsa dahi seçilmiş travmasını ortak kimlik olarak canlı tutmakta ve yeni nesillere aktarmaktadır. Ayrıca bu konu diasporada önem verildiği kadar Ermenistan'da ön planda olmadığına, konuyu önceliğe almak için yüksek çaba harcamaktadırlar.

Tabii diasporadaki bu önceliğin ve kimlik vurgusunun kimi sebepleri mevcuttur. İlk olarak ikamet ettikleri ülkelerde asimile olmamak için kendi geleneklerini ve kültürlerini yaşatacak şekilde bir kimlik vurgusuna ihtiyaç bulunmaktadır. 1915 olayları tüm Ermeniler için ortak bir olaydır ve bu

28 Vamık D. Volkan, "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity," *Group Analysis* 34, no. 1 (2001): 79-97.

29 Vamık D. Volkan, *Psychoanalysis, International Relations, and Diplomacy: A Sourcebook on Large-Group Psychology* (London: Karnac Books, 2014), 24.

30 Vamık D. Volkan, *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships* (Northvale, New Jersey: Jason Aranson, 1988); Vamık D. Volkan, *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997); Vamık D. Volkan, *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror* (Charlottesville, Virginia: Pitchstone, 2004); Vamık D. Volkan, *Killing in the Name of Identity: A Study of Bloody Conflicts* (Charlottesville, Virginia: Pitchstone, 2006); Vamık D. Volkan, *Enemies on the Couch: A Psychopolitical Journey through War and Peace* (Durham, North Carolina: Pitchstone, 2013).

31 Vamık D. Volkan, "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas," 79-97.

32 Vamık D. Volkan, "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas," 79.

olayların soykırım olarak tanınması ortak bir kimlik unsurudur. Burada diasporanın kimlik vurgusunun ikinci sebebi açıklayıcı olmaktadır. Ermeni topluluk Fransa veya Amerika Birleşik Devletleri³³ gibi ülkelere göç etmeden önce ciddi farklılıkları mevcuttur. Otokton halklarda sık görüldüğü üzere, Osmanlı coğrafyasında yaşadıkları süre boyunca dile ilişkin, mezhepsel ve dini inançlarda, sınıfsal anlamda ve siyasi görüşlerde ciddi farklılıklar olmuştur. Ayrıca topluluğun tamamı ve yeni nesiller şiddet olaylarından etkilenmemiştir. Fakat 1915 olayları tüm Ermenilerin ortak ulusal travması olarak asimilasyona karşı kalkan görevi olan, farklılıkları birleştiren ve uzlaştıran bir işlev kazanmıştır. Bu nedenle grup kimliği içerisinde geçmişteki olaylara ilişkin benzeşen yorumları paylaşma ve yaşatma eğilimi oluşmaktadır.³⁴ Hatta Bar-Tal'ın deyimiyle geçmişteki çatışmalara ilişkin görüşler, işlevsel olarak günümüz ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yeniden inşa edilebilmektedir.³⁵ Farklılıklarla örülü diasporada 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması isteği, ortak bir kimlik yaratan, farklılıkları eşitleyen ve birleştiren bir unsur olmaktadır.³⁶ Panossian, 1915 olaylarını kimlik algısının merkezine koymadan Ermeni kimliğini ve kolektif bilincini anlamının mümkün olmadığını belirtmektedir.³⁷ Diasporanın bu vurgusu doğrudan Ermenistan'a yansıtılmakta ve Ermenistan'ın dış politikasında da aynı vurgunun yapılmasına ilişkin beklenti oluşturulmaktadır.

Üçüncü olarak, diasporanın tamamı veya yeni nesilleri şiddet olaylarından doğrudan etkilenmemiş olsa da büyük bir bölümü bu şiddeti yaşamış ya da tanık olmuş kişilerin torunları, akrabaları ve yakınlarıdır. Bu durum, olaylardan etkilenme oranının Ermenistan'da yaşayan Ermeni toplumdan daha fazla olduğunu göstermektedir. 1915 olayları, diaspora ailelerinin ortak kültüründe canlı tutulmakta ve nesilden nesile aktarılmaktadır.³⁸ Örneğin ABD'de yaşayan Ermeni diasporasında önceki nesillerde var olan bireysel travmaların sonraki nesillere de aktarıldığına ilişkin çalışmalar mevcuttur.³⁹ Şiddet olaylarının aile

33 Çalışmanın geri kalanında ABD olarak bahsedilecektir.

34 Patrick Devine-Wright, "A Theoretical Overview of Memory and Conflict," in *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, ed. Ed Cairns, Michael D. Roe (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 9-33.

35 Daniel Bar-Tal, "Collective Memory of Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence," in *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, ed. Ed Cairns, Michael D. Roe (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 85.

36 Gerard J. Libaridian, "The Changing Self-image of the Armenian in the Ottoman Empire: Rayahs and Revolutionaries," in *The Image of the Armenian in History and Literature*, ed. Richard G. Hovannisian (Los Angeles: Undena Press, 1981), 155-170.

37 Razmik Panossian, *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars* (New York: Columbia University Press, 2006), 236.

38 Ebru Çoban Öztürk, "Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı," *Ermeni Araştırmaları*, no 52 (2015): 141-167.

39 Donald E. Miller, Lorna Touryan Miller, "Memory and Identity across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny," *Qualitative Sociology* 14, no. 1 (1991): 13-38.

tarihi olmasıyla ulusal tarih olması arasında ciddi farklar bulunmaktadır. Aile tarihindeki şiddet olayları varoluşa doğrudan tehdit oluşturduğundan, ulusal tarihte yaşanan şiddet olaylarına oranla bireyleri daha fazla etkileyebilmektedir. Aile tarihinin yeni nesillere aktarılması da ulusal kimlikten daha güçlü bir vurgu olmaktadır.

Son olarak kimlik vurgusunun Ermeni diasporasında bu denli güçlü olmasının bir sebebi de kimliği aktarabilmek için gerekli olan aile bağları, dini kurumlar, gelenekler, kurumsal ve siyasi yapılar gibi destekleyici unsurların mevcut olmasıdır. Azınlık grupların geleneklerini ve kültürlerini yeni nesillere aktarma çabası yaygın görülen bir durumdur, ancak Ermeni diasporasında bu çabayı destekleyecek çok sayıda kültürel ve kurumsal yapı mevcuttur. Kimlik aktarımında en önemli katkı güçlü aile bağlarıyla ve kilisenin aktif rolüyle sağlanmaktadır. Bununla beraber diaspora okulları ve sivil toplum kuruluşlarının da etkin olduğunu söylemek gerekmektedir. Tabii bu koşullar için öncelikle yerleşilen ülkenin siyasi sisteminin bu kurumlara izin veren bir yapıya sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle ABD’de ve Fransa’da yaşayan diasporanın en aktiflerden biri olması tesadüf değildir.

Diasporanın kimlik konusunda bu denli aktif olmasının ve sürekli Ermeni kimliğine vurgu yapmasının sebepleri anlaşılabilir bir durumdur. Fakat 1991 yılında kurulan bir devlet olarak ulusal kimlik vurgusu çok daha fazla olabileceksen, Ermenistan Ermenilerindeki kimlik vurgusu diasporanınkinin yanında sönük kalmaktadır. Çünkü Ermenistan’ın çözüm bekleyen çok daha somut, sosyal, siyasi ve iktisadi sorunları mevcuttur. International Republican Institute tarafından Ermenistan’da yapılan araştırmada bu konuya ilişkin önemli sonuçlar çıkmıştır.

Ermeni kimliğinin merkezinde yer alan bir konu olduğu ön kabulüyle, 1915 olaylarının “soykırım olarak kabulü ve tanınması” meselesi bu araştırmada yer bulmuştur. Ermenistan’ın temel sorunları sorulduğunda katılımcıların sadece %8’i “soykırımın tanınması” konusunu temel bir mesele olarak gördüğünü belirtmiştir. Ermeni ulusal kimliğinin merkezinde yer aldığı düşünülen bu konunun, daha büyük oranda katılımcı tarafından temel sorun olarak cevaplanması beklenirdi. Ancak katılımcılar işsizlik, sosyoekonomik durum ve Dağlık Karabağ konularını ilk üçte sıralamışlardır.⁴⁰ Araştırma sonuçları, diaspora ve Ermenistan halkı arasında kimlik vurgusuna ilişkin farklılıkları gösterir niteliktedir. Ulus aşırı bir Ermeni kimliğinin en önemli önceliğinin

40 International Republican Institute “Armenia National Study”, October 27 – November 3, 2007, <https://www.iri.org/sites/default/files/2008%20January%2022%20Survey%20of%20Armenian%20Public%20Opinion,%20October%2027-November%203,%202007.pdf>, erişim tarihi 24.08.2020.

“soykırımın tanınması” isteği diasporada hakimken, Ermenistan’da yaşayanların bunu önceliğe almamasının diasporanın kıymetini azalttığı düşünülebilmektedir. Hatta Ermenistan’da ya da İsrail’de yaşamayan, vatandaş olmayan ve buralardaki gündelik siyasi ve iktisadi sorunlarla uğraşmayan ancak bu ülkelerde etkin olmak isteyen Ermeni ve Yahudi diasporalarına zaman zaman tepkiler de gözlenmektedir.

Diasporanın çatışma tarafında etkin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim diasporanın ayrılma sebepleri genellikle bir çatışma sonucu olmaktadır. Çatışmada diasporanın ya kayıpları olmuştur ya da kayıp verenlerle ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Bu durumun doğal sonucu olarak çatışma üzerine kurulu bir kimlik, kolektif hafıza, kolektif duygusal yönelim ve seçilmiş travmalar mevcuttur. Çoğunlukla milliyetçi bir tutumla ve anavatanın ayrılmanın suçluluğuyla beraber anavatanla olan bağı sürdürme eğilimi de yüksektir. Ancak bu tutum çoğunlukla barış bozucu roller üstlenmeleriyle sonuçlanmaktadır. Anavatanlarda bu duruma tepki veren çok sayıda grup mevcuttur. Zira anavatanın günümüzde yaşadığı reel sorunlardan uzaktadırlar, çatışmalarda bizzat yer almamakta ya da çocuklarını askere göndermemektedirler. Tam tersine şu anda var olmayan ve anılarda kalan savaşçıları düşünmek ve aslında somut olarak çatışmaya katılmamak, ama kimlik meselelerinde ve milliyetçi tonlarda ısrar etmek anavatan tepki toplayabilmektedir. Farklı ülkelerde yaşayarak düşünce lüksü içerisinde bulunmak ile Ermenistan’da reel olarak çatışmanın, sıkıntıların ve ekonomik zorlukların içerisinde yer almak farklı tutumlarla sonuçlanabilmektedir. Düşünce lüksü diasporaların barış bozucu roller edinmelerine, çatışmaları yükseltmelerine ve uzlaşmadan uzak durmalarına yol açabilmektedir.

Herhangi bir savaş veya çatışma sonrası yaşadıkları yeri terk eden diasporaların bu çatışma üzerinden ve çatışmacı tutumu esas alan bir kimlik taşımaları ve bu tutumu sürdürmeleri sık rastlanırlar bir durumdur. Shain ve Aryasinha, kimlik meselesi, çatışma ve uzlaşma vizyonu, örgütsel ve yönetsel çıkarlar, iktisadi çıkarlar olmak üzere dört etkenin, diasporayı barış ve çatışmada etkin olmaya motive eden unsurlar olduğunu vurgulamaktadır.⁴¹ Devletler arası çatışma hali, ayrılıkçı hareketler, anavatanın varlığına tehdit oluşması, diaspora temsilcilerinin ve liderlerinin anavatanla olan ilgisi ve bağlantıları, geçmişte maruz kalınan şiddet olayları ve bunun çerçevesinde oluşturulan ortak kimlik, yaşanan ülkenin çoğulcu yapısı ve güvenlik tehdidinde artışın diaspora ile anavatan arasındaki bağı pekiştirmesi kimlik meselesindeki en önemli

41 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, “Spoilers or catalysts? The role of diasporas in peace processes,” in *Challenges to Peacebuilding: Managing Spoilers during Conflict Resolution*, ed. Edward Newman and Oliver Richmond (New York: United Nations University Press, 2006), 107-108.

konulardır.⁴² Görüldüğü üzere sıralananların tamamı Ermeni diasporası için geçerli olmaktadır. Bu durum diasporadaki en önemli motivasyon kaynağının kimlik meselesinden geldiğini vurgular niteliktedir.

Diasporanın Çatışma Çözümlerinde ve Dış Politikada Rolü

Diasporanın çatışma ve uzlaşma vizyonunda “kolektif hafıza” devreye girmektedir. Kolektif hafızada yer alan çatışmanın ve travmatik olayın yeni nesillerin hafızasında yaşatılmaya devam edilmesi, diasporayı ve bağlantılı olduğu ulusu mobilize etmek için en gerekli unsur olmaktadır. Bu unsur diasporada daha da önemlidir, zira diasporanın örgütlenebilmesi, yardım toplayabilmesi ve diplomatik olarak aktif kalabilmesi için gerekli olmaktadır. Bu durum barış girişimlerinde ve görüşmelerinde sıkıntılı bir hal almaktadır. Barış girişimleri diasporanın çatışma üzerine kurduğu kimliğe bir tehdit oluşturmaktadır. Geçmişte yaşanan sorunlar ve bu sorunlar adına gösterilen çabanın meşruiyeti tehdit altında kalabilmektedir.⁴³ Diğer taraftan diaspora, etkin bir rol oynayarak ikamet ettikleri ülkeyi anavatanlarının sorunlarına müdahil edebilmektedir. Örneğin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunlarda ABD ve Fransa'nın müdahil olma isteği Ermeni diasporasının etkisiyle gerçekleşebilmektedir.

Ermeni kimliğinin en etkin savunucularından olan diaspora dış politika konusunda etkin rol oynayabilmektedir. Zira Ermenistan ile iktisadi ve siyasi bağlantıları olduğu kadar Ermeni kimliğinin savunuculuğu bir nevi dokunulmazlık ve hareket alanı sağlamaktadır. Genel olarak diasporalar anavatanların çatışma ve kriz dönemlerinde etkin roller oynayabilmektedir. Bu rol, çatışmanın ve krizin çözümüne yönelik olabileceği gibi tam tersine barışı ve yeni dış politika yönelimlerini engelleyen nitelikte de olabilmektedir.⁴⁴ Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri söz konusu olduğunda Ermeni diasporası dördüncü taraf olarak yerini alabilmekte, barışa ilişkin girişimlerde ve sivil toplum girişimlerinde barış bozucu rolünü oynayabilmektedir.

Barış/oyun bozucu roller, barış süreçlerinde sık sık gündeme gelen ve en fazla uğraşılan konulardan birisidir. Barış bozucuları “görüşmeler sonucunda gerçekleşebilecek olan barış koşullarının, kendi iktidarlarını, dünya görüşlerini ve çıkarlarını tehdit ettiğini düşünen ve gerekirse barışı amaçlayan çabaların

42 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, “Spoilers or catalysts?,” 107-108.

43 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, “Spoilers or catalysts?,”112.

44 Hazel Smith, “Diasporas in International Conflict,” in *Diasporas in Conflict: Peace-Makers or Peace-Wreckers?* ed. Hazel Smith, Paul Stares (Hong Kong: United Nations University Press, 2007), 10.

altını kazanmak üzere şiddete başvuran liderler ve taraflar” olarak tanımlanmaktadır.⁴⁵ Stedman amaçlarına ulaşmak için sergiledikleri kararlılık ve adanmışlıklarına göre topyekûn, sınırlı ve hırslı (*total, limited and greedy*) olmak üzere, barış bozucuları üç grupta açıklamaktadır.⁴⁶ İlk grup ya hep ya hiç fikrine sahip olan ve amaçları değişmez olanlardır. İkinci grupta görüşme ihtimali mevcut olan ve özel amaçlara sahip barış bozucular yer almaktadır. Üçüncü grupta ise maliyetleri ve riskleri hesaplayarak maksimum kazancı sağlamaya çalışanlar bulunmaktadır.

Darby ise anlaşmaya yakın olanlar, barış sürecini şiddete başvurarak bozmaya çalışanlar, şiddete başvuran ancak belli koşullarda anlaşma yapılabilecek olanlar, siyasi değil kişisel amaçlarla şiddete başvuranlar (*dealers, zealots, opportunists, mavericks*) olmak üzere dört farklı barış bozucu olduğundan bahsetmektedir.⁴⁷ Darby'nin özellikle üzerinde durduğu grup şiddete başvuran eski militanlardır ve bu grubun görüşmelere katılarak veya katılmadan barış sürecini bozucu etkileri üzerinde yoğunlaşmıştır. Zahar ise kendi açıklamasını yaparken daha çok ilişkiler üzerinde durmaktadır. Bireylerin ya da grupların niyeti, kapasitesi ve fırsatları arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır.⁴⁸

Barış bozucular literatürde farklı şekillerde gruplandırılmaktadır. Çatışmanın çözülmesine topyekûn karşı çıkan; yüzeysel barış anlaşmaları yaparak asıl meseleleri çözmekten kaçınan ve bu şekilde kalıcı barışı engelleyen; belli içerikteki barış anlaşmasına ya da barış sürecindeki usule itiraz eden barış bozucular şeklinde ayırım yapan yazarlar bulunmaktadır.⁴⁹ Üçüncü kategori Ermeni diasporasına işaret etmektedir. Diasporaların ulus aşırı rolleri ve anavatanları ile ikamet ettikleri ülkelerdeki olası etkileri barış söz konusu olduğunda azımsanmayacak bir niteliktedir. Özellikle Ermeni diasporası gibi ulusal kimliğin temsilciliğini uluslararası alanda üstlenen etkin bir diaspora bölgesel ve kalıcı barış için dikkate alınması gereken bir taraf olarak yer bulmaktadır. Tüm çatışma örneklerinde kalıcı barış sağlanabilmesi için barış üzerinde olumlu veya olumsuz etkisi bulunabilen tüm grupların dikkate alınması ve görüşmelerde ve anlaşmalarda ona yönelik bir tutum belirlenmesi gerekmektedir.

45 Stephen John Stedman, “Spoiler problems in peace processes,” *International Security* 22, no 2 (1997): 5; Stephen John Stedman, “Negotiation and Mediation in Internal Conflicts,” in *The International Dimensions of Internal Conflict*, ed. Michael E. Brown (Massachusetts: MIT Press, 1996), 369- 371.

46 Stephen John Stedman, “Spoiler problems in peace processes,” 9-11.

47 John Darby, “Violence by Militants,” in *The Effects of Violence on Peace Processes*, ed. John Darby (Washington, DC: United States Institute of Peace, 2001), 47.

48 Marie-Joëlle Zahar, “Reframing the spoiler debate in peace processes,” in *Contemporary Peacemaking: Conflict, Violence and Peace Processes*, ed. John Darby, Roger Mac Ginty (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 114-124.

49 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, “Spoilers or catalysts?,” 110.

Diasporayı, çatışma dönemlerine ve barış süreçlerine müdahil olmaya ve başka bir devletin dış politikasını etkileme çabalarına yönelten çeşitli etkenler ve motivasyon kaynakları bulunmaktadır. Bazı diasporaların ikamet ettikleri ülkenin anavatanla ilgili olabilecek tüm dış politika seçimlerinde etkin olma niyeti açıkça göze çarpmaktadır. Tabii burada iki yönlü bir durum söz konusudur. Diasporanın yaşadığı yer çoğulcu, farklı sivil toplum kuruluşlarının, lobi faaliyetlerinin ve farklı etnik kimliklerin yaşamasına ve etkin olmasına imkân veren bir devletse diasporanın etkin olma şansı artmaktadır. Diğer taraftan anavatanın diasporayı benimsemesi ve ülke vatandaşı olmasalar da ulusun parçası olarak algılamaları gerekmektedir. Anavatandaki kabul niyetinin ve yaşanan ülkedeki aktivizm imkânının birleşimine ek olarak diasporanın etkin olma çabasında önemli bir etken daha bulunmaktadır. Wiebe, anavatanın mevcut durumunun da önem arz ettiğini belirtmektedir.⁵⁰ Anavatan, başarıları olan, sağlam yapıda bir devletse, diğer ülkelerde yaşayanlar, etnik kimliklerini milliyetçi diaspora eylemlerinde sergileyememektedirler. ABD'deki İsveçliler tam olarak bu duruma örnek olarak gösterilmektedir.⁵¹ Fakat anavatan zayıf ve yeni bir devletse, geçmişte başka bir devletin yönetimi altında bulduysa ve bu sürede milliyetçi kimliğin temsilciliğini diaspora yaptıysa diasporanın aktif roller üstlenmesi olasılığı artmaktadır.⁵² Bu durum da Ermeni diasporasını açıklar niteliktedir.

Çatışmanın sonlanması veya barış görüşmeleri yapılması, diasporanın çatışma üzerine kurduğu kimliğini tehdit edebildiği gibi diaspora örgütlenmelerini ve aldıkları maddi desteği zayıflatma olasılığı mevcuttur. Ermeni diasporasında daha da önemli olan, diasporanın Ermenistan iç politikasında ve yönetiminde kurabildiği etkinliğin sorgulanmasıdır. Diasporanın kapasitesi doğal olarak iktisadi gücüyle bağlantılıdır. Uluslararası ticaretin arttığı, finans sektörünün tüm dünyada aktif olduğu bir dönemde yatırımlar yapabilen bir diaspora anavatanlarında çok etkin olabilmektedir. Anavatana ticari ve finansal yatırımlar konusunda Yahudi ve İrlandalı diasporalar çok etkinken Ermeni diasporası bu konuda geri planda kalmaktadır. Ancak etkinliğini ticari bağlantılar, bağış, finans, medya ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla sağlamaktadır. Ermenistan ile en önemli bağ ise kimlik vurgusu üzerinden konumlandırılmaktadır.

50 Robert H. Wiebe, *Who We Are: A History of Popular Nationalism* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 82.

51 Robert H. Wiebe, *Who We Are*, 82.

52 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, "Spoilers or catalysts?," 110.

Komşuluk İlişkilerinde Diaspora Etkeni

Yatay sosyal ilişkilerde karşılıklı güven kurmak daha kolay olmaktadır. Ermenistan, Azerbaycan, Türkiye ve diaspora söz konusu olduğunda ise iktisadi, siyasi ve sosyal olarak asimetrik ve dikey ilişkiler dizini mevcuttur. Türkiye'nin iktisadi, siyasi ve askeri üstünlüğü görülmektedir. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan'ın Rusya ile bağları, Ermenistan'ın Rusya'dan açık destek aldığı dönemler ve Azerbaycan'ın doğal kaynakları düşünüldüğünde karmaşık hale gelen bir ilişki sarmalı mevcuttur. Dahası diasporanın Anglosakson literatürdeki ve Batı dünyasındaki aktif rolü, aldığı sosyal, kültürel ve siyasi destekle Ermenistan'ın iç ve dış politikasında etkinliğini sürdürmesi, ilişkilere devlet dışı aktör olarak dahil olmalarını sağlamaktadır.

Bölge uzlaşma girişimlerinden uzak bir görüntü çizse de somut diplomatik, siyasi ve iktisadi adımlarla Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ilişkileri olumlu yönde seyredebilecektir. Fakat diplomatik girişimlerin sonuç vermesi, hakiki bir uzlaşma ve barış ortamının sağlanması için diaspora dahil çoklu etkenleri dikkate almak önem taşımaktadır. Çünkü, sınırların belirlenmesi gibi temel konularda sorun yaşanan, 2020 yılındaki Dağlık Karabağ Savaşı'nda olduğu üzere çatışmanın her an aktif hale gelebildiği, sorunların henüz çözülemediği, barış yerine çatışmanın yönetilmesi önceliği bulunan Realist politikaların hâkim olduğu bir bölge karakteristiği göze çarpmaktadır. Bölge politikalarındaki Realist vurgu karşılıklı güven meselesini çok kırılğan bir hale büründürmektedir. İlişkilerde herhangi bir olumlu beklenti olmaması, tarafların güveni inşa edememesinden ya da ikili anlaşma, görüşme ve ilişkileri yürütememesinden ziyade, bölgenin Realist paradigmalara şekillenmesinden de kaynaklanmaktadır.

Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ilişkilerinde yapısal etkenler uzlaşmaya imkân vermeyebilmektedir. Yapısal etkenler barış görüşmelerine uygun olmadığı çatışma çözümü ve uzlaşma sağlanabilecek yeterli olgunluk düzeyine de ulaşmadığı kabul edilmektedir. Kurumsal girişimlerin kısa sürmesi ve çok hızlı sona ermesi, siyasette elit ve halk düzleminde çatışma çözümü için gerekli olgunluk düzeyinin oluşmadığına işaret etmektedir. Bu şekilde, siyasi alanın ve kimliklerin dönüşümü, karşılıklı güven, affetme, uzlaşma gibi çatışma çözümü süreçlerinden bahsetmek hiçbir zaman mümkün olmamaktadır. İktisadi bir bütünleşme de yaşanmadığında güven yerine güvensizlik artmakta, yaşanan aktif çatışmalar ve diasporanın Ermenistan içindeki aktif rolüyle çatışma giderek derinleşebilmektedir.

Diasporanın bölgesel politikadaki rolü Ermenistan'ın iç siyasetiyle ve diasporaya ne ölçüde müdahil olma rolü verildiğiyle doğrudan bağlantılıdır.

Ermenistan ile Ermeni diasporası arasındaki ilişkiler dört döneme ayrılabilir. 1988-1991 tarihlerinde gönülsüz bir buluşma, 1991-1992 arasında en iyi dönem, 1992-1998 arası Ter-Petrosyan'ın cumhurbaşkanlığı sırasında çatışmalı dönem ve 1998 sonrası Koçaryan'ın yönetime gelmesiyle yeniden uzlaşma dönemidir.⁵³ Ter Petrosyan dönemi diğer dönemlere oranla farklılıklar barındırmaktadır. Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan ile diaspora arasında üç temel konu üzerinde gerilim olmuştur. 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması, Dağlık Karabağ bölgesinin korunması ve Türkiye Ermenistan ilişkilerinin seyri konularında diaspora aktif rol almak istemiştir. Ancak Ter Petrosyan bu taleplere sıcak bakmamış ve kontrolü elinde tutmak istemiştir. Taleplerin tersine, Ermenistan'da bir parti olarak faaliyet göstermeye başlayan diaspora bağlantılı Taşnak Partisi mensubu çok sayıda kişiyi tutuklatmıştır.⁵⁴

Diaspora ile Ter-Petrosyan arasındaki gerilimin sebebi, Ter Petrosyan'ın diasporadan farklı bir dış politika tercih etmesidir. Ter Petrosyan soykırım vurgusunu azaltarak Türkiye ile dış politika girişimlerini gerçekleştirmiş, uzun görüşmelerin ardından 1994'te Dağlık Karabağ'da ateşkes sağlamış, Dağlık Karabağ ile ilgili milliyetçi çağrılara da ilgi göstermemiştir. Ter-Petrosyan'ın pragmatik sayılabilecek bu politikalarının ardında hem Ermenistan'ın kendi gücüyle orantılı adımlar atmasını öngören bir yaklaşım mevcuttur hem de Rusya'dan gerçek anlamda bağımsızlığı alma niyeti görülmektedir.⁵⁵ Çünkü Rusya'nın yıllardır Ermenistan'ın güvenliğini sağladığı iddiası Ter-Petrosyan yönetimince şüpheyle karşılanmıştır.

Ter-Petrosyan yönetiminin Dağlık Karabağ'da milliyetçi çağrılara önem vermemesi ve soykırım vurgusunun geri plana atılması diasporanın direnciyle karşılaşmıştır. Ermenistan'da yazılı basının ve farklı kurumların diaspora tarafından maddi olarak desteklendiği ve hükümet aleyhine propaganda yaptıkları bilinmektedir.⁵⁶ Diasporanın Ermeni ulusal kimliğinin vurgusundaki değişime izin vermek istemediği açıktır. Ayrıca ulusal kimlik vurgusu, soykırım algısı ve var oluşsal endişeler Dağlık Karabağ çatışmasına yansıtılmıştır. Dağlık Karabağ'da yaşananların 1915 olaylarıyla bir bağlantısı olmamasına

53 Razmik Panossian, "Homeland-Diaspora Relations and Identity Differences," in *The Armenians Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig, Marina Kurkchian (New York: Routledge, 2005), 229-234.

54 Yossi Shain, Aharon Barth, "Diasporas and International Relations Theory," *International Organization* 57, no. 3 (2003): 470.

55 Stephan H. Astourian, *From Ter-Petrosian to Kocharin: Leadership Change in Armenia*, University of California, Berkeley Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series (Berkeley: University of California Press, 2000), 18-19.

56 Yossi Shain, Ravinatha P. Aryasinha, "Spoilers or catalysts?," 116.

rağmen, Türkiye'nin Azerbaycan'ı desteklemesi Ermeni karşıtı bir etnik bağ olarak algılanmıştır. Diasporada, Azerbaycan'ın Türkiye'yle beraber tüm Ermenileri yok etmek ya da aciz bırakmak istediklerine ve Azerbaycan'la yaşanan çatışmanın 1915'in devamı olduğuna ilişkin bir algı gözlenmiştir.⁵⁷

Bu gelişmelerin ardından Türkiye ile potansiyel ilişkilerde hızla geri adım atılmış ve diasporanın aktif rolüyle Ter-Petrosyan 1998'de istifaya zorlanmıştır.⁵⁸ İlk dönemlerde ciddi destek alan bir lider kimlik tercihlerinin sınırlarını zorlamış ancak yeni bir politika oluşturmasına imkân olmamıştır. Ermenistan'ın enflasyon, işsizlik, yoksulluk gibi ağır iktisadi zorluklarının da bu durumda etkisi olduğunu eklemek gerekmektedir. Yeni lider Koçaryan geleneksel milliyetçiliğe dönerek soykırım vurgusunu tekrar kullanmaya başlamıştır. Türkiye ile ilişkiler tekrar başladığı yere dönmüş ve diasporanın geleneksel konuları olan soykırım ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'da kalması ve Türkiye ile ilişkilerdeki ön koşullu ve olumsuz vurgu yeniden ön planda yer almaya başlamıştır. Libaridian'a göre 1915 olaylarını Türkiye soykırım olarak adlandırmadıkça diaspora için ebedi düşman olarak kalmaya devam edecektir.⁵⁹ Diasporanın bu ön koşullu tutumu Ermenistan'ın dış politikasında baskı unsuru oluşturmayı sürdürmüştür.

Bir diğer ikili ilişkiler denemesi 2009 yılında dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan arasında gerçekleşmiş ve bu diyalog diasporada yine tepki çekmiştir ve ikili görüşmeler hızla sonlanmıştır.⁶⁰ Bu durum Ermenistan iç politikası izin verdiğinde, diasporanın Ermenistan'ın dış politikasında ne kadar etkili olabildiğini gösterir niteliktedir.

Diasporanın rolünü Ermenistan açısından daha fazla artıran ve bölgesel ilişkileri ciddi anlamda şekillendiren durum ise Dağlık Karabağ'daki çatışmalar olmuştur. Dağlık Karabağ üzerinde sürdürülen çatışma eskilere uzanmaktadır. 1917'de Bolşeviklerin Rus Çarlığını sonlandırmasıyla Kafkaslarda bağımsızlık ve devlet kurma telaşı hâkim olmuştur. Kısa süreli bağımsız olan Azerbaycan ve Ermenistan bu süreçte de Dağlık Karabağ için savaşmışlardır ancak Sovyetler Birliği'nin varlığı ile çatışma 1921'den 1990'lara kadar rafa kaldırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeniden bağımsız olan

57 Vicken Cheterian, "The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict," *Europe-Asia Studies* 70, no 6 (2018): 884-903.

58 Ronald Grigor Suny, "Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia," *International Security* 24, no 3 (1999-2000): 156-159.

59 Gerard J. Libaridian, "The Changing Self-image of the Armenian in the Ottoman Empire," 1981: 155-170.

60 Mithat Çelikpala, "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş," *Uluslararası İlişkiler* 7, no. 25 (2010): 93-126.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında bu bölge üzerinde anlaşmazlık çıkması şaşırtıcı değildir. Uluslararası toplum tarafından Azerbaycan'a ait olduğu kabul edilen Dağlık Karabağ'da Ermenistan ve Azerbaycan arasında birinci Dağlık Karabağ Savaşı diye de adlandırılan aktif çatışma 1991-1994 yılları arasında gerçekleşmiştir. 1994'te Minsk Süreci ile ateşkes gerçekleşmiş ancak herhangi bir çözüm sağlamamıştır.

1994 sonrasında Dağlık Karabağ uluslararası hukuk açısından Azerbaycan'a ait olarak kabul edilmiş, Ermenistan'ın bölgeyi işgalini sonlandırması gerektiği dillendirilmiş ve ilan edilen bağımsız devlet uluslararası toplum tarafından tanınmamıştır. 1994 yılından 2020'deki son çatışmaya kadar geçen süre barışçıl olmaktan çok uzaktır. İşgal hali sonlandırılmadığı gibi mevcut ilişkilerde en ufak bir gelişme olmamıştır. Sadece aktif çatışma ve savaş halinin dondurulduğu bu yıllar arasında, sık sık ateşkesin ihlal edildiği, sınır çatışmalarının gerçekleştiği, asker ve sivil kayıpların olduğu gözlenmiştir.

2020 yılı Eylül ve Kasım ayları arasında altı hafta süren Dağlık Karabağ Savaşı'nda ise Ermenistan başbakanı Paşinyan'ın kullandığı kışkırtıcı dilin etkisi olduğu genel kabul gören bir durumdur.⁶¹ 1994'teki ateşkestten bu tarihe kadar gerginlikler mevcuttur ve bu durumu yükseltmek zor olmamıştır. Ermenistan'daki yoksulluk, işsizlik, yolsuzluklar gibi çok sayıda sıkıntı nedeniyle diaspora desteğini de almayı hedefleyen ve devlet içinde Ermeni milliyetçi kimliğini alevlendirecek siyasi bir strateji seçen hükümet, bölgesel politikanın ve Rusya'nın yürüttüğü politikaların dinamiklerini yeterince hesaplayamamıştır. Her ne kadar Rusya'nın tarihsel müttefik ve Ermenistan savunması için vazgeçilmez unsur olduğu kabulü olsa da Rusya Azerbaycan'ı kaybetme niyetinde olmamıştır. Savaşın sonucunda Dağlık Karabağ, Ermenistan, Azerbaycan ve Rus birliklerinin konuşlandığı bölge olmak üzere üçe bölünmüş durumdadır. Azerbaycan için önemi olan çok sayıda şehir ve köy Türkiye'nin askeri teçhizat desteğiyle geri alınmıştır.⁶² Bu durum Azerbaycan'da zafer coşkusuyla karşılanırken Ermenistan ve diaspora için ciddi bir travma yaratmıştır.

Nitekim savaş, sıkıntılı bir siyasi sistemi olan Ermenistan'da sorunları artırmıştır. Ülke içinde gerilim devam etmiş, Azerbaycan'a yenilginin ardından Paşinyan karşıtları gösteriler düzenlemiş, Şubat 2021'de ise silahlı kuvvetler Paşinyan'ı istifaya çağırmıştır.⁶³ Darbe girişimi olarak da nitelendirilebilecek bu olayın ardından önce hükümet istifa etmiş, ardından erken seçimler

61 <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772>, erişim tarihi 21.11.2022.

62 <https://www.bbc.com/news/world-europe-56194421>, erişim tarihi 21.11.2022.

63 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56194582>, erişim tarihi 21.11.2022.

gerçekleşmiştir.⁶⁴ Kayıtlı seçmenlerin yaklaşık yarısının oy kullandığı Haziran 2021 seçimlerinde Paşinyan tekrar seçimleri kazanmıştır.⁶⁵ Seçimlerden sonra Ermenistan ve Türkiye arasında olumlu mesajlar gönderilen bir hava eserken, kara ve tren yollarının açılmasının istişare edilmesinden de bahsedilmeye başlanmıştır.⁶⁶ Türkiye'nin inisiyatifle diplomatik ve iktisadi ilişkiler geliştirmek üzere adımlar atılmıştır. Fakat Türkiye Ermenistan ilişkilerine Azerbaycan doğrudan bağlantılıdır ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında kalıcı bir barış antlaşması imzalanmaması ilişkilerin olumlu yönde gitmesini engelleyecektir. Çünkü Türkiye, Ermenistan ile normalleşme girişimlerini Azerbaycan ile paralel sürdürmeye gayret etmektedir.

2020 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanan ateşkes antlaşmasının kalıcı bir barış antlaşmasına dönüştürülmemesi iki ülke arasında hala aktif hale gelecek çatışmalara işaret etmektedir. Nitekim 13 Eylül 2022'deki sınır çatışmalarıyla ateşkes bozulmuştur⁶⁷ ve taraflar çok sayıda kayıp vermişlerdir.⁶⁸ Her iki devlet de çatışmadan birbirini sorumlu tutmaktadır. Ateşkesin bu denli hızlı bozulması kalıcı barış antlaşmaları imzalamanın gerekliliğine işaret ettiği kadar antlaşma imzalamanın zor ve barışın çok kırılgan olduğunu da göstermektedir.

Ateşkesin bozulmasının ardından Rusya ve ABD tarafları itidalli olmaya çağırış, 6-7 Ekim 2022'de ilki düzenlenen Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde ise Nikol Paşinyan, İlham Aliyev, Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron ve Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel bir araya gelmiştir.⁶⁹ ABD ve Avrupa Birliği Kafkasya'daki barışın Rusya'nın bölgedeki etkisini azaltabileceği beklentisiyle bölgedeki barışı desteklemekte, Rusya eski dönemlerdeki Ermenistan'a olan aktif desteği yerine tarafların antlaşması üzerine bir duruş sergilemekte, Türkiye ve Azerbaycan barış görüşmelerinden yana tutum takınmakta ancak barış görüşmeleri, kalıcı antlaşmalar ve nihayetinde bölgedeki barışın inşası hızlanmamaktadır. Bunun en temel sebebi Paşinyan için barış antlaşmalarının Azerbaycan'a ve Türkiye'ye oranla daha zor imzalanacağı gerçeğidir. Azerbaycan ve Türkiye iç siyasetinde Ermenistan ile barış görüşmeleri olumlu karşılanmaktadır. Ancak Ermenistan'da durum farklıdır ve Paşinyan'ın toplumu, muhalefeti, silahlı kuvvetleri ve dahası

64 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56877649>, erişim tarihi 21.11.2022.

65 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57549154>, erişim tarihi 21.11.2022.

66 <https://tr.euronews.com/2021/09/08/pasinyan-iliskileri-normallestirmek-icin-turkiye-ile-gorusmeye-haz-r-z>, erişim tarihi 21.11.2022.

67 <https://www.bbc.com/news/world-europe-62888891>, erişim tarihi 25.11.2022.

68 <https://www.bbc.com/news/world-europe-62888891>, erişim tarihi 25.11.2022;
<https://www.bbc.com/news/world-europe-62828239>, erişim tarihi 25.11.2022.

69 <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxxyrgvzerqo>, erişim tarihi 25.11.2022.

diasporayı ikna edecek bir anlaşma yapmak zorunda olması durumu güçleştirmektedir.

Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesi yapılırken Erdoğan ve Paşinyan'ın 2009 yılından sonra ilk kez devlet başkanları düzeyinde bir araya gelmeleri barış beklentilerini artırmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınırların net biçimde çizilmesi, Dağlık Karabağ'daki Ermeni halkın statüsü, Azerbaycan ve Nahçıvan'ı birbirine bağlayacak ve Ermenistan topraklarından geçecek olan bir koridorun oluşturulması ve sürdürülmesi şeklinde özetlenebilecek temel sorunlar çözülmeyi beklemektedir. Buna ek olarak, Ermenistan tarafından bakıldığında, Karabağ'da ilan edilen ancak hiçbir devlet tarafından tanınmayan Karabağ Özerk Cumhuriyeti'nin statüsünün görüşülmesi isteği ile Azerbaycan'a gereğinden fazla taviz verildiği ve daha fazla taviz verilemeyeceği konusunda ısrar edilen bir tutum da söz konusudur.⁷⁰

2022 ve 2023 yıllarında taraflar arasında ateşkesin bozulduğu, karşılıklı kayıpların verildiği ve her iki tarafın da birbirini suçladığı göze çarpmıştır.⁷¹ Ancak olumlu girişimler ve beklentiler de eş zamanlı devam etmekte ve tutukluların değişiminden başlamak üzere ilişkileri normalleştirme üzerine açıklamalar yapılmaktadır.⁷² Tüm olumlu girişimlerin ve beklentilerin, hızla rafa kaldırılmış eski örneklerle benzememesi için taraflardan daha fazla adım gerektiği ve çok sayıda devlet dışı etkeni dikkate alınması zorunlu olduğu görülmektedir. Çünkü hem Azerbaycan'la sıcak sınır çatışmaları hem Ermenistan iç ve dış politikasında etkili olabilen ve Ermenistan'dan farklı öncelikleri olan bir diaspora etkeniyle uzun vadeli ve kalıcı bir uzlaşma gerçekleştirmek kolay değildir ve yüksek çaba harcamayı gerekli kılmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki son durum bölgedeki komşuluk ilişkilerinde Azerbaycan'ın lehine olan, Türkiye'nin daha aktif olduğu, Rusya'nın da çatışma istemeyen aktif katılımıyla yeni bir sürece işaret etmektedir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin önemli parçası Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunla bağlantılıdır. Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği açık destek ile Azerbaycan halkının Türkiye'yle olan etnik bağlantısı Ermenistan ve Ermeni diasporası için total ve homojen bir karşıtlık algısı yaratmaktadır. Değişmeyen durum, bölgede çatışmanın varlığı ve ilişkilerin birçok alanda dondurulmuş niteliğidir. Azerbaycan ve Ermenistan arasında tekrar aktif hale gelebilecek bir çatışma, çatışmaya ve tarihsel sıkıntılara doğrudan bağlantılı bir Türkiye Ermenistan ilişkisi ve Rusya'nın

70 <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12qy9qjk4o>, erişim tarihi 25.11.2022.

71 <https://www.bbc.com/news/world-europe-62828239>, erişim tarihi 29.01.2024.

72 <https://www.bbc.com/news/world-europe-67655940>, erişim tarihi 29.01.2024.

bölgede aktif varlığı söz konusudur. Bir diğer değişmeyen nokta, üç komşu devlet arasında barış koşullarının çatışma çözümü ve uzlaşma literatüründeki barış kavramsallaştırmalarına uzak oluşudur. Bölge uzun vadeli barıştan ve uzlaşma teorilerinden uzak bir Realist politikalar zinciri içinde yer almaktadır. Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşkes gerçekleşse de literatürdeki anlamıyla barış inşası yapılamamıştır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerde ise olumlu adımlar atılmaya çalışılmakta, ancak diasporayı da içeren uzun vadeli bir uzlaşma henüz gerçekleşmemektedir.

Sonuç

Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan komşuluğunda uzun vadeli ve kalıcı barışın inşa edilmesi temennisi yüksek olsa da kolay görünmemektedir. Bölgedeki Realist siyasetin çatışmacı niteliği yüksektir. Ayrıca mevcut Realist siyasette pragmatik birliktelikler öngörülse ya da çatışma çözümleri önerilse dahi her ikisini de etkileme ve engelleme potansiyeli olan bir diaspora mevcuttur. Ermeni diasporasının 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması, Dağlık Karabağ'ın muhafaza edilmesi ve Ermeni kimliği gibi konularda güçlü fikirleri ve ortak tutumları mevcuttur. Daha da önemlisi, bu tutumun ve fikirlerin Ermenistan'ın öncelikleriyle uyuşmadığı dönemler olabilmektedir. Bu dönemlerde diaspora kendi önceliklerinde ısrarcı davranmakta, üç devletin ilişkilerinde çatışmacı bir kimlikle yer almakta, Ermenistan'daki iç ve dış siyasete müdahil olmakta ve uzlaşma girişimlerinde barış bozucu rolü oynayabilmektedir. Çatışmacı kimliğin anlaşılır ve açıklanır sebepleri olsa da bu tutum uzun vadede barışa katkı sağlamamaktadır. Komşuluk ilişkilerinin düzelmesinde diplomatik, siyasi ve iktisadi girişimler büyük önem arz etmektedir. Ancak bölgede kalıcı barışın hâkim olması, mevcut girişimlerin sonuca ulaşması ve uzun vadeli iyi ilişkiler kurulması için diasporanın da dikkate alındığı politikalar oluşturulması gerekmektedir.

Bölgede siyasal alanın üstünlüğü ve belirleyiciliği mevcuttur. Devletlerin somut çıkarları ve stratejik planları önceliklidir. Materyal çıkarlara ek olarak soyut alanda da ulusal birlik algısı, tehdit algısı gibi soyut meseleler yine siyasi alanın önceliği içerisinde. Çatışma çözümlerindeki tanıma, güvenme, affetme gibi soyut yaklaşımların, bölgedeki sert, somut çıkarlar ve stratejik hesaplarla örülmesi bir siyasette yer bulması zor olabilmektedir. Rusya'nın bölgedeki etkinliği ve diaspora gibi devlet dışı bir aktörün varlığı mevcut politikaları daha karmaşık hale getirmektedir. Bu durumda uzlaşma ve barış inşası yerine, Dağlık Karabağ ateşkesinde veya Türkiye Ermenistan ilişkilerinde olduğu gibi çözümlerin ötelendiği bir siyaset ortaya çıkmaktadır. Bölge siyasetinin belirtilen niteliklerinden dolayı, çatışma çalışmalarında

önerilen barış inşası yöntemlerinin uygulanması zor olsa da karşılıklı barışçı ilişkilerin geliştirilmesinin tüm taraflara katkısı olacağı ve daha fazla çaba gerektiği açıktır.

Çatışma çalışmalarında hâkim olan Liberal barış önerilerinin ve uzlaşma literatüründeki yaklaşımların Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye komşuluğunda uygulaması güç görünmektedir. Ancak siyasi, sosyal, iktisadi çözüm önerilerinde öncelik iktisadi iş birliğine verilerek serbest ticaret veya ticari projelerden sağlanacak çıkarlarla karşılıklı iletişimin gelişmesinin ve güven kurulmasının daha kolay olacağı görülmektedir. Devamında da siyasi ve stratejik alanların dönüşümü ve karşılıklı olarak dışlayıcı kimlikler üzerinde çalışmak gerekmektedir. Kimlik meseleleriyle uğraşarak, ulusal kimlik, düşman algısı, siyasi tolerans konularındaki tutumsal değişimlerle çözüm sürecinin kalıcı uzlaşmaya dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu süreçte iktisadi iş birliği ve ikili ilişkilere antlaşmalar, çeşitli siyasi ve toplumsal kurum ve kuruluşların görüşmelerinin eşlik etmesi, toplumlar arası iletişimin geliştirilmesi ve tüm bunlara eğitim politikalarının eklenmesi gerekmektedir. Çatışma çözümleri ve uzlaşma literatüründe adı geçen araçsal uzlaşma yaklaşımı iktisadi ve toplumsal ilişkilere, iş birliğine ve güncel olana odaklanmasıyla ön plana çıktığı için üç devlet ilişkilerinde görece uygulanabilir bir uzlaşma yaklaşımıdır.

Gerçek anlamda ve uzun vadeli bir barış inşası için bu çözüm önerilerinin yerine getirilmesi önem arz etmektedir. Zira çatışmayı yönetmek ya da yatıştırmak uzun vadeli ve hakiki bir barış sağlamayacağı gibi her zaman çatışmaların tekrar edebileceğine de işaret etmektedir. Üç devletin ve diasporanın asimetrik ilişkileri düzleminde olumlu gelişmeler yaratabilmek ciddi çaba gerektirmektedir. Tüm zorluk ve olumsuzluklara rağmen, çatışmayı yönetmek ya da çatışmayı yatıştırmak değil, tam anlamıyla çatışma çözümü ve uzlaşma gerçekleştirilmenin hem sayılan üç devlet hem bölge için uzun vadede çok daha anlamlı ve kazançlı olacağını da akılda tutarak uzlaşmadan yana politikalar tercih etmek önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Astourian, Stephan H. *From Ter-Petrosian to Kocharin: Leadership Change in Armenia*, University of California, Berkeley Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Working Paper Series. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Bar-Tal, Daniel. "Collective Memory of Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence." In *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, edited by Ed Cairns, Michael D. Roe, 77-93. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Brinkerhoff, Jennifer M. *Digital Diasporas: Identity and Transnational Engagement*. New York: Cambridge University Press, 2009.
- Burton, John W. *Conflict and Communication: The Use of Controlled Communication in International Relations*. London: Macmillan, 1969.
- Butler, Kim D. "Defining Diaspora, Refining a Discourse." *Diaspora* 10, no 2 (2001): 189-218.
- Chaliand, Ge' rard, Jean-Pierre Rageau, *The Penguin Atlas of Diasporas*. New York: Penguin, 1997.
- Cheterian, Vicken. "The Uses and Abuses of History: Genocide and the Making of the Karabakh Conflict." *Europe-Asia Studies* 70, no 6 (2018): 884-903.
- Clifford, James. "Diasporas." *Cultural Anthropology* 9, no 3 (1994): 302-338.
- Cohen, Robin. "Rethinking 'Babylon': Iconoclastic conceptions of the diasporic experience." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 21, no 1 (1995): 5-18.
- Cohen, Robin. "Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers." *International Affairs* 72, no 3 (1996): 507-520.
- Cohen, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*. Seattle: University of Washington Press, 1997.
- Çelikpala, Mithat. "Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner Dış Politikadan Proaktif Ritmik Diplomasiye Geçiş." *Uluslararası İlişkiler* 7, no. 25 (2010): 93-126.

- Çoban Öztürk, Ebru. "Tarih, Travma ve Kimlik: Ermeni Diasporada Kimliğin Yeni Nesillere Aktarımı." *Ermeni Araştırmaları*, no 52 (2015): 141-167.
- Darby, John. "Violence by Militants." In *The Effects of Violence on Peace Processes*, edited by John Darby, 46-60. Washington, DC: United States Institute of Peace, 2001.
- Devine-Wright, Patrick. "A Theoretical Overview of Memory and Conflict." In *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, edited by Ed Cairns, Michael D. Roe, 9-33. New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Dunne, Tim. "Liberalism." In *The Globalisation of World Politics*, edited by John Baylis and Steve Smith, 162-181. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Kelman, Herbert C. "Reconciliation From a Social-Psychological Perspective." In *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, edited by Arie Nadler, Thomas. E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, 15-32. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Kriesberg, Louis. "Coexistence and the Reconciliation of Communal Conflicts." In *The Handbook of Interethnic Coexistence*, edited by Eugene Weiner, 182-198. New York: Abraham Fund, 2000.
- Libaridian, Gerard J. "The Changing Self-image of the Armenian in the Ottoman Empire: Rayahs and Revolutionaries." In *The Image of the Armenian in History and Literature*, edited by Richard G. Hovannisian, 155-170. Los Angeles: Undena Press, 1981).
- Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller, "Memory and Identity across the Generations: A Case Study of Armenian Survivors and Their Progeny." *Qualitative Sociology* 14, no. 1 (1991): 13-38.
- Mitchell, Christopher. *The Nature of Intractable Conflict: Resolution in the Twenty First Century*. London: Palgrave Macmillan, 2014.
- Nadler Arie, Nurit Shnabel. "Instrumental and Socioemotional Paths to Intergroup Reconciliation and the Needs-Based Model of Socioemotional Reconciliation." In *The Social Psychology of Intergroup Reconciliation*, edited by Arie Nadler, Thomas. E. Malloy, Jeffrey D. Fisher, 37-56. Oxford: Oxford University Press, 2008.

- Nadler, Arie. "Intergroup Reconciliation: Definitions, Processes, and Future Directions." In *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*, edited by Linda R. Troop, 291-309. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Panossian, Razmik. "Homeland-Diaspora Relations and Identity Differences." In *The Armenians Past and Present in the Making of National Identity*, edited by Edmund Herzig, Marina Kurkchian, 229-243. New York: Routledge, 2005.
- Panossian, Razmik. *The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars*. New York: Columbia University Press, 2006.
- Safran, William. "Comparing Diasporas: A Review Essay." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 8, no 3 (1999): 255-291.
- Shain, Yossi, Aharon Barth. "Diasporas and International Relations Theory." *International Organization* 57, no. 3 (2003): 449-479.
- Shain, Yossi. *The Frontier of Loyalty: Political Exiles in the Age of the Nation State*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2005.
- Shain, Yossi, Ravinatha P. Aryasinha. "Spoilers or catalysts? The role of diasporas in peace processes." In *Challenges to Peacebuilding: Managing Spoilers during Conflict Resolution*, edited by Edward Newman and Oliver Richmond, 105-133. New York: United Nations University Press, 2006.
- Shain, Yossi. *Kinship and Diasporas in International Affairs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2010.
- Smith, Hazel. "Diasporas in International Conflict." In *Diasporas in Conflict: Peace-Makers or Peace-Wreckers?*, edited by Hazel Smith, Paul Stares, 3-16. Hong Kong: United Nations University Press, 2007.
- Stedman, Stephen John. "Negotiation and Mediation in Internal Conflicts," In *The International Dimensions of Internal Conflict*, edited by Michael E. Brown, 341-377. Massachusetts: MIT Press, 1996.
- Stedman, Stephen John. "Spoiler problems in peace processes," *International Security* 22, no 2 (1997): 5-53.
- Suny, Ronald Grigor. "Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia." *International Security* 24, no 3 (1999-2000): 139-178.

- Tölölyan, Khachig. "Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment." *Diaspora* 5 (1996): 3-36.
- Tölölyan, Khachig. "Armenian Diaspora." In *Encyclopedia of Diasporas: Immigrant and Refugee Cultures around the World*, edited by Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard. New York: Springer, 2005.
- Vertovec, Steven. "Three Meanings of 'Diaspora', Exemplified among South Asian Religions." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 6, no 3 (1997): 277-299.
- Volkan, Vamık D. *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationships*. Northvale, New Jersey: Jason Aranson, 1988.
- Volkan, Vamık D. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997.
- Volkan, Vamık D. "Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity." *Group Analysis* 34, no. 1 (2001): 79-97.
- Volkan, Vamık D. *Blind Trust: Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville, Virginia: Pitchstone, 2004.
- Volkan, Vamık D. *Killing in the Name of Identity: A Study of Bloody Conflicts*. Charlottesville, Virginia: Pitchstone, 2006.
- Volkan, Vamık D. *Enemies on the Couch: A Psychopolitical Journey through War and Peace*. Durham, North Carolina: Pitchstone, 2013.
- Volkan, Vamık D. *Psychoanalysis, International Relations, and Diplomacy: A Sourcebook on Large-Group Psychology*. London: Karnac Books, 2014.
- Wiebe, Robert H. *Who We Are: A History of Popular Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Zahar, Marie-Joëlle. "Reframing the spoiler debate in peace processes." In *Contemporary Peacemaking: Conflict, Violence and Peace Processes*, edited by John Darby, Roger Mac Ginty, 114-124. New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Çevrimiçi Kaynaklar:

BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-56194421>, erişim tarihi 21.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56194582>, erişim tarihi 21.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56877649>, erişim tarihi 21.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54324772>, erişim tarihi 21.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57549154>, erişim tarihi 21.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-62888891>, erişim tarihi 25.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo>, erişim tarihi 25.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd12qy9qjk4o>, erişim tarihi 25.11.2022.

BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-62828239>, erişim tarihi 29.01.2024.

BBC, <https://www.bbc.com/news/world-europe-67655940>, erişim tarihi 29.01.2024.

Euronews, <https://tr.euronews.com/2021/09/08/pasinyan-iliskileri-normallestirmek-icin-turkiye-ile-gorusmeye-haz-r-z>, erişim tarihi 21.11.2022.

International Republican Institute “Armenia National Study”, October 27 – November 3, 2007, <https://www.iri.org/sites/default/files/2008%20January%202022%20Survey%20of%20Armenian%20Public%20Opinion,%20October%2027-November%2023,%202007.pdf>, erişim tarihi 24.08.2020.

Yayın Geliş Tarihi: 28.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 15.03.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Yaşın K., Gözde. "Ermenistan'ın Anayasa Değişikliği İhtiyacı ve Bölge Dinamikleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 155-188.

Araştırma Makalesi

ERMENİSTAN'IN ANAYASA DEĞİŞİKLİĞİ İHTİYACI VE BÖLGE DİNAMİKLERİ

(ARMENIA'S CONSTITUTIONAL
CHANGE AND REGIONAL DYNAMICS)

Gözde KILIÇ YAŞIN*

Öz: Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine 1991'de bağımsızlığını kazanmış, 1995, 2005 ve 2015 yıllarında üç defa Anayasa hazırlamıştır. Anayasa değişiklikleriyle parlamenter sistemden yarı başkanlık sistemine geçilmiş, 2015 değişikliği ile de yeniden parlamenter cumhuriyete dönülmüştür. Üç değişikliğe de Ermeni devletinin ilke ve hedeflerinin yer aldığı Giriş bölümünde Ermenistan'ın 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'ne atıfta bulunulmuştur. Yapılan atıf, Bağımsızlık Bildirgesi'nde yer alan Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesine dair hükme ve Ağrı Dağının yer aldığı Devlet Armasında Anayasal kural niteliği kazandırmaktadır. Ermenistan'ın Azerbaycan'la yapacağı barış anlaşması Ermenistan Anayasa Mahkemesinin önüne geldiğinde, Mahkeme'nin Anayasaya aykırılık hükmü vermesi muhtemeldir. Bugün Kafkasya'da normalleşme ve kalıcı barışın sağlanması, Ermenistan'ın Anayasa değişikliğine gitmesi ve Bağımsızlık Bildirgesi'ne olan atfa yeni Anayasa değişikliğinde yer verilmemesi ile ilişkili hale gelmiş durumdadır. Ermenistan'ın yeni bir Anayasa hazırlığına girişmesinin beklendiği bu dönemde, irredentist bir ideoloji barındıran Bağımsızlık Bildirgesi'nin

* ORCID: 0000-0002-4782-6999
Dr., 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü Başkanı, gkyasin@gmail.com

Anayasa üzerindeki etkilerinin günün koşullarına uygun bir şekilde giderilmesi ve Ermenistan'ın temel yasalarının normalleştirilmesi gerekecektir. Bu makalede Ermenistan'ın Anayasal dönüşüm süreci incelenerek yeni Anayasa'ya etkileri değerlendirilmiştir. Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Bağımsızlık Bildirgesine dayandırdığı kararlar araştırılarak Bildirge'nin Ermenistan'ın gelişimine ve komşularıyla iyi ilişkiler geliştirme niyetine etkisi analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Anayasa Değişikliği, Anayasa Mahkemesi, Anayasa Başlangıç Hükümleri, Hükümet Sistemleri*

Abstract: Armenia gained its independence in 1991 following the dissolution of the Soviet Union and has drafted three constitutions in 1995, 2005, and 2015. Constitutional amendments transitioned the country from a parliamentary system to a semi-presidential system, and with the 2015 amendment, Armenia returned to a parliamentary republic. The preamble of all three amendments refers to Armenia's Declaration of Independence of 1990, which outlines the principles and goals of the Armenian state. The reference enshrines in the constitution the provision in the Declaration of Independence regarding the unification of Karabakh with Armenia and the inclusion of Mount Ararat in the State Emblem. When a peace agreement with Azerbaijan comes before the Armenian Constitutional Court, it is likely that the Court will rule it unconstitutional. Achieving normalization and lasting peace in the Caucasus today is intertwined with Armenia's constitutional changes and the absence of reference to the Declaration of Independence in the new constitutional amendments. As Armenia is expected to embark on a new constitution-making process, it will be necessary to address the effects of the irredentist ideology contained in the Declaration of Independence on the constitution in a manner consistent with the current circumstances, and to normalize Armenia's fundamental laws. This article evaluates the impact of Armenia's constitutional transformation process on the new constitution by examining decisions based on Armenia's Declaration of Independence made by the Armenian Constitutional Court and analyzing the Declaration's influence on Armenia's development and its intention to foster good relations with its neighbors.

Keywords: *Armenia, Constitutional Amendment, Constitutional Court, Initial Provisions of the Constitution, Government Systems*

Giriş

Ermenistan, Azerbaycan'la yürüttüğü barış görüşmeleri sürerken olası anlaşmanın önündeki Anayasa kaynaklı engelleri kaldırabilmek için yeni bir anayasa arayışına girmiştir. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, “uluslararası olarak tanınan egemen topraklara” vurgu yaparak “bölgedeki yeni jeopolitik ortamı” yansıtan ve Ermenistan'ı daha rekabetçi ve yaşanabilir kılacak yeni bir anayasanın yapılması gerektiği¹ açıklamasını yapmıştır. Paşinyan'ın açıklamalarında, güvenlik meselesinin Ermeni devletinin nihai çıkarı olduğu ve güvenliğin sağlanabilmesi için yeni koşullara uyum sağlanmasının gerektiği, bunun yolunun da anayasa değişikliği olduğu hususları ön plana çıkmıştır.² Paşinyan, hukuki düzenlemelerden öte, Ermenistan'ın temel değerlerinde ve dünya görüşünde bir değişiklik gerektiğini ifade ederek bunu yansıtacak yeni anayasanın, ülkenin uluslararası alanda yasal, demokratik bir devlet olarak tanınmasının güçlendirilmesine yönelik olacağını vurgulamıştır.³

Paşinyan, yaklaşık altı yıllık iktidarı boyunca defalarca Ermenistan Anayasasında büyük değişiklikler yapılması yönünde çağrıda bulunsa da tamamen yeni bir anayasa yapılması önerisini ilk kez 18 Ocak 2024'te Ermenistan Adalet Bakanlığındaki toplantısında dile getirmiştir. Paşinyan'ın özellikle değişmesi gerektiğini savunduğu husus, mevcut Anayasanın Başlangıç kısmındaki Sovyet Ermeni Yüksek Konseyi'nin Karabağ'la birleşmesi çağrısında bulunan 1989 tarihli beyanını⁴ esas alan 1990 tarihli Bağımsızlık Beyannamesine yapılan atıftır. Paşinyan, Beyannamenin bu kısmının Ermenistan'ın güvenliğine tehdit oluşturduğunu, zira bunun Azerbaycan'ın daha fazla eylemi için bir bahane sağlayabileceğini söylemektedir. Paşinyan, “*Sovyetler Birliğinde hüküm süren ekonomik, siyasi ve ideolojik kriz koşullarında, 1988'den itibaren gelişen Karabağ hareketinin zirvesinde benimsenen*” metnin Ermenistan'ı komşularıyla sürekli anlaşmazlık içinde tutan çatışmacı bir anlatı içerdiğini ve 2020 savaşıdan bu yana Deklarasyona farklı bir gözle bakmaya başladığını daha önce açıklamıştı.⁵

1 “Pashinian Wants New Constitution”, Azatutyun, 19 January 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32783617.html>

2 Turgut Kerem Tuncel, “Paşinyan'ın Yeni Anayasa Arayışı”, *AVİM*, 8 Şubat 2024, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/PASINYAN-IN-YENI-ANAYASA-ARAYISI>

3 “Pashinyan says Armenia needs a new Constitution”, but why?, *Civil Net*, 20 Ocak 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/762354/pashinyan-says-armenia-needs-a-new-constitution-but-why/>

4 Söz konusu beyan/karar, SSCB Yüksek Konseyi Başkanlığı'nın 10 Ocak 1990 tarihinde çıkardığı karar uyarınca anayasaya aykırı sayılmış, geçerli görülmemiş, geçerli bir hukuk metni niteliği kazanamamıştır.

5 Nikol Paşinyan Message, Prime Minister official internet adress, 23 Ağustos 2023, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2023/08/23/Nikol-Pashinyan-message/>

Paşinyan, 1 Şubat 2024'te Ermeni Kamu Radyosu'na verdiği röportajda, Bağımsızlık Beyannamesinin Ermenistan'da barışı engelleyebileceğini; Ermenistan'ın ekonomisinin büyümesi, ordusunun dönüştürülmesi ve reforme edilmesiyle birlikte ülke anayasasındaki Beyannamenin “Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ ile birleşmesine ilişkin deklarasyonun beyanını yerine getirmek için savaşa hazırlandığı” şeklinde anlaşılabilirliğini; bunun da ülkenin komşularının Ermenistan'a karşı birleşerek ülkeyi yok etmesiyle sonuçlanacağını söylemiştir.⁶ Görülmektedir ki yeni Anayasa yapılması ihtiyacı, esasen mevcut Anayasanın çatışmacı bir anlatı içeren Bağımsızlık Deklarasyonuna yaptığı atfın değiştirilmesi, kutsallıktan çıkarılması, geçmişte bırakılması etrafında şekillenmektedir. Ermenistan'ın yine yayımlıca nitelik gösteren devlet arması ve marşının değiştirilmesi de gündemdedir.

Anayasayı değiştirme tartışması yeni değildir, çünkü 2021'de bir Anayasa Reformu Komisyonu kurulmuş, bu komisyon yakın zamanda yeni öneriler geliştirmiş ve uzmanlarla bunlar üzerinde tartışmalar başlatılmıştı. Ancak Paşinyan'ın son açıklamalarıyla anayasada değişiklik yaklaşımı, tamamen yeni bir anayasa yapmaya dönüşmüştür. İki süreç arasındaki belirleyici fark, Anayasanın Başlangıç kısmında yer alan ve Bağımsızlık Deklarasyonuna atıf yapılan kısımdan ibarettir.

Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşı'nda yenilgiye uğradığı 2020 yılından bu yana bölgesel politikalar gerçekten de kökten değişmiştir. Eylül 2023'te gerçekleştirilen askeri operasyon neticesinde Azerbaycan, son 26 yıldır işgal altında tutulan topraklarının tamamının kontrolünü geri alarak uluslararası tanınırlığa sahip olduğu toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Nitekim Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 62/143 (1998) sayılı “Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarındaki duruma” ilişkin Kararı ve 822(1993), 853 (1993), 874 (1993) ve 884 (1993) sayılı BM Güvenlik Konseyi kararları Karabağ'ın, Azerbaycan topraklarının tarihsel olarak tanınmış sınırları içinde olduğunu ve Azerbaycan topraklarının ayrılmaz bir parçası olduğunu kabul etmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasında barış görüşmeleri sürmektedir, ancak Ermenistan Anayasasının Başlangıç hükümlerinin atıf yaptığı Bağımsızlık Deklarasyonunun Karabağ'la birleşmeyi bir hedef olarak sunması, barış görüşmelerinin güvenliğini ve sonuca ulaştırılabilirliğini tehdit etmektedir. Bu çalışmada Ermenistan'ın mevcut Anayasası incelenerek, Anayasa yapımı, Anayasal uygunluk denetimi ve Anayasa değişikliklerinin tabi olduğu usuller

6 Armenia's constitutional changes provoke internal and external controversy, *Civil Net*, 5 Şubat 2024, <https://www.civilnet.am/en/news/763600/armenias-constitutional-changes-provoke-internal-and-external-controversy/>

incelenmiş, Başlangıç kısmının değiştirilebilir nitelikte olup olmadığı sorgulanmış ve Anayasa Reformları Konseyinin yeni Anayasa'ya ilişkin önerileri incelenmiştir.

1. Ermenistan Anayasası

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 21 Eylül 1991'de gerçekleştirilen referanduma dayanarak 23 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve ilk Anayasasını 1995'te kabul etmiştir.⁷ Ülkedeki siyasi dönüşümlerle eş zamanlı şekilde on yılda bir olmak üzere 2005'te ve 2015'te yeni anayasa tasarlanmış ve daha sık şekilde de anayasa değişikliğinin gerektiği tartışma konusu olmuştur. 2005 değişiklikleri, Ermenistan'ın 2001'de Avrupa Konseyi üyeliğine kabul edilirken yaptığı Anayasa'da değişiklik taahhüdü nedeniyle gerçekleştirilmiştir. 2015 değişikliklerinin ise ikinci kez devlet başkanı seçilerek Anayasada öngörülen süreyi tamamlayan Serj Sarkisyan'ın iktidarını uzatabilmek adına yönetim sistemi değişikliğini de içeren anayasa değişikliğini gündeme getirdiği görüşü yaygındır.⁸ Değişiklikler temel hak ve özgürlükler kısmının giderek daha kapsamlı olmasını getirmiş ve bu süreçte 2005'te cumhurbaşkanının bazı yetkilerinin parlamento ve başbakan devredilmesi suretiyle başkanlık sisteminden yarı başkanlık sistemine ve 2015'te de parlamenter sisteme geçilmiştir.

1.1. 2015 Anayasası

Mevcut Ermenistan Anayasası⁹ on altı bölümden oluşmaktadır ve Birinci Bölümü Anayasa Düzeninin Temelleri başlığını taşımaktadır. İlk 22 madde devleti inşa eden temel kuralları bu kısımda düzenlemektedir. Buna göre Ermenistan Cumhuriyeti, egemen, demokratik, sosyal ve hukukun üstünlüğüne sahip bir devlettir. (m.1) Ermenistan Cumhuriyetinin dış politikası, tüm devletlerle iyi komşuluk ve yarara dayalı ilişkiler kurmak amacıyla uluslararası hukuk temelinde yürütülecektir. (m.13) Dini kuruluşların faaliyet özgürlüğü

7 Referanduma katılım oranı yüzde 56 oranında gerçekleşmiş, katılanların yüzde 68'i lehte oy kullanmıştır.

8 Avrupa Demokratik Seçimler Platformu, Helsinki Komitesi gibi grupların, 6 Aralık 2015'deki referandumda oy satın alma, hileli seçmen listeleri, seçim gözlemcilerine şiddet gibi seçim sahtekarlıkları ve usulsüzlüklerine ilişkin raporları için bkz. Marianna Grigoryan, "Armenia: Widespread Reports of Irregularities Mar Constitutional Referendum", *Eurasia Net*, 7 Aralık 2015, <https://eurasianet.org/armenia-widespread-reports-of-irregularities-mar-constitutional-referendum>

9 Ermenistan Anayasası için bkz. Armenia's Constitution of 1995 with Amendments through 2015, Constitute Project, [https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1995_Constitution_of_Armenia_\(as_amended\).pdf](https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1995_Constitution_of_Armenia_(as_amended).pdf)

garanti altına alınırken, dini kuruluşların devletten ayrı olduğu da düzenlenmektedir. (m.17) Ancak aynı zamanda Ermeni Apostolik Kilisesinin, Ermeni halkının ruhani yaşamındaki, ulusal kültürünün gelişmesinde ve ulusal kimliğinin korunmasındaki olağanüstü misyonunun tanındığı; Ermenistan Cumhuriyeti ile Kilise arasındaki ilişkinin kanunla düzenleneceği de temel kurallar arasında yer almaktadır. (m.18) 19. madde, Ermeni Diasporası ile kapsamlı bağların geliştirilmesi ve Ermeniliğin korunmasına yönelik politika yürütüleceğini ve geri dönüşlerin kolaylaştırılacağını (1.f.); diğer ülkelerdeki Ermeni dilinin, tarihi ve kültürel değerlerin korunmasına ve bu ülkelerde Ermeni eğitim ve kültürel yaşamın geliştirilmesine uluslararası hukuk çerçevesinde katkıda bulunulacağını (2. f.) düzenlemektedir. 21. maddede Ermenistan bayrağı (f.1) ve Nuh'un gemisi, Ağrı Dağı ve tarihi Ermenistan'ın dört krallığının armalarının yer aldığı devlet arması (f.2) tasvir edilmekte ve bayrak ile armanın ayrıntılı açıklamasının kanunla düzenleneceği (f.3) belirtilmektedir.

Ermenistan Anayasasının İkinci Bölümü Temel Hak ve Özgürlüklere ayrılmış; Üçüncü Bölüm, Yasal Garantiler ve Ekonomik Sosyal Kültürel Alanlarda Devlet Politikasının Temel Amaçları başlığını taşımaktadır. Dördüncü Bölüm Ulusal Meclis (m.88-m.122), Beşinci Bölüm Cumhurbaşkanı (m.123-m.145), Altıncı Bölüm Hükümet (m.146-161), Yedinci Bölüm Mahkemeler ve Yüksek Yargı Konseyi (m.162-175), Sekizinci Bölüm Savcılık ve Soruşturma Organları (m.176-m.178), Dokuzuncu Bölüm Yerel Özyönetim (m. 179-190), Onuncu Bölüm İnsan Hakları Savunucusu¹⁰ (m.191-193), On birinci Bölüm Merkez Seçim Komisyonu (m.194-195), On ikinci Bölüm Televizyon ve Radyo Komisyonunun Görev ve Yetkileri (m.196-m.197), On üçüncü Bölüm Denetim Odası¹¹ (m.198-m.199), On dördüncü Bölüm Merkez Bankası (m.200-m.201), On beşinci Bölüm Anayasasının Kabul Edilmesi ve Değiştirilmesi, Referandum (m.202-m.208), On altıncı Bölüm Son ve Geçici Hükümler başlığını taşımaktadır.

Temel haklar ve özgürlükler Ermenistan Anayasasının İkinci Bölümünde ayrıntılı şekilde ve önceki Anayasalarda olmayan detaylarla düzenlenmiştir. Buna göre insan onuru (m.23), yaşam hakkı (m.24), fiziksel ve zihinsel bütünlük hakkı (m.25), işkence, insanlık dışı ve aşağılayıcı davranışın

10 İnsan Hakları Savunucusu, yetkili daimi komitenin aday göstermesiyle toplam milletvekili sayısının en az beşte üç çoğunluğu oyu ile altı yıllık dönem için seçilen, (m.192) devlet, yerel öz yönetim organları ve kuruluşların insan haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterilmesini takip eden bağımsız bir görevlidir. (m.191)

11 Denetleme Odası, kamu maliyesi ve kamu mülkiyeti alanında devlet ve belediye bütçe fonlarının, alınan kredilerin ve borçlanmaların yanı sıra devlet ve topluluk mülkiyetindeki malların yasal ve verimli kullanımını denetleyecek bağımsız bir devlet organıdır.

yasaklanması (m.26), kişi özgürlüğü (m.27), kanun önünde eşitlik (m.28), ayrımcılık yasağı (m.29),¹² kadın erkek eşitliği (m.30), özel hayatın ve aile hayatının onurunun ve itibarının dokunulmazlığı (m.31), konut dokunulmazlığı (m.32), iletişim özgürlüğü ve gizliliği (m.33), kişisel verilerin korunması (m.34), evlenme özgürlüğü (m.35), seyahat özgürlüğü (m.40), düşünce, vicdan ve din özgürlüğü (m.41), ifade özgürlüğü (m.42), toplantı özgürlüğü (m.44), örgütlenme özgürlüğü (m.45), vatandaşlık hakkı (m.47)¹³, oy hakkı ve referanduma katılma hakkı (m.48), kamu görevine girme hakkı (m.49), uygun yönetim hakkı (m.50), bilgi alma hakkı (m.51), siyasi sığınma hakkı (m.54), sınır dışı etme ve iade yasağı (m.55), ulusal ve etnik kimliği koruma hakkı (m.56), istihdam seçme özgürlüğü ve çalışma hakkı (m.57), grev hakkı (m.58), mülkiyet hakkı (m.60), adli koruma ve uluslararası insan hakları koruma organlarına başvuru hakkı (m.61), zararın tazminatı hakkı (m.62), adil yargılama hakkı (m.63), adli yardım alma hakkı (m.64), tanıklık görevinden muaf olma hakkı (m.65), masumiyet karinesi (m.66), suçlamalara karşı kendini savunma hakkı (m.67), iki kez yargılanma yasağı (m.68), temyiz hakkı (m.69), af isteme hakkı (m.70), suç ve cezanın orantılılığı ilkesi (m.71), kanunilik ilkesi (m.72), temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasının yasaklanması (m.77), temel hak ve özgürlüklere ilişkin hükümlerin özünün dokunulmazlığı (m.80) ayrı maddeler halinde düzenlenmiştir. Temel hak ve özgürlükler 58 ayrı maddede düzenlenirken 81. maddede temel hak ve özgürlüklere ilişkin hükümlerin yorumlanmasında Ermenistan tarafından onaylanan uluslararası insan hakları sözleşmelerine dayanarak faaliyet gösteren organların uygulamalarının dikkate alınacağına yer verilmiştir.

Ermenistan'ın temel hak ve özgürlükler konusunda uluslararası hukukun edindiği kazanımı iç hukuka aktarmak istediği anlaşılmaktadır. Ermenistan'da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 26 Nisan 2002'de; Uluslararası Ceza

12 29. Madde "Cinsiyet, ırk, ten rengi, etnik veya sosyal köken, genetik özellikler, dil, din, dünya görüşü, siyasi veya diğer görüşler, ulusal bir azınlığa mensup olma, mülkiyet durumu, doğum, engellilik, yaş veya diğer kişisel veya sosyal koşullar yasaktır." şeklindedir. 2005 düzenlemesinde, kanun karşısında eşitlik ilkesinin bir fıkrası olarak 14. maddeye eklenen ayrımcılık yasağı, 2015 düzenlemesinde ayrı bir madde olarak yazılmıştır.

13 Vatandaşlık doğumla kazanılır, "etnik kökene göre Ermeni olanlar, Ermenistan Cumhuriyeti'nde ikamet ettikleri andan itibaren Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlığını kazanma hakkına sahip olacaktır." (f.3) İlk kez 2005 değişikliğiyle getirilen bu hüküm 30.maddede "Ana ve babasından biri Ermeni olan çocuklar Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olabilecektir" şeklindeydi ve 26 Şubat 2007'de Vatandaşlık Kanunu'nda değişiklik yapılarak 2008'de yürürlüğe girmek üzere çifte vatandaşlık kabul edilmiştir. Buna göre yabancı ülke vatandaşları Ermenistan vatandaşı olacaktır ve son üç yıl Ermenistan'da ikamet etmek ve kayıtlı olmak şartıyla seçimlerde oy kullanabileceklerdir. Millet Meclisi'ne seçilme hakkı ise Anayasanın (2015 değişikliği) 48. maddesinde düzenlenmiş ve 25 yaş kriteri ile yalnızca Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olmak ve son dört yıl boyunca Ermenistan'da daimi olarak ikamet etme koşuluna bağlanmıştır.

Mahkemesi Roma Statüsü 1 Şubat 2024'te yürürlüğe girmiştir.¹⁴ Ermenistan Anayasası, 81. maddesiyle yargı organını temel hak ve özgürlüklere ilişkin hükümleri yorumlarken Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve 2024 itibariyle de Uluslararası Ceza Mahkemesinin uygulamasını dikkate almasını salık vermektedir.

1995 tarihli Anayasa'dan 2015'e gelene dek temel hak ve özgürlüklere ilişkin maddelerin kapsamının genişletildiği, detaylandırıldığı ve bazı fıkraların da ayrı birer maddeye dönüştürüldüğü görülmektedir. Temel hak ve özgürlüklerin geniş şekilde düzenlenmesi anayasayı insan hakları bakımından güçlü kılar; özgürlükçü bir metni söz konusu eder, ancak suç ve cezanın kanuniliği, iki kez yargılanma yasağı gibi ceza hukuku evrensel ilkeleri de Anayasa'da temel hak ve özgürlükler başlığı altında yer almaktadır. Bunun gibi ilgili kanunlarda düzenlenmesi mümkün olan ilkelere ve bunlardan doğan hak ve özgürlüklere Anayasa'da yer verilmesi, anayasal güvence altına alınmak istenmesiyle ilgilidir. Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması durumları dar tutulmuştur. Kanun koyucu, uygulayıcı ve yargı, kazuistik/ayrıntılı/düzenleyici Anayasa ile sınırlandırılmıştır. Yani "tali kurucu iktidar"¹⁵, Anayasa ile kurulan ve kurulacak iktidarı sınırlandırmaktadır. Siyasi ve sosyal sorunların hukuki çözümleri yasa koyucuya esneklik ve teamüle de yer bırakmadan temel yasa olan Anayasa'da gösterilmiştir.¹⁶ Bu sebeple yasama organına güven duyulmadığı, ihlâl sebepleri olabilecek düzenleme yapılmasının önlenmek istediği söylenebilecektir. Siyasi iktidarların anayasal boşluklardan yararlanarak elindeki gücü kötüye kullanmasının önüne geçme niyeti bu tür ayrıntılı Anayasa yapımının gerekçelerinden biridir.¹⁷ Siyasi iktidarların yani yasama çoğunluğunu oluşturan iktidar partilerinin takdir hakkı kısıtlanmıştır ve aynı zamanda yönetme becerilerini de zayıflatmıştır.

14 Ermenistan, Roma Statüsünü 1999'da imzalamıştır, ancak Statü Ermenistan Anayasa Mahkemesi 2004'te aldığı Anayasa'ya aykırılık kararı uyarınca Meclis'te onaya sunulamamıştır. 2022'deki uygunluk denetimi başvurusuna ilişkin incelemesinde ise Anayasa'ya uygun bularak 24 Mart 2023 tarihli kararıyla Ulusal Meclis'e onaylanması için göndermiştir. Ulusal Meclis, Roma Statüsünü 3 Ekim 2023'teki oturumunda 22'ye karşı 60 oyla onaylamıştır.

15 Tali kurucu iktidar, hukuken yürürlükteki anayasanın kendine tanıdığı hukuki yetkiye dayanarak ve bu anayasada öngörülen usul ve esaslara riayet ederek yürürlükteki anayasayı değiştirebilen ancak tamamıyla yürürlükten kaldıramayan iktidardır. Yetki ve görevlerini yürürlükteki anayasadan almaktadır. Asli kurucu iktidar ise tamamen hukuken kendisini bağlayan bir kural olmaksızın, yetkisini kendisinden alarak yeni bir anayasa yapan tam egemen güçtür. Bkz. Ender Ethem Atay, "Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XII, S.1-2, 2008, ss. 503-549, s.530

16 Çerçeve ve ayrıntılı anayasalara ilişkin geniş bilgi için bkz. James Melton, *The Endurance of National Constitutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009; Yavuz Atar, *Demokrasilerde Anayasa Yapımı ve Anayasa Değişiminin Dinamikleri*, Mimoza Yayın, Konya, 2000, s.25 vd.

17 Aynı yöndeki görüş için bkz. Levent Gönenç, "Ayrıntılı Anayasa-Çerçeve Anayasa Tartışması", *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı*, Politika Notu, N.201243, Ağustos 2012.

Kazuistik/ayrıntılı anayasa yapımı Ermenistan Anayasası bakımından sadece temel hak ve özgürlükleri düzenleyen hükümler için değil, Anayasa'nın tümü için geçerlidir. Ayrıntılı anayasalarda görülen yargı organının takdir hakkının dar tutulması durumu, yargı görüşünün gelişmesine¹⁸ ve siyasi kültürün demokrasi yönünde gelişmesine engel olmaktadır. Yasama ve yargının katkı sunmasına kapalı olduğu ölçüde anayasaların değişen sosyal, politik ve ekonomik gelişmelere ayak uydurması zorlaşabilecek¹⁹ bu da yeni anayasa değişikliği ihtiyacı doğuracaktır. Ermenistan'ın on yılda bir Anayasa değişikliğine gitmesi ve daha sık biçimde anayasa değişikliği gereğini tartışmasının sebepleri genç bir demokrasi olması ve ayrıntılı anayasa düzenlemesine gerek duyacak bir siyasi kültüre sahip olması ile açıklanabilecektir. Güvensizlik konusunda Ermenistan'ı Batı'ya yakınlaştırmak isteyen gruplar ile Rusya tarafınlığını sürdürmek isteyen grupların birbirine güvenmemesi; “Karabağ Klanı” olarak isimlendirilen eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, Serj Sarkisyan, Leonard Petrosyan gibi isimlerin başı çektiği bir çıkar grubuyla²⁰ normalleşme taraftarı olan ve artık savaş istemeyen grubun birbirine güvenmemesi etkilidir. Hata ve eksiklerin giderilmesi, yeniliklere ayak uydurulması konusunda demokrasiye, iktidara, yasama ve yargı güçlerine güvenilmemesi siyasi kültürün gelişmesini de yavaşlatabilmektedir.

1.2. Anayasa Reformları Konseyi Çalışmaları

2018'te iktidara gelen Nikol Paşinyan, 2021'de parlamenter sistemi iyileştirmeyi amaçlayan Anayasa Reformları Konseyini kurmuştur. Şu an Ermenistan Adalet Bakanı Grigor Minasian'ın başkanlığını yaptığı Anayasa Reformları Konseyi, yönetim modelinin değiştirilmeyeceğini, “çeşitli türden çatışma ve krizleri barışçıl ve demokratik çözümlere taşımaya daha yatkın olan” parlamenter hükümet modelinin iyileştirileceğini açıklamıştır.²¹ Parlamenter hükümet sistemi, “yürütme gücünün başı parlamento tarafından seçilen başbakan olduğundan yasama ve yürütme güçlerinin karşı karşıya gelmesini neredeyse imkansızlaştırdığı için” de ülke için uygun bir sistem

18 Bülent Nuri Esen, *Anayasa Hukuku Genel Esaslar*, Ankara 1970, s.49 .

19 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara 2010, s.60.

20 Karabağ klanı, Ermenistan'da 20 yıl boyunca iktidarı elinde tutmuş ve bu süreçte “*Ermenistan Ermenisi*” ve “*Karabağ Ermenisi*” bölünmesini de doğurmuştur. Aşırı milliyetçi Taşnaklar ile ittifak politikası yürütmüşlerdir. Koçaryan liderliğindeki Hayastan ittifakı ve Taşnaklar bugün de birlikte hareket etmekte, Ermenistan iktidarının Türkiye ve Azerbaycan'la sürdürdüğü müzakerelere de karşı çıkmaktadırlar. Bkz., Oğul Tuna, “Ermenistan'da Aşırı Sağ Vesayet: Taşnaklar ve Karabağ Klanı İttifakı Paşinyan'a Karşı” *DSJOURNAL 2* (2) (Aralık) 2021, s. 137-154.

21 Naira Nalbandyan, Սահմանադրական Բարեփոխումների Հանձնաժողովը որոշել է Պահպանել Կառավարման Խորհրդարանական մոդելը, Հրատարվել Կայուն Մեծամասնության Հռչակագիր, 15 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/30785660.html>.

olarak değerlendirilmektedir. Ancak yine de daha gerçek bir denetim ve denge (*checks and balances*)²² mekanizmasının getirilebilmesi için reforma ihtiyaç duyulduğu açıklanmaktadır. Başbakan ve iktidardaki siyasi ekibin gücü elinde toplamasının yarattığı sakıncaları giderebilmek ve parlamentonun hükümet üzerindeki denetim fonksiyonunu artırabilmek için getirilen önerilerden biri, muhalefetin yetkilerinin artırılmasıdır.²³ Yargı organının da aynı Ulusal Meclis tarafından oluşturulmasının yargıda aynı iktidar çoğunluğunun söz konusu olmasına sebep olduğu için üzerinde durulan hususlardan biridir. Dolayısıyla yargı sistemini iktidar belirlediğinde bunun seçim komisyonlarına ve yolsuzlukla mücadele kurumlarına da yansımaları, denetim ve denge mekanizmasının iyileştirilmesi yönündeki çabanın ilgi alanındadır. Bu konuda yargı mensuplarının seçiminde Cumhurbaşkanı'nın daha fazla rol alması tartışılan görüşlerdendir.

Yürürlükteki Anayasa, hükümetin Ulusal Meclis'te "istikrarlı çoğunluğa" sahip olmasını gerektirmektedir. Ermenistan Adalet Bakanlığının Ocak 2024'te sunduğu değişiklik önerisi ise oy çokluğunu kazanan siyasi gücün iktidarını kolaylaştırmak üzere en çok oyu alan ancak parlamento çoğunluğunu sağlayamayan siyasi gücün liderinin başbakan olarak atanması veya başbakanı doğrudan parlamentonun çoğulcu oylama sistemiyle seçmesi alternatiflerini içermektedir.²⁴ Bu düzenlemenin parlamento çoğunluğunun sağlanamaması durumlarında hükümet kurulmasını mümkün kılmak ve hükümet kurulamamasının yaratacağı krizlerden kaçınmak amacıyla teklif edildiğini

22 Denetim ve denge, gücü siyasi sistem genelinde dağıtan ve gücün tek elde toplanmasını engelleyen mekanizmadır. Denetim, siyasi kurumların kararları veto ederek, geciktirerek veya eleştirerek birbirlerinin yetkilerini sınırlamalarına olanak sağlamaktadır. Denge ise demokratik süreçte çok çeşitli görüş ve çıkarın temsil edilmesini sağlamaktadır. Yürütmenin denetimini sağlayan kurumların başında parlamento gelmektedir. Parlamento, hükümete güven oyu verme, güveni geri alma ve yeni yasaları inceleme yetkisiyle donatıldığında denetim ve denge sisteminin varlığından bahsedilebilir. Denge, hükümetin parlamentoyu fesih yetkisi ile sağlanmaktadır. Yasaların parlamentonun çıkardığı şekilde uygulanmasını sağlayan yargı, denetim mekanizmasını işleten ikinci önemli kurumdur. Parlamentonun yürütmeyi denetleme fırsatının daha az olduğu ayrıcalıklı yetkiler ya da ikincil mevzuat gibi alanlarda yargının, yürütmeyi denetleme faaliyeti önem kazanmaktadır. Kamuda çalışanların siyasi olarak tarafsız olması ve kurumsal hafızanın koruyucusu olarak hareket etmesi, tüm güçler arasında denge sağlamaya hizmet etmektedir. Medya ve sivil toplum da kontrol mekanizmasını işlevsel kılan dördüncü unsurdur. Bu unsurun kontrolü sadece yürütme organı üzerinde değil siyasi sistemin bütünü üzerinde etkilidir. Arend Lijphart'ın demokrasi modellerini incelemede kullandığı 11 kriter ve detaylar için bkz. Arend Lijphart, *Patterns of Democracy: Government Forms & Performance in ThirtySix Countries*, New Haven, Yale University Press, 2012.

23 Տարբերիկ Լազարյան, Հայաստանը չի վերադառնա նախագահական կամ կիսանախագահական համակարգի, 1 Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32156681.html>.

24 "Justice Ministry Proposes Minority Rule as Constitution Amendment", *Asbarez*, 22 Ocak 2024, <https://asbarez.com/justice-minister-proposes-minority-rule-as-constitution-amendment/>. Ayrıca Bkz., "In Armenia, Justice Ministry Proposes Constitutional Amendment to Allow Formation of Minority Government", *Constitution Net*, 23 Ocak 2024, <https://constitutionnet.org/news/armenia-justice-ministry-proposes-constitutional-amendment-allow-formation-minority-government>

düşünmek mümkündür. Ermenistan Adalet Bakanlığı'nın parlamentoda bulunan iktidar partisi dışındaki vekillerin de sistemin bir parçası olmasını sağlama niyeti söz konusudur. Böylesi bir değişiklik iktidardaki partiye daha fazla denge ve denetim getirmenin yanı sıra halkın farklı görüşlerinin parlamentoda yansıtılmasına da hizmet edecektir. Hem tek bir parti veya grup iktidarının tekelleşmesi engellenmiş olacak hem de çok seslilik sağlanarak adil bir siyasi sistem oluşturulabilecektir. Dolayısıyla Ermenistan Adalet Bakanlığının önerdiği reform planı, çoğunluk yönetiminden çoğulcu demokrasiye geçişi önermektedir. Yöneten çoğunluk olacak ancak az olanın da sesi duyulacak ve azınlık da yönetimin parçası olacaktır. Önerinin detayları paylaşılmadığı için hangi düzenlemelerle bunun sağlanacağı şimdilik belirsizdir.

Mevcut Anayasa'ya göre Ulusal Meclis'in dörtte üçünün oyuyla seçilen Cumhurbaşkanı'nın halk oyuyla seçilmesi de Komisyonun tartıştığı konulardan birisidir. Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin sadece yargı üyelerinin seçilmesinde değil, kanunların Meclis'e geri gönderilmesi konusundaki takdir yetkisinin arttırılması da (Anayasa Mahkemesine göndermeye gerek duymadan)²⁵ gündemdedir. Yine de bu şekilde Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin arttırılmasının yarı başkanlık sistemine dönüş olmadığı vurgulanmaktadır. Yani yürütme organının başında yine başbakan olacaktır; cumhurbaşkanı halk oylamasıyla seçilmiş, yetkileri ve bağımsızlığı artmış olsa dahi sistem parlamenter model olarak korunacaktır.²⁶

Tarif edilen cumhurbaşkanlı parlamenter sistemdir ve özellikle cumhurbaşkanının parlamentodaki çoğunluğu oluşturan siyasi güçle farklı dünya görüşünde olduğu durumlarda, yani kohabitasyon dönemlerinde sistemin parlamenter model özelliklerini yitirme tehdidi yaşadığı, cumhurbaşkanının halkoyuyla seçilmiş olmasının getirdiği meşruiyet ve anayasal sorumsuzluğuyla siyasi krize yol açan bir güce dönüşebildiği de belirtilmelidir. Nitekim Bulgaristan'ın 2021-2023 döneminde yaşadığı bu tür bir siyasi kriz olarak kaydedilmelidir.²⁷

25 Anayasa Reformları Konseyi, Anayasa Mahkemesi ve Yargıtay'ın birleştirilerek tek yüksek mahkeme kurulmasını da gündeminde tutmaktadır.

26 Nalbandyan, age.

27 Kasım 2016'da cumhurbaşkanı seçilen Rumen Radev, makamında tarafsızlığını koruyamamış ve Anayasa'da öngörülen sembolik görevlerinin ötesine geçerek iktidar partisi ve Bulgaristan Başbakanı Borisov ile güç mücadelesine girmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Gözde Kılıç Yaşın, "Bulgaristan Seçimlerinin Vaadi: Kırılgan Koalisyon", *Ankasam*, 15 Kasım 2021, <https://www.ankasam.org/bulgaristan-secimlerinin-vaadi-kirilgan-koalisyon/>; Gözde Kılıç Yaşın, "Bulgaristan'ın Krizden Çıkış Hükümeti Gereksinimi", *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No. 2023 / 11 Nisan 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BULGARISTAN-IN-KRIZDEN-CIKIS-HUKUMETI-GEREKSINIMI>.

Anayasada yetkileri çok kesin belirtilmiş olsa dahi halkoyuyla seçilen bir cumhurbaşkanı, cumhurbaşkanlığı parlamenter sistemini fiilen yarı başkanlık sisteme çevirme potansiyeline sahiptir.²⁸ Burada, halk tarafından seçilmenin getirdiği meşruiyet ve cumhurbaşkanının hesap vermemesi, işlemlerinin denetime tabi olmaması anlamına gelen siyasi sorumsuzluğu²⁹ kilit unsurlardır. Nitekim yarı başkanlık sisteminin benzer koşullarda fiilen başkanlık sistemi gibi işlemesi; başkanlık sisteminin ise fiilen süper başkanlık sistemine dönüşmesi mümkündür. Bu tür durumlarda sistemin korunması açısından yükü taşıyan doğru ve işlevsel şekilde kurulmuş olması koşuluyla denge ve kontrol mekanizmasıdır. Kuvvetler arasındaki eşitlik ve denge korunabildiği ölçüde işlevsel ve demokratik olma potansiyeli her hükümet sistemi için olasıdır. Belirleyici olan siyasi kültür ortamıdır. Demokrasisi gelişmemiş toplumlarda hükümet sistemi değişikliği demokrasinin gelişimini genellikle olumsuz etkilemektedir.

Hem parlamenter hem yarı-başkanlık sistemlerini tecrübe etmiş olan Ermenistan'ın parlamenter sistem özelliklerini belirgin tutan ancak iki sistemin arasında pozisyonlanan bir sistem denemesi mümkündür. Bunun kurumlar arası ilişkileri değiştireceği, yeni bir sistem olacağı ve sistemin oturmasının zaman isteyeceği, yasama organı ve yasama organı içinden çıkan hükümet ile Cumhurbaşkanının farklı dünya görüşünde olduğu durumların siyasi krizlere açık olacağı söylenebilecektir. Ermenistan'ın son dönem Anayasa değişikliği çalışmaları ile ulaşmak istediği öncelikli hedefin erkin tek elde toplanmasını önlemek ve aynı zamanda etkin yönetim ihtiyacını gidermek olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Anayasanın Başlangıç Kısmı

Anayasalar, devletin temel yasaları olduğu gibi çoğunlukla belirli bir toplum tipini yaratmak amacıyla da yapılmaktadır. Anayasanın Başlangıç kısmı ise

28 Elgie, yürütme organının halk tarafından seçilen bir Cumhurbaşkanı ile yasama organına karşı siyasi sorumluluğu olan başbakan ve bakanlardan oluştuğu tüm sistemleri yarı-başkanlık sistemi olarak değerlendirmektedir. Bkz. Robert Elgie, "The Politics of Semi-Presidentialism", *Semi-Presidentialism in Europe* (Ed. Robert Elgie), Oxford University Press, 1999, p.12; Cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesini parlamenter sistemin doğasına aykırı bulan görüşler için bkz. Erdal Onar, "Türkiye'nin Başkanlık veya Yarı-Başkanlık Sistemine Geçmesi Düşünülmeli midir?", *Başkanlık Sistemi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2005, ss.71-104, s.77; Aynı yönde görüş için bkz., Georges Vedel, "Temel Hukuki Seçenekler", *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, Ankara 1993, s.98.; Aksi yönde yetkisiz bir Cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmesinin parlamenter sistem yapısına etkisi olmayacağını savunan görüş için de bkz., Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yay., Ankara 1993, s. 140.

29 Parlamenter sistemde cumhurbaşkanı tarafından yapılan işlemlerin sorumluluğu, karşı imza kuralı ile başbakan ve bakanlara yüklenmiştir. Bkz., Kahraman, s.434, Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, 2004, Ankara s. 330.

devletin temel yapısını ve amaçlarını belirleyen; anayasanın yapıma gerekçesini, asli kurucu iktidarın temel felsefesini ortaya koyan kısımdır. Devletin temel değerleri ve ilkeleri, ülkenin tarihi ve toplumun değerleri, devletin amaç ve hedefleri, devletin kurumsal yapısı ve temel yapısı, milli kimlik ve ulusal birliği vurgulayan felsefe, Başlangıç kısmında yer alabilen hususlardır. Başlangıç kısmı bir anlamda toplum sözleşmesinin özüdür. Genellikle Devletin ideolojisi bu kısma yansımaktadır. Anayasanın ruhunu ve amacını vurgulamaktadır. Anayasanın maddeleri yorumlanırken Başlangıç kısmında verilen amaç dikkate alınmaktadır. Madde numarası almayan bu kısım, anayasanın bir parçasıdır. Başlangıç kısmına yerleştirilen metne Anayasal nitelik yani temel kanun niteliği kazandırılmak istenmiştir.

Dolayısıyla Başlangıç kısmının Anayasa'nın bir parçası olarak değerlendirilmesi genel bir yaklaşımdır ve değerlendirme genellikle Anayasa Mahkemeleri tarafından yapılmakta, nadiren de Anayasa'da açıkça belirtilmektedir. Anayasa Mahkemeleri yorumlarında Başlangıç hükümlerine atıfta bulunmaktadır ancak bu genellikle Anayasanın diğer maddelerinin yanı sıra yapılan ve gerekçeyi güçlendiren bir atıftır. Başlangıç kısmına yer verilen Anayasalarda bu kısmın değiştirilemezliğine ilişkin hüküm eklenmemektedir.

Başlangıç kısmına yer vermeyen 54 anayasa³⁰ söz konusudur ve geriye kalan 134 anayasanın 47'sinde Ermenistan Anayasasındaki gibi bu kısma ayrı bir başlık verilmemiş ama geri kalan 87'sinde Başlangıç/ Anayasanın Önsözü/Temelleri gibi ayrı bir isim verilmiştir.³¹ Kutlesic'in çalışmasına göre Başlangıç bölümünün içeriği 15 anayasada sadece anayasanın bir yasa olarak önemini vurgulanmış ve kabul edilmesine ilişkin resmi prosedürü açıklanmıştır. Geriye kalanlarında hedefler ve değerler, tarih, tanrı ve din ya da diğer eylemlere atıfta bulunulmuştur. Genellikle egemenlik, bağımsızlık, toprak bütünlüğü, demokrasi, hukukun üstünlüğü, sosyal adalet, adalet, özgürlük, eşitlik ve insan haklarına atıf yapan değerlere yer verilmiştir. Dört ülke toprakla ilgili beklentilerini anayasalarının başlangıç kısmına eklemiştir: Çin Anayasası, Tayvan'la birleşme; Pakistan Anayasası, diğer bölgelerle federasyon halinde birleşme; Sırbistan Anayasası, Kosova ile birleşme; Güney Kore Anayasası, vatanın barışçıl birleşmesi.³² Ermenistan Anayasasının Başlangıç kısmında açık bir şekilde bir bölge ile birleşmek hedefi bulunmamaktadır, ancak "pan-ulusal arzuları"ndan bahsetmekte ve bunun için de Bağımsızlık Beyannamesine atıfta

30 İsrail, Suudi Arabistan, Birleşik Krallık, Yeni Zelanda, Kanada, İsveç ve San Marino'nun yazılı / kanunlaştırılmış anayasaları bulunmamaktadır.

31 Vladan Kutlesic, "Preambles of Constitutions – a Comparative Study Of 194 Current Constitutions", Belgrade Business School, Serbia, <https://www.constitutional-change.com/preambles-of-constitutions-a-comparative-study-of-194-current-constitutions/>

32 Kutlesic, age.

bulunmaktadır. Ön ek olarak “pan” Latince kökenli olup bütün, tam anlamına gelmektedir ve bu çerçevede pan-ulusal arzu/özlem, farklı bölgelerde yaşayanlar dahil bütün ulusun arzusu anlamını taşıyacaktır.

Ermenistan Anayasasının Başlangıç Kısmı, “*Ermeni Halkı, Ermenistan’ın Bağımsızlık Bildirgesi’nde yer alan Ermeni devletinin temel prensiplerini ve pan-ulusal arzularını kabul ederek, özgürlüğü seven atalarının kutsal emrini yerine getirerek egemen devleti yeniden kurmaya karar verdiğiinden, vatanın güçlenmesine ve refahına adanmış, nesillerin özgürlüğünü, genel refahı ve yurttaş dayanışmasını sağlamak amacıyla ve evrensel değerlere bağlılığını teyit ederek Ermenistan Cumhuriyeti Anayasasını kabul eder.*”³³ şeklindedir. Burada Bağımsızlık Bildirgesi ve belgenin içeriğindeki “pan-ulusal arzular” anılmakta ve Anayasa’nın bir parçası haline getirilmektedir. Dolayısıyla Ermeni halkının toplum sözleşmesi, Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan temel devlet ilkelerini ve pan-ulusal arzuları kabul eder şekilde gerçekleştirilmiştir. Pan-ulusal arzular, Ermeni ulusunun bağımsızlık, toplumsal refah ve vatandaşlık dayanışması gibi ortak amaçlara ulaşma istek ve çabalarını ifade eder mahiyettedir. Başlangıç kısmındaki diğer unsurlar yani vatanın güçlenmesi, nesillerin özgürlüğünün, refahının ve yurttaş dayanışmasının sağlanması ise anayasaların başlangıç kısımlarındaki genel karaktere uygundur. Ancak atıf yapılan Bağımsızlık Beyannamesinde açık şekilde Karabağ ile birleşme niyetiyle bağımsızlık ilan edildiği ifade edilmektedir. Tanınmış sınırlarının genişletilmesi hedefine anayasada yer verilmesi ise benzeri olan bir uygulama değildir. Tanınmış sınırlarının bölünmez bütünlüğü bahsi ile diğer bir devletin sınırları içerisinde bulunan toprak parçalarını ülke sınırlarına katma bahsi karşılaştırılabilir nitelikte değildir. İkincisi bir savaş hazırlığı olarak anlaşılmaya mahkumdur.

Ermenistan’ın Bağımsızlık Bildirgesi, Ermenistan Anayasasının Anayasal hüküm niteliği taşıyan Başlangıç kısmında kendisine yapılan atıf nedeniyle önemlidir. Sonrasında yapılacak analizin fikri takibini kolaylaştırmak adına bu kısımda Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinin tamamına yer verilmektedir:

33 “The Armenian People, accepting as a basis the fundamental principles of Armenian statehood and pan-national aspirations enshrined in the Declaration on the Independence of Armenia, having fulfilled the sacred behest of its freedom-loving ancestors to restore the sovereign state, dedicated to the strengthening and prosperity of the fatherland, with the aim of ensuring the freedom, general well-being, and civic solidarity of the generations, and affirming its commitment to universal values, adopts the Constitution of the Republic of Armenia.” Bkz. “Constitution of Armenia 1995 (rev. 2015)”, *Constitute Project*, https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015; “Armenia’s Constitution of 1995 with Amendments Through 2015”, *Rights of Assembly*, s. 9, [https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1995_Constitution_of_Armenia_\(as_amended\).pdf](https://www.rightofassembly.info/assets/downloads/1995_Constitution_of_Armenia_(as_amended).pdf)

“Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Konseyi: Ermeni halkının birleşik iradesini ifade ederek;

Tüm Ermenilerin arzularının gerçekleştirilmesi ve tarihi adaletin sağlanması yolunda mücadele eden Ermeni halkının kaderi üzerindeki tarihsel sorumluluğunun farkında olarak;

İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin prensiplerinden ve uluslararası hukukun genel olarak kabul edilen normlarından hareketle;

Milletlerin kendi kaderini belirleme hakkını kullanarak;

Ermenistan SSC Yüksek Konseyi ve Karabağ Milli Meclisi'nin 1 Aralık 1989 tarihli “Ermenistan SSC ve Dağlık Karabağ Bölgesi'nin Birleştirilmesi” konulu ortak kararına dayanarak;

1918 yılında kurulan bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin demokratik geleneklerini geliştirerek;

Hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik bir toplumun oluşturulması amacını belirleyerek bağımsız devlet yapılanmasının başlangıcını ilan eder:

- 1. Ermeni SSC, Ermenistan Cumhuriyeti (Ermenistan) olarak yeniden adlandırılır. Ermenistan Cumhuriyeti'nin kendi bayrağı, arması ve marşı olacaktır.*
- 2. Ermenistan Cumhuriyeti, devlet otoritesinin üstünlüğü, bağımsızlık, egemenlik ve yetki ile donatılmış özerk bir devlettir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin tüm toprakları için sadece Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasaları geçerlidir.*
- 3. Ermenistan devletinin taşıyıcısı, Ermenistan Cumhuriyeti halkıdır; bu, Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası ve yasaları temelinde doğrudan ve temsil organları aracılığıyla yetkiyi kullanır. Ermenistan Cumhuriyeti halkını temsil etme hakkı sadece Ermenistan Yüksek Konseyi'ne aittir.*
- 4. Ermenistan'da yaşayan tüm vatandaşlara, Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlığı verilir. Diasporadaki Ermeniler, Ermenistan vatandaşlığı hakkına sahiptir. Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşları, devlet tarafından korunur ve desteklenir. Ermenistan Cumhuriyeti, ulusal kökeninden, ırkından*

veya inancından bağımsız olarak vatandaşlarının özgür ve eşit bir şekilde gelişimini garanti eder.

5. Ermenistan Cumhuriyeti'nin güvenliğini ve sınırlarının dokunulmazlığını garanti etmek amacıyla, Ermenistan Cumhuriyeti kendi silahlı kuvvetlerini, iç kuvvetlerini, devlet ve halk güvenliği organlarını, Yüksek Konsey'in yargı yetkisi altında oluşturur. Ermenistan Cumhuriyeti, SSCB askeri mekanizmasının bir payına sahiptir. Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşları için askerlik hizmetinin düzenlenmesini bağımsız olarak belirler. Diğer ülkelerin askeri birimleri, askeri üsleri ve yapı kompleksleri, sadece Ermenistan'ın Yüksek Konseyi'nin kararıyla Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarında bulunabilir. Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri, sadece Yüksek Konsey'in kararıyla harekete geçirilebilir.
6. Uluslararası hukukun bir öznisi olarak, Ermenistan Cumhuriyeti bağımsız bir dış politika yürütür; diğer devletlerle doğrudan ilişkiler kurar, SSCB'nin ulusal devlet birimleri ile ilişkilerini yürütür ve uluslararası örgütlerin faaliyetlerine katılır.
7. Ermenistan Cumhuriyeti'nin milli serveti - toprak, yer kabuğu, hava sahası, su ve diğer doğal kaynaklar ile ekonomik ve entelektüel, kültürel yetenekler - halkının mülküdür. Onların yönetimi, kullanımı ve sahipliği Ermenistan Cumhuriyeti yasaları tarafından belirlenir. Ermenistan Cumhuriyeti, altın ve elmas stokları ve sert para fonları da dahil olmak üzere SSCB ulusal servetindeki payında hak iddia eder.
8. Ermenistan Cumhuriyeti, ekonomik sistemine ilişkin prensipleri ve düzenlemeleri belirler; kendi parasını, ulusal bankasını, finans-kredi sistemini, vergi ve gümrük hizmetlerini, çok biçimli mülkiyet şekilleri sistemi temelinde oluşturur.
9. Ermenistan Cumhuriyeti'nin topraklarında, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve vicdan özgürlüğü; yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılması; yasalar önünde siyasi partilerin eşitliği; hukukun üstünlüğü; hukuk uygulama organlarının ve silahlı kuvvetlerin siyasallaştırılmamasının garantisi sağlanır.
10. Ermenistan Cumhuriyeti, devlet yaşamının tüm alanlarında Ermeniceyi devlet dili olarak kullanmayı garanti eder;

Ermenistan eğitim sistemi ve bilimsel ve kültürel gelişme sistemini oluşturur.

11. Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 Ermeni Soykırımı'nın Osmanlı Türkiye ve Batı Ermenistan'da tanınmasını destekler.

Bu deklarasyon, Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın geliştirilmesi için ve yeni anayasa onaylanana kadar, mevcut anayasaya değişikliklerin getirilmesi için temel oluşturur ve devlet otoritelerinin işleyişi ve Ermenistan için yeni yasaların geliştirilmesi için bir temel sağlar”³⁴

Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi, Ermenistan'ın Sovyetler Birliğinden ayrılarak yeni bir Cumhuriyet olarak doğmasını ilan etmektedir. Temel devlet ilkelerinin 9 ve 10. maddede yer aldığı görülmektedir. Bağımsızlık Beyannamesinde 3. maddesinde olduğu gibi mevcut Anayasa'da olmayan Ermenistan Yüksek Konseyi'nden bahsedilmekte ve halkı temsil hakkının tek sahibi olarak nitelendirilmektedir. 2,3,5 ve 6. madde hükümleri, SSCB'nin Ermenistan egemenliği üzerinde hükmünün kalmadığını vurgulama amacındadır ve sonradan Anayasanın oluşturulmasıyla ilgili yetki ve görevler yeni anayasal kurumlara aktarılmıştır.

Deklarasyonun maddelerden önceki bölümünde Ermenistan ile BM Güvenlik Konseyi kararlarında da Azerbaycan'ın toprağı olarak tanınan Karabağ'ın birleştirilmesi hedefi yeni devletin kuruluş amacı olarak kabul edilmekte, 11. maddedeki “Batı Ermenistan” tabiri ile de bir başka Devletin toprakları hakkında niyet beyanında bulunmaktadır. Ermenistan Anayasasının Başlangıç kısmındaki “devletin temel ilkeleri ve pan-ulusal özelemler” göndermesinin bu maddeleri kapsadığına şüphe bulunmamaktadır. Üstelik Ermenistan Anayasa Mahkemesi, 12 Ocak 2010 tarih DCC-850 sayılı kararının gerekçesinde, “Ermenistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki İlişkilerin Geliştirilmesine İlişkin Protokolün hükümlerinin Anayasanın başlangıcı ve Ermenistan Bağımsızlık Beyannamesinin 11. maddesi hükümleriyle çelişecek şekilde yorumlanamayacağına ve uygulanamayacağına” hükmetmiştir.³⁵ Dolayısıyla Ermenistan Anayasa Mahkemesi, ayrı ayrı anmak suretiyle sadece Anayasanın Başlangıç kısmına değil aynı zamanda Bağımsızlık Beyannamesine de anayasal hüküm niteliği atfetmiştir. Bu aynı zamanda pan-ulusal özelemlerin Beyannamenin 11.

34 Anahit Manasyan, “The Issue of The Development of The Preamble to the Armenian Constitution: from Theory to Practice”, *Revista INJ-The Journal of the National Institute of Justice*, Nr. 1(48), 2019, s. 49.

35 Manasyan, age., s. 50

maddesini kapsadığı anlamına gelmektedir ve kuşkusuz ki girişteki Karabağ'la birleşmek hedefi de aynı nitelikte değerlendirilmektedir ve değerlendirilebilecektir. Bu durumda, siyasi iktidarın Karabağ'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün bir parçası olduğuna ilişkin söyleminin bir sonuç doğurması beklenemeyecektir.

Ermenistan Anayasasının, Bağımsızlık Beyannamesiyle bağı sürdüğü ve Başlangıç kısmında pan-ulusal özlemlerden bahsedildiği sürece 2. Karabağ Savaşı'ndan bu yana sürmekte olan barış görüşmelerinin bir anlamı olmayacaktır. İmzalanacak barış anlaşmaları, Ermenistan Anayasa Mahkemesince bozulmaya aday bir metin hükmünde olacaktır. Ermenistan Anayasa Mahkemesinin 2010 tarihli kararı, siyasi nitelikli ve dönemin siyasete etki eden güçlerinin Türkiye ile yapılan protokollerin ilerletilmesine karşı oluşunun neticesi olarak addedilebilir. Ancak durum bugün daha farklı değildir. Aynı güçler Karabağ konusunda da yeni statükoyu kabul etmek istememektedir ve Anayasa Mahkemesinin de herhangi bir aşamada Anayasal aykırılık kararı vermesi mümkündür. Diğer taraftan Karabağ'la birleşme hedefinin Anayasanın parçası olarak değerlendirilmesi ve pan-ulusal ülkü olarak nitelendirilmesinin sürmesi, yeni bir savaşı da kaçınılmaz olarak gündeme getirmektedir. Ermenistan, bu hedefe bağlılığını sürdürdüğü, temel yasasında koruduğu müddetçe Karabağ'ın alınmasına dair niyet beyanında bulunmuş olmaktadır.

Barış görüşmelerinin ilerletilmesi ve bölgede istikrar ve güvenlik ortamının tesisi için Anayasa değişikliğinin Başlangıç hükümlerinin değiştirilmesi gerekmektedir. Peki değiştirilebilir mi? Zira şu an açıkça ifade etmeseler bile Ermenistan'daki genel olarak Azerbaycan'la ve Türkiye ile görüşmelerin ilerletilmesine karşı olan ve Karabağ'ın elden çıkmasını kabul etmeyen gruplar ile Ermeni diasporası örgütleri Anayasada bu değişikliğin mümkün olmadığını da savunacaklardır.

Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 203. maddesine göre, Anayasanın 1, 2, 3 ve bunu düzenleyen 203. maddeleri değiştirilemez niteliktedir. Bu durumda, "Ermenistan Cumhuriyeti, egemen, demokratik, sosyal ve hukukun üstünlüğüne sahip bir devlettir." (m.1) "Ermenistan Cumhuriyeti'nde iktidar/salahiyet/hakimiyet halka aittir. Halk, iktidarını serbest seçimler, referandumlar ve devlet ve yerel özyönetim organları ve Anayasa tarafından belirlenen yetkililer aracılığıyla kullanır. Yetkinin herhangi bir örgüt veya kişi tarafından gaspı suçtur." (m.2) İnsan varlığı, onuru, temel hak ve özgürlükleri başlığıyla düzenlenen 3. madde ise "Ermenistan Cumhuriyetinde insan en üstün değer olacaktır. İnsanın devredilemez onuru, hak ve özgürlüklerinin ayrılmaz parçasıdır/ insanın ve vatandaşın temel hak ve özgürlüklerine saygı gösterilmesi ve bunların korunması kamu gücünün görevidir. Kamu gücü,

doğrudan uygulanabilir hukuk olarak insan ve vatandaşın temel hak ve özgürlüklerine tabidir.”³⁶ şeklindedir. Bu hükümler Bağımsızlık Beyannamesinin ülke topraklarını genişletme amacını vurgulayan tutumunu yansıtmayan evrensel nitelikteki ilkelere, diğer maddeler, ihtiyaç çerçevesinde ve gelişen koşulların dinamizmini yakalayabilmek için değiştirilebilirken bu maddeler sistemin temeli kabul edilerek değiştirilemez nitelikte tanımlanmışlardır. Anayasa öngörülen usuller çerçevesinde anayasayı değiştirebilmek kural, değiştirilemeyecek birkaç madde ise istisnadır.

Asli kurucu iktidar söz konusu hükümlere değiştirme yasağı getirerek onlara diğerlerine nazaran daha fazla önem verdiğini göstermiştir.³⁷ Değiştirilemez maddeler sayılmıştır ve Başlangıç Kısmının değiştirilemezliğini savunmak,³⁸ anayasanın temel felsefesini veren hüküm olduğu için mümkün ama değiştirilemezliği açıkça belirtilmediği için de güçtür. Nitekim istisnalar dar yorumlanmalıdır.³⁹ Ermenistan Anayasasının olası tüm durumlara hukuki çözüm getiren nitelikte ayrıntılı bir şekilde yapılmış olması, kanun koyucu tarafından Başlangıç Kısmının değiştirilebileceğinin kabul edildiğini, aksi takdirde açıkça değiştirilemeyeceğinin kayıt altına alınacağını iddia etmeyi kolaylaştırmaktadır. Üstelik Avrupa Birliği kurumları ile etkileşim içerisinde olan, uluslararası hukukun temel ilkelerini Anayasasına taşıyan Ermenistan için Karabağ'la birleşmek artık bir ülkü, ulusal hedef olamayacaktır. Yayılmacı bir hedefin değiştirilmesi değil demokrasi, insan haklarına saygı, hukukun üstünlüğü gibi devlet düzenini zedeleyen değişiklikler engellenebilir nitelikte görülmelidir. Diğer taraftan iktidarın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını ve Karabağ'ın Azerbaycan toprak bütünlüğünün parçası olduğunu beyan ettiği dikkate alınırsa bunun aksini savunmak öncelikle kamu düzenini ve iç barış ortamını bozacaktır. Bu çerçevede Anayasanın diğer hedefleri olan vatandaşlarının özgür, eşit gelişimi, vatanın refahı ve güçlenmesi amaçları önünde bir engel olarak duran ve uluslararası hukukun emredici hükümleriyle çelişen başka devletlerin ülkelerinin topraklarını Ermenistan'a katma niyeti ile Ermenistan Anayasası arasındaki bağın kesilmesi rasyonel bir yaklaşım olacaktır.

Bağımsızlık Beyannamesinin giriş ve 11. maddesi dışında kalan ve ilkeleri belirleyen hükümlerinin mevcut Anayasa'da karşılığı bulunmaktadır. Yüksek

36 3. Madde ve değiştirilemezliği 2015 Anayasası ile getirilmiştir.

37 Muhammed Erdal, “Anayasa Kurallarının Kademelenirilmesi Sorunu”, *TBB Dergisi*, S. 76, 2008, ss. 165-200, s.176; Roman Herzog, “Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi”, çev.: Ümit Özdağ, *VIII. Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı*, Ankara 7-10 Mayıs 1990, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, c. 3, 1990, s. 16.

38 Değiştirilemeyeceğini savunan aksi yöndeki görüş için bkz. Manasyan, age.

39 Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Yayınevi, Bursa, 2010, s. 120

Konsey gitmiş, yerine Ulusal Meclis, Cumhurbaşkanı, Hükümet, Yargı organları gelmiştir; yasama, yürütme ve yargı erklerinin ayrılması, resmi dilin Ermenice olması, diaspora ile ilişkiler, hukukun üstünlüğü, halk egemenliği gibi ilkelerin tamamı Anayasa metnine taşınmıştır. Açıktır ki temel amacı yeni bir devletin SSCB’den tamamen bağımsız şekilde ortaya çıkışını deklare etmek olan Bağımsızlık Beyannamesinin toprakların genişletilmesine ilişkin hükümleri misyonunu doldurmuştur. Nasıl ki Beynamedeki “*Ermenistan Cumhuriyeti halkını temsil etme hakkı sadece Ermenistan Yüksek Konseyinindir*” düzenlemesinin artık hükmü kalmamıştır ve anayasal değeri bulunmamaktadır, toprak genişletme niyetinin de hükmü kalmamıştır ve anayasal değeri bulunmamaktadır. Şimdi dış politikasını, savunma ve güvenlik politikalarını ulusal çıkarları çerçevesinde kendi tasarlamak, küresel ticaretin bir parçası olmak, savaşa değil refaha odaklanmak isteyen bir Ermenistan söz konusudur. Yeni Ermenistan’ın ihtiyaçları da farklı olacaktır.

2. Bölge Dinamiklerinin Anayasa Değişikliğine Etkileri

2020 Karabağ Savaşında Azerbaycan’ın Karabağ’da işgal altında tutulan topraklarının büyük kısmını kurtarmasının ardından Azerbaycan ve Ermenistan liderleri 14 Aralık 2021’den itibaren barış görüşmelerine başlamıştır. İlişkilerin normalleşebilmesi için tarafların birbirinin egemenliğini, toprak bütünlüğünü, sınırlarının dokunulmazlığını ve bağımsızlığını karşılıklı olarak tanıması, birbirine karşı toprak iddiasında bulunmayacağını taahhüt etmesi, sınırların belirlenmesi, diplomatik ilişkilerin kurulması, ulaştırma ve iletişim hatlarının açılması gerekmektedir. Bu konuda yol alınmış olsa da neticeye ulaşılamamıştır. Karşılıklı güvenin tesis edilemediği açıktır. Azerbaycan, ulaşılabar barış anlaşmasının uygulanacağına ilişkin garantiler istemekte ve bu çerçevede Karabağ’la birleşmeye dair söylemlerin sonlandırılmasını ve bunu devlet kimliği haline getiren Bağımsızlık Deklarasyonuna atfın Anayasa’dan çıkarılmasını istemektedir.

Paşinyan, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü tanıdığını, Karabağ’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün parçası olduğunu deklare etmiş olsa da Anayasa’da gerekli düzenlemenin yapılmaması durumunda bu beyan eksik kalacaktır. Yine de barış anlaşmasına ilişkin resmi temaslar sürdürülmektedir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan ve Azerbaycanlı mevkidaşı Ceyhun Bayramov, “barışı ve devletlerarası ilişkileri tesis etmeyi” amaçlayan ikili anlaşma taslağını müzakere etmek üzere 28 Şubat 2024’te Berlin’de iki günlük görüşme gerçekleştirmiştir. Ermenistan ve Azerbaycan, sınırların belirlenmesinde kullanılan en son SSCB ve Almatı Deklarasyon haritaları ile birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanımayı ve ilgili ülkenin mevzuatı ve yargı

yetkisine dayalı bölgesel altyapıyı açmayı tartışmışlardır.⁴⁰ Ayrıca Azerbaycan, Ermenistan üzerinden Azerbaycan'ı kendi dış bölgesi Nahçıvan'a bağlayan ve Ermeni gümrükleri veya sınır kontrolleri olmayan bir koridor talep etmektedir.

Bir tarafta Anayasa değişikliği tartışmaları diğer tarafta barış antlaşması görüşmeleri devam ederken Ermenistan ve Fransa, Thales radarları, Mistral füzeleri, Bastion araçlarının sağlanması ve daimî bir askeri danışmanın görevlendirilmesi de dahil olmak üzere bir dizi savunma anlaşması imzalamıştır.⁴¹ Fransa'nın Ermenistan'ın savunma yeteneklerine desteğin ve bölgesel zorluklar karşısında Ermenistan'ın güvenlik ve istikrarını güçlendirme kararlılığını vurgulamıştır. Ermenistan, Yunanistan'la da Aralık 2023'te askeri teknik, eğitim-öğretim, taktik eğitim gibi alanları kapsayan işbirliği anlaşması imzalamıştır.⁴² Eş zamanlı bir gelişme olarak, Paşinyan, Ermenistan'ın Moskova liderliğindeki askeri blok olan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne (KGAÖ) katılımının “dondurulduğunu” açıklamıştır.⁴³ Uzun süredir Rusya ve KGAÖ'yü Azerbaycan saldırganlığına karşı Ermenistan'a yardım etmedikleri için eleştirmekte olan Paşinyan, Ermenistan'ın çıkarlarını ve toprak bütünlüğünü koruyacak kapsamlı bir güvenlik çerçevesine ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir. Paşinyan'ın ordunun güçlendirilmesi için ayrılan kaynaklar ve geliştirilen askeri ve savunma anlaşmalarının Azerbaycan tarafından “bir intikam toparlanması” olarak anlaşılabilceği endişesi, bu gelişmelerle ilgilidir. Rusya'nın sağladığı güvenlik şemsiyesinin sona erdiği yaklaşımıyla güvenlik ve savunma için yeni bağlantılar kurma sürecindeki Ermenistan, Bağımsızlık Beyannamesindeki Karabağ'la birleşme hedefinin yarattığı şüphe iklimini yaşamak zorunda kalmaktadır.

Bölge dinamikleri ekonomi, ticari ilişkiler ve ticaret bağlantılarının parçası olmak bakımından da Ermenistan'da değerlendirilmektedir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, Antalya Diplomatik Forumu kapsamında 2

40 “Armenian and Azerbaijani Foreign Ministers meet to negotiate peace deal amid border tensions”, *Armenian Weekly*, 28 Şubat 2024, <https://armenianweekly.com/2024/02/28/armenian-and-azerbaijani-foreign-ministers-meet-to-negotiate-peace-deal-amid-border-tensions/>

41 Ermenistan ve Fransa 23 Ekim 2023'te Ermenistan Savunma Bakanı Suren Papikyan'ın Fransa ziyareti sırasında savunma işbirliği anlaşması imzalamıştır. Bu çerçevede Fransa, 250 kilometre mesafeden düşman uçaklarının tespitini sağlayacak üç adet Thales Ground Master (GM 200) radarı, gece görüş cihazları ve dürbünlerin yer aldığı bir grup savunma silahını Ermenistan'a teslim etmiştir. Anlaşma çerçevesinde Fransız ordusu, Ermenistan ordusu askerlerine dağ muharebesi eğitim kursları düzenleyecektir. “Ֆրանսիան Հայաստան կառաքի պաշտպանական սպառազինության խմբարանակ”, *Times*, 22 Şubat 2024, <https://times.am/984674/>

42 Artak Khulyan, “Աթենքը չի բացառում Հայաստան-Հունաստան-Ֆրանսիա-Հնդկաստան գործակցությունը ռազմական ոլորտում”, *Aztutyun*, 4 Mart 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32847420.html>

43 “Pashinian Says Armenia Freezes Membership In Russian-Led Security Alliance”, *Radio Free Europe*, 23 February 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-pashinian-csto-frozen/32832200.html>

Mart 2024'teki "Uluslararası Ticaret, İlişkiler ve Karşılıklı Bağımlılık" konulu panelde, kararla çevrili olmanın dışında dört komşusundan sadece ikisiyle açık sınırı olması nedeniyle Ermenistan'ın uluslararası ticaret ve bağlantıların önemini daha iyi anladığını ifade ederek otuz yıldır kapalı olan sınırların açılması ve ilişkilerin kurulması konusunda komşularıyla görüşmelerde bulduklarını söylemiştir.⁴⁴ Mirzoyan, karşılıklı bağımlılığın artmasının sadece ekonomik açıdan faydalı olmadığını ve aynı zamanda barışa giden yolda önemli bir etken olduğuna işaret ederek bölgesel transit yolları ve ticaretinde yer almak için "Barış Kavşağı" programını geliştirdiklerini söylemiştir. Mirzoyan, Ermenistan'ın transit yolların paydaşı olabilmesi için altyapıların topraklarından geçtiği devletin egemenliği altında kalması ve tüm altyapıların devletlerin ulusal mevzuatlarına uygun çalışması koşullarını savunmuştur.

Bölge dinamikleri, Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerinde normalleşme aşamasına ulaşılmasından ibaret değildir. Paşinyan'ın Ermenistan'ı Rusya'dan koparmak ve Batı'yı da bölgeye çekmek niyetinin de Anayasa değişikliğini gündeme getirmesinde etkili olduğu iddia edilmektedir. Aynı zamanda İsrail-İran geriliminin ve İran-Ermenistan dostluğu ile İran-Azerbaycan anlaşmazlıklarının, ABD-Rusya mücadelesinin Kafkasya'daki uzlaşısı ve istikrar arayışına etkisi bulunmaktadır. Fransa'nın Kafkasya'da etkisini artırma girişimleri, Fransa ve ABD'nin barış görüşmelerini Rusya gözetiminden çıkarmak ve AB kolaylaştırıcılığına taşıma niyetleri bölgenin jeopolitiğinde belirleyici, yönlendirici rol üstlenmekle ilgilidir. Güney Kafkasya'daki oyuna Azerbaycan'la anlaşma sağlanmadan katılınması günün koşullarında mümkün değildir. Bölgede istikrar sağlanmak isteniyorsa birincil oyuncular Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan; ikincil oyuncular Rusya, İran ve Türkiye'dir. Ermenistan'ın Karabağ'la birleşme beyanı prangasından kurtulması; kalıcı, sürdürülebilir, adil, uluslararası hukuk kurallarına uygun bir barış ve istikrar ortamına kavuşmasını sağlayacaktır.

3. Anayasa Değişikliğine Yönelik İtirazlar

Karabağ'ın Azerbaycan toprak bütünlüğünün parçası olarak tanınmasına karşı çıkışıyla bilinen Hayakve girişiminin koordinatörü Avetik Çelabyan, anayasa değişikliğinin Ermeni devletini aşındırmak ve ülkeyi Türkiye ve Azerbaycan'a bağlı yarı devlete dönüştürmeye dönük ortak bir çabanın ürünü olarak değerlendirmektedir. Çelabyan, Hayakve Girişiminin Bağımsızlık Bildirgesinde

44 "Ապաշրջափակվող ենթակառուցվածքները պետք է մնան այն պետության ինքնիշխանության ներքո, որի տարածքով անցնում են", *Times*, 2 Mart 2024, <https://times.am/984957/>

yer alan Ermenistan'ın ulusal hedeflerini destekleme konusundaki kararlılığını yineleyerek hükümetin “anti-ulusal gündemine” mevcut tüm yasal yollarla direneceklerini ifade etmektedir. Ermenistan Anayasasında yapılması düşünülen değişiklikleri Türkiye ve Azerbaycan'ın talepleri olarak nitelendiren gruplardan biri de Hayastan grubudur. Grubun milletvekili üyelerinden Artur Khachatryan, Ermenistan Ulusal Meclisi'nin 6 Şubat'taki oturumunda, mevcut durumu General Douglas MacArthur'un Japonya'nın 2. Dünya Savaşı'ndan sonra teslim olmasının ardından anayasa değişikliği talebi yapmasıyla karşılaştırarak önerilen değişikliklerin Ermenistan'ı zayıflatma amacındaki dış güçlerden etkilenebileceğini ifade etmiştir. Muhalefetin argümanlarından biri de anayasa değişikliklerinin Paşinyan'ın iktidarını sağlamlaştırma amacına hizmet ettiği yönündedir.

Diğer taraftan Azerbaycan ile ilişkilerin yeniden başlamasına ve Karabağ'da yeni bir statünün belirlenmesine karşı çıkan muhalefet, Erivan'da uzun bir süre “sivil direniş” adı verilen protesto gösterileri yapmıştır. Sokak protestoları, eski Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan desteğiyle ve militan, radikal ve dış destekli Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF) liderliğinde yürütülmüştür. Bu grup da Anayasa değişikliğine karşı çıkmaktadır.

ABD ve Fransa merkezli diaspora örgütleri de barış anlaşması sürecini durdurmaya ya da amacından saptırmaya dönük girişimlerde bulunmaktadır. Bu çerçevede ABD Başkanlık seçimleri öncesinde gündeme gelmesi nedeniyle dikkat çeken bir açıklamadan bahsetmek mümkündür. ABD Başkan aday adaylarından Robert F. Kennedy, diasporanın düzenlediği Kaliforniya'daki bir toplantıda, “... Artsakh da dahil olmak üzere Ermenilerin egemenlik, onur ve ülkelerini yeniden birleştirme hakları için verdiği mücadeleyi unutmayacağı ve ABD Başkanı olarak gücünü Ermenistan'ı barışçıl şekilde yeniden birleştirmek için kullanacağı”⁴⁵ yönündeki sözleri Bağımsızlık Deklarasyonuna kutsallık atfetmenin neticesi olarak değerlendirilmelidir. Diğer taraftan uzun bir sürece gereksinim duyan Anayasa reformunun en az bir yıl Ermenistan-Azerbaycan sınırında istikrarın korunmasına hizmet edeceği ve Ermenistan'a Kasım 2024'teki ABD Başkanlık seçimlerine kadar zaman kazandıracağı, böylece bir anayasa reformuna gerek kalmaksızın ABD'nin barış görüşmeleri için daha ciddi çaba sağlayacağı görüşü de savunulmaktadır.⁴⁶ Bu görüş,

45 RFK, Jr.: “I will do everything in my power to peacefully restore Armenian sovereignty of Artsakh”, *The Armenian Weekly*, 10 Ocak 2024, <https://armenianweekly.com/2024/01/10/rfk-jr-i-will-do-everything-in-my-power-to-peacefully-restore-armenian-sovereignty-of-artsakh/>

46 Ermeni siyasi analist Hakop Badalyan'ın görüşü için bkz. Arshaluis Mgdesyan, “Armenian PM's new constitution proposal faces uphill battle”, *Eurasia Net*, Şubat 2024, <https://eurasianet.org/armenian-pms-new-constitution-proposal-faces-uphill-battle>

dikkate alınmalıdır. ABD, Fransa, Rusya, İngiltere, İsrail ya da İran'ın barış görüşmelerine olası etkileri bir tarafa Ermenistan'ın yeni statükonun kalıcılaşmasının engellenmesine dönük beklentisi ve özellikle Ermeni diasporasının bu yönde etki yaratma çabası dikkate alındığında Anayasa değişikliği girişiminin ilerletilememesi de ihtimal dahilindedir.

Ermenistan muhalefeti, hükümeti Ermenistan ve Karabağ'ın ("Artsakh") yeniden birleşmesi ile ilgili olarak Bağımsızlık Bildirgesi'ne yapılan atıfların Anayasa'dan çıkarılmak istenmesi nedeniyle suçlamaktadır.⁴⁷ Karşı çıkışta kullanılan argümanlar, Karabağ'ın Azerbaycan'ın toprak parçası olduğunu kabul etmek ya da etmeyerek yeniden birleşmeye dönük politikalar yürütme konusunda Ermenistan'ın bir karar vermesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Bu nedenle kaçınılmaz olarak tartışılması gereken, Bağımsızlık Bildirgesi'ne anayasal bağlayıcılık tanınması sorunu olmaktadır. Bu sorun aşılmadan bölgede kalıcı barış ve istikrara giden yolda ilerlenmesi mümkün olmayacaktır.

4. Anayasa Değişikliği ve Uluslararası Anlaşmaların Kabulü

Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanacak tüm anlaşmaların ve Anayasa'da yapılacak değişikliklerin akıbetini belirleyecek olan bunların yürürlüğe giriş usulüdür. Diğer taraftan her iki durum da Anayasa Mahkemesinin Anayasaya uygunluk incelemesi gerçekleştirmesine açıktır. Hukuk ve siyaset arasındaki ilişki Anayasa Mahkemesi üyelerinin hangi organ tarafından atandığı, üyelerin görev süresi ve üzerlerindeki olası siyasi baskının kararlarına etkisi ve olası baskıları engellemek için alınan Anayasal önlemler gibi unsurlar ile uluslararası anlaşmaların hangi organca ve hangi aşamada Anayasa Mahkemesine götürüleceği hususları önemli olacaktır. Bu nedenle uluslararası anlaşmaların ve Anayasa değişikliklerinin tabi olduğu Anayasal hükümler incelenmelidir.

4.1. Anayasa Mahkemesinin Uluslararası Anlaşmaları ve Anayasa Değişikliklerini Denetleme Usulü

Yargı erki, Ermenistan Anayasasının Yedinci Bölümü'nde, 162-157. maddeler arasında düzenlenmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti'nde yargılama sadece mahkemeler tarafından Anayasa ve yasalara uygun olarak gerçekleştirilir. Adaletin işleyişine müdahale yasaktır. (m. 162) Olağanüstü mahkemelerin

47 "Armenian constitutional reform sparks concerns", The Armenian Weekly, 7 Şubat 2024, <https://armenianweekly.com/2024/02/07/armenian-constitutional-reform-sparks-concerns/>

kurulması yasaktır. Anayasa Mahkemesi, Temyiz Mahkemesi, genel yetkili ilk derece mahkemeleri ve idari mahkeme faaliyet gösterir. Kanunda öngörülen hallerde ihtisas mahkemeleri kurulabilir. (m.163) 2015 Anayasasında 2005'teki düzenlemeye göre Anayasa Mahkemesi ile ilgili yetkileri ve hangi kurumların hangi konuları Anayasa Mahkemesine götürebileceği yine kazuistik yöntemle (olası her somut durumu açıklığa kavuşturacak şekilde) düzenlenmiştir. Bu konuda herhangi bir şüpheye mahal bırakılmamıştır. Anayasa Mahkemesi yargıçları, milletvekillerinin en az beşte üçünün oyuyla Ulusal Meclis tarafından 12 yıl için seçilir. Anayasa Mahkemesi, üçü cumhurbaşkanının, üçü hükümetin, üçü de Hakimler Genel Kurulunun teklifi üzerine seçilecek dokuz yargıçtan oluşur.⁴⁸ Anayasa Mahkemesi başkanını ve başkan yardımcısını, yeniden seçilme hakkı olmaksızın altı yıl süreyle kendi üyeleri arasından seçer. (m.166) Anayasa Mahkemesinin yetkileri 178. maddede düzenlenmiştir. 3. fıkrada uluslararası anlaşmanın onaylanmasından önce burada yer alan yükümlülüklerin Anayasaya uygunluğunu tespit etmek yetkisi düzenlenmiştir. M.168/f.3'te öngörülen durumda Anayasa Mahkemesine başvuru yapabilecek organ Hükümet olarak belirlenmiştir. (m.169/f.3)

2005 Anayasasında uluslararası anlaşmaların Anayasaya uygunluğu tespiti hakkında Anayasa Mahkemesine başvuru yetkisi Cumhurbaşkanı makamındaydı. 2015 değişikliği ile parlamenter sisteme dönülürken aynı zamanda uluslararası anlaşmaların Anayasa Mahkemesine götürülmesi (m.100/f.2, 2005 Anayasası) yetkisi Cumhurbaşkanı tarafından alınarak Hükümete verilmiştir. Denetime “anlaşmanın yapılmasından önce” götürülüyor olması da önemlidir. Zira koşullar gereği bir anlaşmayı imzalayan Hükümetin sonradan Anayasa Mahkemesinin uygun görmeme kararı gerekçesiyle anlaşmayı yürürlüğe sokmama ihtimali bertaraf edilmiş olmaktadır.⁴⁹ Ayrıca Hükümetin uluslararası anlaşma imzalama iradesi ve yetkisi yargı denetimine tabi tutulmamış olmaktadır.

48 2005 Anayasasında Anayasa Mahkemesi Hakimlerinin beşini Ulusal Meclis, dördünü Cumhurbaşkanı atamaktaydı. (m.99)

49 Ermenistan ve Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesini öngören protokoller, Cumhurbaşkanı tarafından Anayasa mahkemesine götürülmüş; Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010 tarihli kararında protokollerini Anayasaya uygun bularak Ermenistan parlamentosunun tartışıp onaylanmasının önünü açmış ancak gerekçeli kararında protokollerini işlevsiz bırakan yorumlarda bulunmuştur. Bunlar arasında protokol metninde yer alan “tarih alt komisyonunun” 1915 olaylarının “soykırım” olduğunun uluslararası alanda tanınmasını desteklemek amacıyla kurulduğu yorumu ve “uluslararası hukuk anlaşmalarıyla tanımlandığı şekilde karşılıklı sınırlara saygı duyulması” hükmünü de sadece 1990'dan sonra yapılan anlaşmalar için geçerli olduğu yönündeki yorumu bulunmaktadır. Mahkeme, “Ankara ve Erivan arasında üstlenilen karşılıklı yükümlülüklerin “münhasıran ikili nitelikte olduğu ve herhangi bir üçüncü tarafı veya protokollerini imzalayan üçüncü taraflarla olan ilişkileri ilgilendirmeyeceği” yorumuna da yer vermiş böylece dolaylı olarak Türkiye-Ermenistan anlaşmalarının Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığına ve Karabağ meselesine etkisi olmayacağı söylemiştir. Türk Dışişleri Bakanlığı 18 Ocak 2010'da Anayasa Mahkemesinin kararını, protokollerin müzakere edilmesinin gerekçesini ve temel hedefini baltalayan ön koşullar koymakla eleştirmiştir.

2015 Anayasası, m.169/f.2’de Anayasasının değiştirilmesi, milletler üstü kuruluşlara katılma ya da toprak değişikliğine ilişkin konularda m.168/f.2’deki durumlarda yani “anayasa değişikliği taslağının ve referanduma sunulan yasal düzenleme taslaklarının kabul edilmesinden önce” bunların Anayasa’ya uygunluğunun denetlenmesi için Anayasa Mahkemesine götürme yetkisi Ulusal Meclisindir.

4.2. Anayasa Değişikliği ve Uluslararası Anlaşmaların Kabulü Usulü

Uluslararası anlaşmaların Onaylanması, Askıya Alınması veya Feragat Edilmesi başlıklı 116. maddenin 2. fıkrası, Ulusal Meclisin Hükümetin teklifi üzerine milletvekillerinin toplam sayısının oy çokluğuyla (52 vekil) bir yasa kabul etmek suretiyle uluslararası anlaşmaları onaylayacağını, askıya alacağını ve reddedeceğini düzenlemektedir. Aynı maddenin 3. fıkrası Anayasaya aykırı uluslararası anlaşmaların onaylanmayacağını düzenlemektedir. Bu çerçevede mevcut Anayasa uyarınca Ermenistan’ın imzalayacağı bir anlaşma, Hükümet tarafından imza öncesinde Anayasa Mahkemesine Anayasaya uygunluk denetimi için götürülebilecektir (m. 169/3) ve bu anlaşma Ulusal Meclis’te oy çokluğuyla onaylanabilecektir. (m.116/2)

Anayasa değişikliğinde ise Ulusal Meclis değişikliğe ilişkin taslağı Anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere Anayasa Mahkemesine götürebilecektir. (m.169/2) Anayasanın kabulü ve değiştirilmesi usulü 202. maddede öngörülmüştür. Anayasanın 1-3,7,10, ve 15. Bölümleri ile birlikte sayılan bazı maddelerinde yapılacak değişikliklerin ancak halkoylaması ile yapılabileceği düzenlenmiştir. Sayılan maddeler arasında Cumhurbaşkanının durumunu ve görevlerini (m.123), görev süresi ve şartlarını (m.124), seçim usulünü (m.125) düzenleyen maddeler de bulunmaktadır. Bu çerçevede yapılacak Anayasa değişikliğinde Cumhurbaşkanının yetkilerini arttıran hükümler bulunuyorsa Anayasayı kabul etme veya değiştirme girişiminde bulunma hakkı milletvekillerinin en az üçte birinin (34 milletvekili), Hükümetin veya oy hakkına sahip 200 bin vatandaşa aittir. Ulusal Meclis taslağı referanduma sunma kararını milletvekillerinin en az üçte iki çoğunluğunun oyuyla alabilecektir. Ulusal Meclis 101 milletvekilinden oluştuğu için Anayasa taslağını referanduma götürmek için gereken yeter sayı 68’dir.⁵⁰ Anayasa değişikliğinin referandumla yapılması usulünün nerdeyse kural olduğunu ifade etmek mümkündür. 1,2,3,7,10 ve 15. Bölümlerin tamamında yapılacak değişiklikler için referandum usulü öngörülmüştür. Ayrıca Ulusal Meclisinin

50 Ulusal Meclis toplantı nisabı ise milletvekillerinin yarısından fazlasının oturumun başında kayıt yaptırması halinde yeter sayıya ulaşıldığı şeklinde düzenlenmiştir. (m.102)

durumu ve görevleri (m.88), Ulusal Meclisin seçimi usulü (m.89/3) ve görev süresi (m.90/1), Meclis içtüzüğü, Seçim, Yargı, Anayasa Mahkemesi, Referandum, Partiler ve İnsan Hakları Savunucusu Kanunlarının kabulüne ilişkin gerekli milletvekili sayısını düzenleyen (m.103/2), Ulusal Meclis Soruşturma Komisyonları (m.108), Başbakanı güvensizlik ifade etme usullerini düzenleyen (m.115), sıkıyönetim, (m.119) olağanüstü hal (m.120), Hükümetin durumu ve görevleri (m.146), Başbakanın seçilmesi ve Atanması (m.149), silahlı kuvvetler (m.155), Merkez Bankasının Ermenistan Cumhuriyetinin para birimi olan Ermeni Dramını çıkarmasını düzenleyen (m.200/4) maddeler için değişikliğin Cumhurbaşkanının görev, yetki ve seçilme usulünü düzenleyen maddelerde olduğu gibi ancak referandum usulüyle yapılacağı öngörülmüştür.

Sayılanlar dışında kalan maddelerde yapılacak değişikliklerin milletvekillerinin en az üçte ikisinin oyuyla (68 olumlu oy) kabul edileceği düzenlenmiştir. Bu kapsamdaki maddeler için değişiklik önerisi milletvekillerinin en az dörtte birinin (26 vekil) önerisi veya Hükümet ya da 150 bin seçmenin önerisi ile Meclise getirilebilecektir. (m.202/f.2) Bu şekilde getirilen Anayasa değişikliği tasarısı Ulusal Meclis'te kabul edilmediği takdirde milletvekillerinin en az beşte üçünün oyu (61 oy) ile alınacak kararla referanduma sunulabilecektir. (m.202/f.3) 2017 tarihli Referandum Kanunu gereği referanduma gidilmesini gerektiren tüm koşullarda referandum çağrısı Cumhurbaşkanı tarafından yapılmaktadır. (Referandum Kanunu m.10-12)

Kanımızca Anayasanın Başlangıç hükmüne ilişkin değişiklik 202. maddenin 1. fıkrasında tek tek sayılan hallerden biri olmadığı için 2. fıkrasında sayılan usule tabidir. Ulusal Meclis'te yapılacak oylamayla ve 68 vekilin olumlu oyuyla değişikliğin kabulü mümkündür. Ancak hem erkler arası ilişkilerin yeniden düzenlenmesine ilişkin çalışmaların Anayasa taslağında olması hem de Başlangıç kısmının atıfta bulunduğu Bağımsızlık Deklarasyonuna Anayasa üstü nitelik yüklemek isteyen tarafların itirazları nedeniyle Anayasa değişikliğindeki meşruiyetin daha üst sınırdan sağlanmak istenmesi mümkündür. Bu durumda referandum sunulan kanun, referanduma katılanların yarısından fazlası tarafından lehte oy kullanılması durumunda kabul edilmiş sayılacaktır. Ancak bu sayı, referanduma katılma hakkı bulunan vatandaşların dörtte birinden az olmamalıdır. (m. 207) Aynı husus Referandum Kanununda da tekrar edilmiştir. (Referandum Kanunu m.35)

2021 parlamento seçimlerinde seçmen sayısı 2 milyon 600 bin olarak kaydedilmiştir. Bu durumda seçmenlerin en az 650 bininin katılım göstereceği bir referandumda 325 bin (+1) lehte oyla Anayasa değişikliğine ilişkin kanun onaylanmış sayılacaktır. Karşılaştırma kolaylığı sağlanması bakımından 20

Haziran 2021 genel seçimlerinde katılımın yüzde 49,37 oranında (toplam seçmenin yaklaşık yarısı) gerçekleştiği⁵¹ ve toplam 1.281.375 seçmenin oy kullandığı dikkate alınabilecektir. Anayasa değişikliğini gündeme getiren Nikol Paşinyan'ın bu seçimde aldığı oy 688 bin ve bunun toplam oylara oranı da yüzde 53,95'tir.

Paşinyan'ın son seçimde aldığı oy, bir anayasa değişikliği referandumunun sonucunu belirleyici değil, ancak Azerbaycan'a karşısında Karabağ Savaşının kaybedilmesinden sonra kendisinin sorumlu gösterilmesi nedeniyle halkın görüşünü almak üzere erken seçime giderek aldığı netice olması bakımından önemli bir göstergedir. Savaşın, dolayısıyla Karabağ topraklarıyla birleşme ihtimalinin kaybedilmesine rağmen “barış görüşmeleri dışındaki her ihtimalin bir felaket olacağı” görüşünü savunan Paşinyan'ın yeniden seçilmesi, halkın barış ortamının sağlanmasına dönük talebinin yansıması olarak değerlendirilmeye müsaittir.

SONUÇ

Ermenistan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra dönemin koşulları ve anlayışı çerçevesinde bir anayasa oluşturmuştur. Sonrasında on yılda bir anayasada yönetim sistemini de değiştiren önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Temel hak ve hürriyetleri düzenleyen madde sayısı her bir anayasada sayıca artmış, uluslararası hukukun bu alandaki kazanımlarıyla eşgüdüm yakalanabilmiştir. Yönetim modeli olarak parlamenter sistem de yarı başkanlık sistemi de denenmiş 2015 Anayasası ile parlamenter sisteme dönmüş ancak etkin yönetim ihtiyacı giderilemediği gibi çağdaş demokrasileri yakalamada da tam bir başarı gösterilememiştir. Güçler ayrılığı sağlanmış ancak gücün sonunda tek bir elde toplanması engellenememiştir. Nitekim anayasa ve hükümet sistemlerinde sık değişikliğe gidilmesinin nedenlerinden birisi öne çıkan gücü frenleme ihtiyacının doğmasıdır.

Anayasanın ayrıntılı şekilde hazırlanmasına rağmen genellikle yürütme erkinin öngörülenden daha fazla yetkiyi kullanma eğilimi, hukukun üstünlüğü ilkesinin zaman zaman kâğıt üzerinde kalmasıyla ilgili olsa gerektir. Şeffaflık, hesap verebilirlik ve demokratik denetim unsurlarında da

51 Seçim sonucu dokümanı için bkz., <https://res.elections.am/images/doc/20.06.21n.pdf>; ayrıcaarşiv linki için bkz., <https://web.archive.org/web/20210622141720/https://res.elections.am/images/doc/20.06.21n.pdf>; “CEC shares final results of snap elections: Pashinyan's party has 53.91%, Kocharyan's bloc has 21.09%”, *News*, 27 Haziran 2021, https://news.am/eng/news/651069.html#google_vignette

özellikle basın özgürlüğü önündeki engeller nedeniyle eksiklikler yaşanmaktadır. Bunların tamamı etkin yönetimin sağlanması ve demokrasinin hayat bulabilmesi, böylece demokratik bir siyasi kültürün oluşması için gereken unsurlardır. Bugüne dek yapılan anayasaların (anayasa değişikliklerinin) iktidardaki gücün tercihleri doğrultusunda şekillenmesi, iktidar değişikliği ile birlikte yeni bir anayasa ihtiyacından bahsedilmesine sebep olmaktadır. Şimdi yine bir anayasa değişikliği ihtiyacından bahsedilmektedir ve etkin yönetim gereksiniminin parlamenter sistemin korunduğu bir modelde cumhurbaşkanının yetkilerinin arttırılarak ve parlamentoda da iktidar partisi ya da grubu dışında kalanların yürütme erki üzerindeki denetimini arttırarak çözülmesi tartışılan hususlardandır. Olası değişikliklerin dozajı Hükümetin yönetme beceri ve kabiliyetlerini olağandan fazla yavaşlatacak olursa sistemde tıkanma yaşanacak ve yeniden anayasa değişikliği ihtiyacı konuşulur olacaktır.

Sistemin performans testi, etkinlik ve istikrardır.⁵² Ermenistan'ın hükümet sistemi Paşinyan döneminde istikrarı sağlamış görünmekte, ancak etkinliğini artırma ihtiyacı duymaktadır. Muhtemelen etkinliği artırma Paşinyan iktidarı, muhalefet ve Anayasa Reformları Konseyi için farklı anlamlar ifade etmektedir. Cumhurbaşkanının yetkilerinin arttırılarak veya sembolik düzeyde tutulmakla birlikte halk tarafından seçiminin getirilmesi, parlamenter sistem içerisinde gerçekleşecek olsa bile siyasi kültürün demokrasiyi pekiştirmede yeterli mesafe alamamış olması nedeniyle sistemi ve ülke istikrarını zorlayıcı etkileri getirecektir.

Gündemdeki anayasa değişikliği çalışması sadece gücün yeniden dağıtılmasıyla ilgili değildir. Nikol Paşinyan'ın Anayasa değişikliğini gündeme getirirken vurguladığı husus da etkin yönetim ihtiyacı değildir. Esasen Paşinyan, Anayasanın revize edilmesini değil, yeniden yazılması gereğini dile getirmektedir. Zira üç anayasa değişikliği gerçekleştirilmiş, her birinde bilhassa temel hak ve hürriyetler, uluslararası ilişkiler ve uluslararası hukukun gelişen konularını yakalamak bakımından daha çağdaş bir anayasaya ulaşılmış, ancak Bağımsızlık Beyannamesine atıf yapılan Başlangıç kısmı aynı kalmıştır. Kuşkusuz ki bağımsız, sosyal bir hukuk devleti olmaya dönük ilkelerin Anayasasının temelini oluşturması normaldir, ancak Bağımsızlık Beyannamesine yapılan atıf nedeniyle Anayasa Mahkemesi 2010'daki kararında, Bağımsızlık Beyannamesini de Anayasal hüküm niteliğinde değerlendirmeye almış ve Beyannamedeki savaş nedeni sayılabilecek ifadelere öncelik vermiştir. Yarattığı içtihat yeni anayasaya

52 Levent Gönenç, "Türkiye'de Hükümet Sistem Değişikliği Tartışmaları Olanaklar ve Olasılıklar Üzerine Bir Çalışma Notu", *Başkanlık Sistemi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2005, ss.1- 12

uygunluk denetimlerinde de benzer bir durumun yaşanabileceğinin göstergesidir. Beyanname, Türkiye topraklarının bir kısmını “Batı Ermenistan” olarak nitelemekte, devlet armasına Ağrı Dağı’ını yerleştirmekte ve Karabağ’la birleşme niyetini beyan etmektedir. Beyanname çağın, fiili durumun, uluslararası hukukun gerisinde kalmıştır, ancak Anayasa ile bağı kesilmediği müddetçe Ermenistan’ı olumsuz etkileyecek, komşularıyla istikrarlı, sürdürülebilir bir barış ortamı yaratmasını da engelleyecektir.

Gücün nasıl dağıtılacağı hususunun fazlaca gündemde kalması, Ermenistan iktidarının yöneldiği görülen amaca ulaşmasını güçleştirebilecektir. Güçler arası dengenin yeniden düzenlenmesi bir ihtiyaç ise de kamuoyunun Anayasanın Başlangıç kısmındaki değişiklik arayışının nedenleri konusunda daha fazla aydınlatılması sürecin daha sağlıklı ilerleyebilmesi için gereklidir. Farklı bir dönemin arayışlarını yansıtan Bağımsızlık Beyannamesinin Anayasa ile bağının kesilmesinin bir yenilgi neticesi değil günün koşullarının gereği olduğu mevzusunun işlenmesi, Anayasal dönüşüme eşlik etmesi gereken zihinsel dönüşüme fırsat tanıyacaktır.

Aksi yöndeki görüşlerin de varlığına rağmen değiştirilemez maddeler açıkça sayıldığı ve Anayasa yazım tarzı her somut durumu değerlendirecek kadar ayrıntılı olduğu için Anayasanın Başlangıç kısmının değiştirilmesinin mümkün olduğu görüşündeyiz. Bugüne dek değiştirilmemiş olması, değiştirilemeyeceği yaklaşımının kabul görmesinden ziyade, değişikliği yapan iktidarların güçlerini ve sistemlerini korumanın da bir yolu olarak Karabağ’la birleşme siyaseti yürütmesiyle ilgilidir. Nitekim 2020 savaşından önce Karabağ meselesinin çözümsüz kalması nedeniyle oluşan statükodan orta ve uzun vadede önce belediyeler seviyesinde sonra devletler seviyesinde tanınma kazanma ihtimali siyaseti de yürütülmekteydi.⁵³ Bağımsızlık Beyannamesine Anayasanın girişinde yapılan atıf da bu siyasete hizmet etmekteydi. Ancak Karabağ savaşının jeopolitik gerçekleri değiştirmesi, bu değişikliğin uluslararası hukukun sınırları içerisinde gerçekleşmiş olması, yeni bir statükonun kendini dayatması ve Ermenistan’da Karabağ siyasetinin yarattığı yükün farkına varılması bu

53 9 Ekim 2020’de Paris yakınlarındaki Alfortville şehir meclisi, 19 Ekim 2020’de Vienne şehir meclisi, Karabağ’daki sözde yönetimi tanıma kararı almıştır. Fransa Senatosu, Paris hükümetini sözde ‘Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’ni tanımaya çağıran tavsiye niteliğindeki kararı kabul etmiştir. Fransa Ulusal Meclisi de Ermenistan-Azerbaycan arasında barış görüşmelerinin başlamasına yakın bir zamanda benzer bir kararı üçe karşı 188 oyla parlamentodan geçirmiştir. Gözde Kılıç Yaşın, “Azerbaycan-Ermenistan Barış Görüşmelerinin Aktörleri”, *AVİM* Analiz No: 2022/24, 27 Ekim 2022, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AZERBAYCAN-ERMENISTAN-BARIS-GORUSMELERININ-AKTORLERI>; “Fransız Senatosu, sözde ‘Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’ni tanıdı”, *Anadolu Ajansı*, 25 Kasım 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransiz-senatosu-sozde-daglik-karaba-g-cumhuriyetini-tanidi/2056128>

siyaseti de Bağımsızlık Beyannamesi'nin yayımlanma hedeflerine bağlılık gereğini de ortadan kaldırmıştır. Öte yandan Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın ihtiyacın Anayasa'nın revize edilmesinden ziyade yeniden yazılması olduğunu ifade etmesi, asli kurucu iktidara ve onun önceden belirlenmiş usullere uymak koşuluyla Anayasa'nın Başlangıç hükümlerinde dilediği değişikliği yapabilmesine işaret etmektedir.

Anayasa değişikliğinin geniş bir meşruiyet tabanı gerektirdiği açıktır. Mevcut Anayasanın bu tür değişikliklerde izlenecek usule ilişkin düzenlemesi, seçmenlerin en az dörtte birinin ilgili referanduma katılması ve katılanların da yarısından fazlasının yeni Anayasa lehine oy kullanması yönündedir. (m. 207) Bu da 650 bin seçmenin referanduma katılması ve 325 bin (+1) lehte oy kullanılması anlamına gelmektedir. Genel seçimlere katılım oranları, referandum için gereken sayıya ulaşılabilir olduğunu göstermektedir. Açık ki yeni Anayasa için daha geniş bir meşruiyete ulaşılması şart değildir, ama yeni sistemin kurulmasına dönük itirazları ortadan kaldırması ve sürekliliğini sağlaması bakımından önemlidir. Mümkün olduğunca çok siyasi gücün değişiklik üzerinde uzlaşma sağlaması ve toplumun daha büyük kesiminin mutabakata varması istikrarlı bir anayasa ve sistem yaratacaktır. Çünkü hükümet sistemi, temel hak ve özgürlükler, gücün dağılım usulleri oylanırken aynı zamanda devletin rejimi, kimliği, ütopyası, gelecek kurgusu, dünya görüşü de oylanmış olacaktır.

Değişiklik sadece anayasa hukuku meselesi olmayacaktır. Kimlik meselesinin gözden geçirilmesi gündeme gelecektir. Siyaset-okullar-kilise-ordu gibi kimlik üretmede başat rol oynayan kurumların son 30 yılda yükledikleri bilhassa intikam ve hak görülen toprak parçalarına ulaşma hedeflerine ilişkin olan kimlik bilgisinin sorgulanması söz konusudur. Bu nedenle böyle bir değişim Ermenistan'ın kendisi için reform olacaktır. Ancak sonraki nesilleri de kapsayan barış, istikrar, güven, refah ortamı getireceği için öncelikle Ermenistan'a hizmet edecektir.

Azerbaycan ve Ermenistan müzakere süreci ve barış anlaşmasının imzalanması, bir yönüyle jeopolitik rekabetin bölgeye nasıl yansıtacağıyla, güç ve nüfuz dengesinin nasıl sağlanacağıyla ilgilidir. Barış ve istikrarın sağlanması da yeni bir güç ve nüfuz dengesi getirecektir. Bugün bölgenin tamamını kapsayacak ve etkileyecek olan barış, istikrar, refah ve güvenlik iki ülke arasında kalıcı ve sürdürülebilir bir barışın sağlanmasına bağlıdır. Ermenistan ve Azerbaycan'ın birbirinin toprak bütünlüğünü ve sınırlarını tanıması da böylesi bir anlaşmanın ön koşuludur. Ermenistan için güveni sağlamanın, imzalanacak bir anlaşmaya sadık olunacağı güvencesini yaratmanın yolu, Karabağ'a ilişkin hedef ve emellerinden vazgeçtiğini ortaya

koyabilmek, bunu kendi kamuoyuna, diasporasına ve dünya kamuoyuna ilan etmektir. Karabağ'la birleşme idealini hedef olarak koyan bir Anayasa ile bunu yapması mümkün değildir. Bu nedenle Bağımsızlık Bildirgesi'ni geride bırakan ve günün koşullarına, bölgenin fiili gerçeklerine, değişen jeopolitik dinamiklere uygun düşen, rasyonel ve çağdaş bir Anayasa belirlemesi kaçınılmazdır. Yeni anayasa, Türkiye ve Azerbaycan ile barışın ve işbirliğinin sağlanmasına yardımcı olabilecek ve bölgede geniş çaplı bir değişime yol açabilecektir.

Kaynakça

ATAR, Yavuz, *Demokrasilerde Anayasa Yapımı ve Anayasal Değişimin Dinamikleri*, Mimoza Yayın, Konya, 2000.

ATAY, Ender Ethem, “Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XII, S.1-2, 2008, ss. 503-549.

ELGİE, Robert, “The politics of Semi-Presidentialism”, *Semi-Presidentialism in Europe* (Ed. Robert Elgie), Oxford University Press, 1999.

ERDAL, Muhammed, “Anayasa Kurallarının Kademelenendirilmesi Sorunu”, *TBB Dergisi*, S. 76, 2008, ss. 165-200.

ESEN, Bülent Nuri, *Anayasa Hukuku Genel Esaslar*, Ankara 1970.

GÖNENÇ, Levent, *Ayrıntılı Anayasa-Çerçeve Anayasa Tartışması*, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı, Politika Notu, N.201243, Ağustos 2012.

GÖZLER, Kemal, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, Ekin Yayınevi, Bursa 2010.

HERZOG, Roman, “Anayasal Normlar Hiyerarşisi ve Temel Hakların Korunmasındaki İşlevi”, çev.: Ümit Özdağ, VIII. *Avrupa Anayasa Mahkemeleri Konferansı*, Ankara 7-10 Mayıs 1990, Ankara, Anayasa Mahkemesi Yayınları, c. 3,1990.

LIJPHART, Arend, *Patterns of Democracy: Government Forms & Performance in ThirtySix Countries*, New Haven, Yale University Press, 2012.

MANASYAN, Anahit, “The Issue of The Development of The Preamble to The Armenian Constitution: From Theory To Practice”, *Revista INJ-The Journal of the National Institute of Justice*, Nr. 1(48), 2019, pp. 46-51.

MELTON, James, *The Endurance of National Constitutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009

ONAR, Erdal “Türkiye'nin Başkanlık veya Yarı-Başkanlık Sistemine Geçmesi Düşünülmeli midir?”, *Başkanlık Sistemi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2005, ss.71-104

ÖZBUDUN, Ergun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi Yay., Ankara 1993

ÖZBUDUN, Ergun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara 2004

TUNA, Oğul, “Ermenistan’da Aşırı Sağ Vesayet: Taşnaklar ve Karabağ Klanı İttifakı Paşinyan’a Karşı” *DSJOURNAL* 2 (2) (Aralık) 2021, ss. 137-154

VEDEL, Georges, “Temel Hukuki Seçenekler”, *BDT Ülkelerinde Demokrasiye Geçiş ve Anayasa Yapımı*, Ankara 1993

“Armenian constitutional reform sparks concerns”, *The Armenian Weekly*, 7 Şubat 2024, <https://armenianweekly.com/2024/02/07/armenian-constitutional-reform-sparks-concerns/>

Constitution of Armenia 1995 (rev. 2015), *Constitute Project*, https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015

Justice Ministry Proposes Minority Rule as Constitution Amendment, *Asbarez*, 22 Ocak 2024, <https://asbarez.com/justice-minister-proposes-minority-rule-as-constitution-amendment/>

KUTLESIC, Vladan, “Preambles of Constitutions – a comparative study of 194 current constitutions”, *Belgrade Bussines School, Serbia*, <https://www.constitutional-change.com/preambles-of-constitutions-a-comparative-study-of-194-current-constitutions>

NALBANDYAN, Naira, Սահմանադրական Բարեփոխումների Հանձնաժողովը որոշել է Պահպանել Կառավարման Խորհրդարանական մոդելը, հրաժարվել կայուն մեծամասնության հոդվածից, 15 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/30785660.html>.

YAŞIN, Gözde Kılıç, “Bulgaristan’ın Krizden Çıkış Hükümeti Gereksinimi”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No.2023 / 11 Nisan 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BULGARISTAN-IN-KRIZDEN-CIKIS-HUKUMETI-GEREKSINIMI>

Տաթևիկ Լազարյան, Հայաստանը չի Վերադառնա նախագահական կամ կիսանախագահական համակարգի, 1Aralık 2022, <https://www.azatutyun.am/a/32156681.html>

Yayın Geliş Tarihi: 05.02.2024

Yayına Kabul Tarihi: 10.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Öktem, Ahmet Can. "Kitap Tahlili: Bir Ermeni Teröristin İtirafı (The Legacy: Memoirs of An Armenian Patriot)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 189-197.

KİTAP TAHLİLİ

BİR ERMENİ TERÖRİSTİN İTİRAFLARI

(THE LEGACY: MEMOIRS OF AN ARMENIAN PATRIOT)

Ahmet Can ÖKTEM*

Yazar: Arşavir Şıracıyan

Başlık: Bir Ermeni Bir Teröristin İtirafı

Yayınevi: Kastaş Yayınları, 1997

ISBN: 975-7639-66-X

Dil: Türkçe

Sayfa Sayısı: 329

Özet: 1900 İstanbul doğumlu bir Ermeni olan ve Taşnaksutyun'un faaliyetlerine çocukluğunda yakından tanıklık edip, katılan Arşavir Şıracıyan, kitabında Nemesis Operasyonu kapsamında gerçekleştirmiş olduğu suikastların öncesi ve sonrasındaki anılarını anlatmaktadır. Şıracıyan hatıratını 1965 yılında yazmaya başlamış, kitabı ise ölümünden üç yıl sonra, 1976'da kızı Sonia Şıracıyan tarafından yayınlanmıştır. Söz konusu hatıra kitabı, 1982 tarihli Fransızca baskısından Türkçe'ye çevrilerek, 1997 ve 2006 yıllarında yayınlanmıştır. Yazar kitabında karşılaşmış olduğu birçok zorluğu ve tehlikeyi, görevlerindeki çeşitli süreçleri, radikal inançlarını ve birlikte çalışmış olduğu değişik Taşnak

* ORCID: 0000-0001-8627-7665
Bağımsız Araştırmacı

üyelerini anlatmaktadır. Bu kitap tahlilinde, Taşnaksutyun Örgütü ve Nemesis Operasyonu konusunda açıklama, ayrıca kitapta Türklere yönelik çok sayıda göze çarpan ağır hakaret ve ithamların, yalan ve tartışılır açıklamaların, hatıratların dikkat çeken kısımlarının bazı örnekleri verilip, üzerinde yorum yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arşavir Şıracıyan, Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun, Nemesis Operasyonu, Ermeni Terörü, Türk-Karşıtı Propaganda, Mavi Kitap, Vahe İhsan Eseyan, Sait Halim, Bahattin Şakir, Cemal Azmi

Abstract: Born in Istanbul in 1900, Arshavir Shiragian was an Armenian who closely witnessed and participated in the activities of the Dashnaksutyun as a child. In his book, Shiragian narrates his memoirs before and after the assassinations he carried out as part of Operation Nemesis. He began writing his memoirs in 1965 and his book was published by his daughter Sonia Shiragian, three years after his death in 1976. Shiragian's memoirs were translated to Turkish from the 1982 French edition and published in 1997 and 2006. The writer describes the numerous struggles and dangers he faced, the various phases within his tasks, his radical beliefs and the different Dashnak members he worked with. In this book review, explanations will be made regarding the Dashnaksutyun and Operation Nemesis. Additionally, there will be comments on some examples of the numerous insults and accusations against Turks, false and controversial statements, and striking parts of the memoirs.

Key Words: Arshavir Shiragian, Armenian Revolutionary Federation - Dashnaksutyun, Operation Nemesis, Armenian Terrorism, Anti-Turkish Propaganda, Blue Book, Vahé (İhsan) Essayan, Sait Halim, Bahattin Şakir, Cemal Azmi

Giriş

Okuyucu bu kitabı klasik bir polisiye romanına benzetebilir. Ancak, Taşnaklar adına silah tedariki, casusluk, suikast görevleri yürütmüş olan Taşnak Şıracıyan, kitabında kendisini bir film senaryosunun kararlı, becerikli, kurnaz, şartlara hızlıca uyum sağlayan, iyi rol yapan, yakalanması zor casusu şeklinde sunmaktadır. Bu casusun güvenlik görevlileriyle farklı yer ve koşullarda, uzaktan ve yakından birçok karşılaşması olacaktır. Okuyucu çeşitli vaziyetlerdeki hırs, vazife, zorluklarla mücadele, milli gurur, endişe, risk, tehlike, şans, dram ve benzer temaların varlığını defalarca hissedecektir. Böylesi kısımların okuyucuda hem sempati ve heyecan uyandırma hem de siyasi suikastı meşrulaştırma amacıyla yazılmış olabileceği akla gelmektedir.

Yazarın radikal inançları yanında, hatıratındaki farklı tecrübeler, koşullar, zorluklar ve tehlikeler bazı okuyucularda muhtemelen şaşkınlık ve şüphe uyandıracaktır. Şıracıyan'ın hatıratını 1965 yılında kaleme almaya başladığı kaydedilmektedir. Ermeni Meselesi'nin dünya kamuoyunun gündemine yeniden dâhil olduğu döneme denk gelmesi açısından, kitabın zamanlaması ayrıca dikkat çekicidir. Eğer Şıracıyan hatıralarını Nemesis Operasyonu döneminde yazmaya başlamamışsa ve hazırlarken güvenilir kaynak kullanmamış ise, bu durum kitabın güvenilirliği hususunda şüphelerin oluşmasına gerekecektir.

Taşnaksutyun ve Nemesis Operasyonu

Arşavir Şıracıyan, 1900 İstanbul doğumlu bir Ermeni'ydi. Şıracıyan ailesinin evi, kendisi gençken Taşnak liderlerinin toplantılar düzenlemiş olduğu bir mekân olmuş. Çocuk yaşta kendisine silah nakil ile saklama ve dış kaynaklardan bilgi toplama görevleri verilmiş (s. 45). Nemesis Operasyonu kapsamında Vahe İhsan Eseyan, Sait Halim Paşa, Dr. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi'ye karşı suikastları gerçekleştiren katil olmuştur. Nemesis Operasyonu kapsamındaki eylemler "İkinci Dönem Ermeni Terörü" olarak adlandırılmıştır. Taşnaksutyun'un bu "intikam" saldırıları, 24 Nisan ve 27 Mayıs 1915 tarihlerinde alınan kararların "sorumlularını cezalandırmak" üzere gerçekleştirilmiştir.

Küçük yaşta Taşnak inanç ve icraatlarını yakından izlemiş olan Şıracıyan, radikal Ermeni davasının bir savunucusu ve bir Türk düşmanı olmuştur. Taşnaksutyun ve Türklerle ilgili inançlarını birçok kısımda okuyucu ile paylaşmaktadır. Yazarın aşağıda kayıtlı bir yorumu, söz konusu inançlarına dair fikir vermektedir:

“Savaş sırasında belli bir miktarda silah saklamıştık. Taşnak Partisi liderleri onları saklamış olduğumuz yerlerden çıkartarak, temizlememizi ve daha güvenli yerlere nakletmemizi istedi. Bu işlemleri büyük bir gizlilik içinde yapmamız gerekiyordu. Gazeteler, katliamları mazur göstermenin yollarını aramaya başlamışlardı bile. Eğer Türkler, bizi silahları nakledeken suçüstü yakalarlarsa, her zamanki gibi gerçekleri çarpıtmak suretiyle, Taşnak Partisinin bu saldırgan tutumunun onları bu kıyımlara mecbur bıraktığını ilan edeceklerdi. Tabiatıyla, söz konusu bu silahların bütün bir savaş boyunca bir kere bile kullanılmaksızın İstanbul’da bekletilmiş olduğu hususuysa asla göz önüne alınmayacaktı. Aslında bugün bile katliamların sorumluluğunu inkâr ediyorlar. Görünüşe bakılırsa savaş esnasında geçen olayları unutmuş gibiler. Resmî Türk Tarihi ise, Hıristiyan Ermeniler olmalarının bedeli kendilerine canavarca ödetilerek kadın ve çocuklarıyla beraber katledilen, büyük çoğunluğu çiftçi, zanaatkâr ve tüccar olan silahsız ve apolitik, bir milyon iki yüz bin Ermeni’nin yok edilişinden kesinlikle bahsetmemektedir.” (s. 88)

Taşnaksutyun’un manifestosu, üyelerinin geçmiş faaliyetleri, gazetelerinin içeriğinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu’nda dönemin askeri ve ekonomik şartları dikkate alındığında, Şıracıyan’ın İstanbullu Taşnakların saklamış oldukları silahları hiç kullanmamış oldukları ve kullanmayacakları görüşüne inanmak akla yatkın bir tavır olmazdı. Taşnaksutyun’un 1891 yılında yayınlanan Manifestosu’nun, Türk yetkililerine karşı bir savaş ilanı niteliği taşıdığı açıktır. Taşnakların terör eylemleri, hem intikam ve meşru müdafaa gerekliliği algısıyla, hem de Ermenilerin desteğini ve büyük güçlerin müdahalesini teşvik etmek için Türklerin misilleme yapmasını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir.¹ 1896 yılında gerçekleştirilen Osmanlı Bankası saldırısı teröristlerinden olan Garegin Pastırmacıyan, 1920’lerin başlarında Nemesis Operasyonu’nu yönetmiştir. Taşnaksutyun’un resmî yayın organı olan Droşak (Bayrak) gazetesi, terörizmi açıkça desteklemiştir.² Şıracıyan’ın suikast görevlerinde temasta kalmış olduğu “İnfaz Bürosu”, Taşnak gazete Djagadamard’ın (Savaş Cephesi) binasında kurulmuştur (s. 87). Yazar ayrıca, dönem içinde Nürnberg Mahkemesi benzeri başka organın teşkil edilmemesinden ötürü, Taşnakların kendi mahkemelerini kurup, suçluları ölüme mahkûm ettiğine inanmıştır (s. 141).

1 Michael M. Gunter, *Armenian History and the Question of Genocide*, The United States: Palgrave Macmillan, 2011, 61-62, Taşnaksutyun’un Parti Programı ve İç Tüzüğü konusunda detaylı bilgi için okuyunuz, Halil Özşavlı, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak- İttihat Ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 41 (2012), 160-170.

2 Droşak (Bayrak) gazetesi konusunda detaylı bilgi için okuyunuz, Jean-Louis Mattei, “‘Droşak’ Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50 (2015), 384-388.

Yazar, Türk Polisi tarafından bir numaralı halk düşmanı kabul edildiğini, bununla beraber, tehlike anlarında bile silahını masumlara karşı kullanmayı düşünmemiş olduğunu yazmaktadır. Hiçbir zaman eli kanlı bir katil olmak istemediğini ve Türk Polisi dâhil olmak üzere, vazifesini yapan bir polise ateş etmemiş olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca üyesi olduğu Taşnak Teşkilatının öylesine topyekûn bir imha planının olmadığını iddia etmektedir (ss. 221-222). Taşnaksutyun'un kendilerini desteklemeyen Ermenilere ve karşıt görüşlü Taşnak üyelere karşı yürütmüş olduğu eylemler dikkate alındığında, bazı okuyucularda sempati uyandırabilecek böylesi açıklamalar şüphe yaratabilmektedir. Örneğin, Rahip Der Kasbar Vartanyan gibi bazı Ermeni din adamları, Taşnakların faaliyetlerine karşı çıktıkları için öldürülmüşlerdir. Buna karşın, Piskopos Mesrop Ter Movsesian gibi bazı Ermeni din görevlileri ise haraç kesme ve Taşnakların talimatlarına uymayan polis, jandarma ve sıradan Ermenilerin katledilmesi olaylarında yer almışlardır.³

Türlere Yönelik Çeşitli Ağır Yorumlar ve İddialar

Bir Taşnak terörist tarafından yazılmış bu kitabın birçok sayfasında Türklere yönelik ağır hakaret ve iftiralara, haliyle, rastlanacaktır. Kitabındaki ilginç karakterlerden Polis Eşref için yapmış olduğu bir yorumda, Eşref'in "bir Türk için olağan dışı denilebilecek türden akıllı" olduğunu kaydetmiştir. Eşref'in senelerce Şıracıyan'ı takip edip, ona tuzaklar kurmuş olmasına rağmen, hep kaybeden tarafta olduğunu yazmıştır (s. 207). Şıracıyan'ın kendisini kitabında akıllı avcıdan üstün dehaya sahip bir av şeklinde tasvir ettiği söylenebilir. Yazarın açıklamalarına bakılırsa, kendisinin Eşref ile tuhaf ve hatta küçümseyici denilebilecek bir ilişkisi varmış. Eşref ile birçok kez vakit geçirmiş olduğunu ve ona her zaman "bir kız kardeşmişçesine" muamele ettiğini de yazmıştır (s. 207). Ayrıca, Türk Polisi arasında namının yürümüş olduğunun farkında olan yazar, polisi defalarca şaşkına çevirmiş olduğunu (s. 116) ve kendisinin yakalanabilmesi için dâhiyane bir tuzak gerektiğini belirtmiştir (s. 222).

Yazar ayrıca, "ne vicdandan ne de kanundan haberdar binlerce sadisti" bünyesinde barındırmış olduğunu iddia ettiği Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilere karşı uyguladığı dehşet ve eziyetlerin metoduna değinirken, I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz Propaganda Ofisi tarafından James Bryce ile Arnold Toynbee'ye hazırlatılan ve yüksek oranda Türk aleyhtarlığı ve tarihi

3 Detaylı bilgi için okuyunuz, "Nemesis'in Kökenleri Ve Radikal Ermeni Milliyetçisi Terörizminin Arka Planı", *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No: 2023/17, 25 Mart 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NEMESIS-İN-KOKENLERİ-VE-RADİKAL-ERMENİ-MİLLİYETÇİSİ-TERÖRİZMİNİN-ARKA-PLANI>

çarpıtma içeren “Mavi Kitap”a atıfta bulunmuştur. Mavi Kitap’ta yer alan anlatılar, Sevk ve İskân ile 1915 Olayları’yla ilgili bazı önemli ayrıntılar içermiş olsa bile, anlatılan vahşetlerin çoğunluğunun kulaktan dolma bilgilere dayandığı görülmüştür. Mavi Kitap, gerçekleşen katliamlarda bu hükümetin sorumluluğunu kanıtlayan herhangi bir delil içermemektedir. Ayrıca Toynbee, 1966 yılında yazdığı özel bir mektupta, “İngiliz Hükümeti’nin Lord Bryce’tan Mavi Kitap’ı derlemesini istemesindeki amacın propaganda olduğunu” kabul etmiştir.⁴

Okuyucuda Şüphe Uyandırabilen Bölümler

Yazarın cebinde saklamış olduğu kanlı bir mendili kullanmak suretiyle, tüberküloz hastası numarası yapıp bir polis sorgusundan kurtulması (s. 143-144), ayrıca İtalya’da Tefvik Azmi, Rüstem Recep ve Münir Bey bir bankta oturup konuşurlarken, yazarın onları takip edip, dinleyebilmek üzere bankın çok yakınına kadar gizlice yaklaşmayı başaramış olması (s. 156), gerçekliği şüphe uyandıran çeşitli bölümlere örnektir.

Bazı okuyuculara şaşırtıcı, şüpheli ve hatta tanıdık gelen bölümlerden biri, Sait Halim suikastının sayfalarında görülecektir. Yazara göre, Sait Halim Paşa’nın atlı arabası durduğu sırada Şıracıyan arabasının içine giriyor, Paşa’yı vuruyor ve atların koşmaya başlaması üzerine, İtalyan arabacıya tabancasının kabzası ile vuruyor (s. 185). Oysa suikasta dair İtalyan gazetelerinde, arabacı Guglielmo Fiori’nin Şıracıyan’ın suikastın hemen ardından olay yerinden kaçtığı yönünde ifade verdiği kayıtlıdır.⁵

Girişte belirtildiği üzere, okuyucu Şıracıyan’ın birçok kez ve farklı koşullarda güvenlik görevlileriyle karşılaşmış olduğunu (bazen yakından, bazen uzaktan) görecektir. Bu karşılaşmalara karakol, liman, olay mahallinden uzaklaşması ve bilahare suikast mahalline geri dönüşü ve çeşitli polis barajları dâhildir. Örneğin yazar, Almanya’da Cemal Azmi’nin evine yakın bir oda tutmuş, daha sonra ev sahibesinin oğlunun Alman Gizli Servis Kuruluşu’nda Şef Muavini olduğunu öğrenmiş. Başta korku ve talihsizlik hissetmesine karşın, bir istihbarat görevlisinin evinde kiracı olmanın işine yarayacağını düşünmüş (s. 237). Zayıf Almancasına rağmen yazar, sözlük kullanmak suretiyle, Şef Muavini Herr Sack’ın güvenini kazanmış, birlikte çokça vakit geçirerek

4 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey – A Disputed Genocide*, The United States: The University of Utah Press, 2005, 137-139.

5 Mevlüt Çelebi, “İtalya’da Ermeni Terörü: İtalyan Basınında Sait Halim Paşa Suikastı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Güz 2022, 106, 499.

arkadaş olmuşlar. Bahattin Şakir ve Cemal Azmi suikastlarının soruşturmalarında Herr Sack da yer almış. Herr Sack, Berberian adlı ve dosyası kabarık bir Ermeni'nin birinci dereceden şüpheli olarak tutuklandığını Şıracıyan'a bildirmiş. Şıracıyan, Berberian'ın yüzünün kendisine tıpatıp benzediğini Taşnak arkadaşlarından öğrenmiş. İlginçtir ki, yazarın anlattıklarına bakılacak olursa, Şıracıyan Berlin'den suikasttan bir ay sonra ayrılmış ve bunun öncesinde Sack, ne karakoldaki Berberian'ı, ne de Türk Gizli Servisi tarafından Türkiye'den Almanya'ya getirilen Şıracıyan fotoğrafını görebilmiş (s. 288-289, 294, 302). Hatıratında Alman Sack ile ilgili bölümler akla polisiye/casusluk film senaryolarını (burnunun dibindeki suçludan şüphelenmeyen dedektif karakteri gibi) getiriyor ve okuyucuda şüphe uyandırıyor.

Yazarın Polis Eşref ile yaşamış olduğu iki olay okuyucunun dikkatini çekecektir. İlkinde, Eşref'in yer aldığı bir polis devriyesi, Şıracıyan evine gelip, evde saklanmış olan kaçak Ermenileri aramaya başlar. Uzunca bir uğraşın ardından, görevliler sonuç alamadan evi terk eder. Ancak, Eşref aynı gün eve tekrar gelir ve evdeki gizli bölümün bulunduğu odaya girer. Eşref kaçak Ermenilerin arkasında saklandıkları duvara baktığı sırada, yazar odadaki bir sandığı ayağına düşürüp, ayağı kırılmış numarası yaparak, Eşref'i görevinden vazgeçirir (s. 75-83). İkincisinde yazar, Taşnaklar tarafından hain olarak görülen Vahe İhsan Eseyan'ı katletmesinden sonraki bir tarihte, berberde tıraş olurken yan koltukta Eşref'i görür. Birbirlerine selam vermelerinden sonra, yazar tabancasını çekmek suretiyle, Eşref'in tıraş sonuna kadar koltuğundan kımıldamamasını sağlar, tıraş faslı sona erdikten sonra her ikisinin de ücretini öder. Aralarında ilginç bir diyalog geçer ve yazar Eşref'ten beş dakika daha berberden ayrılmamasını ve karakola uğramaksızın doğrudan evine gitmesini rica eder (s. 207-209).

Bir başka şaşırtıcı kısım, yazarın Bulgaristan'da karşılaştığı Türk Gizli Servisçileri tarafından tutuklanmak veya öldürülmek üzere olduğu bölümdür. Söz konusu bölümde, tesadüfe bakın ki, olay yerine gelen ve sonradan yazarın kurtulmasına yardımcı olan polis müfettişi hem İhtilalci Makedon Partisi üyesi, hem Taşnaksutyun'un Merkez Komitesi Başkanı ile arkadaş, hem de Taşnaksutyun'un kurucularından Kristapor Mikaelyan⁶ ile daha önce çalışmış biriymiş (s. 308-319). Yazar, bir Makedon milliyetçisi olmasından ötürü Osmanlı Yönetimi'ne karşı olan ve Ermeni davasına sempati duyan bu polisin yardımı sayesinde, Türk Gizli Servisçilerin elinden kurtulmayı başarıyor.

6 Kristapor Mikaelyan konusunda detaylı bilgi için okuyunuz, Ahmet Can Öktem, "Ermeni Devrimci Federasyonu'nun Kurucularından Ve Ermeni Terörizminin Öncülerinden Kristapor Mikaelyan", *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Yorum No: 2021/21, 8 Nisan 2021, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENI-DEVRIMCI-FEDERASYONU-NUN-KURUCULARINDAN-VE-ERMENI-TERORIZMININ-ONCULERINDEN-KRISTAPOR-MIKAELIAN>

Bazı İzlenimler

Bir Taşnak teröristi tarafından yazılan bu kitap, her ne kadar yalan, tek-yönlü ve tartışılır bilgiler içerse de Taşnak Hareketinin iç yüzünü, radikal Ermeni düşünce yapısını, Ermeni cinayetlerine dair bazı ayrıntıları birinci elden anlatıp fikir vermesi açısından fayda sağlayacak bir kaynaktır.

Türkçe başlıkta “İtirafıları” ve “Terörist” kelimelerine dikkat eden okuyucunun, yazarın geçmiş faaliyetlerinden ötürü bir pişmanlık içinde olduğunu düşünmesi, yanıltıcı bir tahmindir. Radikal Ermeni milliyetçi terörist olan Şıracıyan, gerçekleştirmiş olduğu suikastlar ve diğer faaliyetlerinden gurur duyduğunu okuyucuya açıkça ifade etmektedir. Örneğin, Berlin’den ayrılırken birlikte yaşamış olduğu Alman aileye yalanlar söyleyip, sevdiği bu insanları kullanmak zorunda kalmış olduğunu itiraf etmiştir. Ancak, ardından duygusallığı bir kenara bırakarak, yegâne pişmanlığının Enver ve Cemal Paşa’yı hayatta bırakmış olduğunu yazmıştır (s. 305). Kitabın 1970’ler ve 1980’lerde gerçekleşen üçüncü Ermeni terör dalgası bakımından ilham kaynağı teşkil etme ihtimali akıl tutulmalıdır.

Erivan’da 25 Nisan 2023 tarihinde Nemesis teröristlerine adanan anıtın açılışını düşününce, akla bir Ermeni teröristi tarafından yazılmış olan bu kitap gelecektir. Böylesi bir anıtın açılmış olması, törene sanatçıların, akademisyenlerin ve Nemesis Operasyonu teröristlerinin torunlarının da katılmış olması ve bunun Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci döneminde gerçekleşmesi, radikal Ermeniler arasında terör sempatanlığının halen tehlikeli bir boyutta devam etmekte olduğunu göstermektedir.

Teröristlerin hatıraları için anıtlar inşa edilmesi türündeki girişimler, Ermenistan’da ve Ermeni diasporasında “düşman” algısı ve nefret hissinin bu halkın şuurunda ciddi ölçüde kökleşmesinin dışavurumudur. Radikal Ermenilerin bu kökleşmiş inançları, milli kimliğin nefret üzerine inşa edilmesi denilince, dünyadaki örnekler arasında Ermenistan’ı öne çıkarmaktadır.

Kaynakça:

Çelebi, Mevlüt. “İtalya’da Ermeni Terörü: İtalyan Basınında Sait Halim Paşa Suikastı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Güz 2022, S 106, 499.

Gunter, Michael M. *Armenian History and the Question of Genocide*, The United States: Palgrave Macmillan, 2011, 61-62.

Lewy, Guenter, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey – A Disputed Genocide*, The United States: The University of Utah Press, 2005, 137-139.

Mattei, Louis. “‘Droşak’ Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 50 (2015), 384-388.

AVİM, “Nemesis”in Kökenleri Ve Radikal Ermeni Milliyetçisi Terörizminin Arka Planı”, *Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)*, Analiz No: 2023/17, 25 Mart 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NEMESIS-İN-KOKENLERİ-VE-RADİKAL-ERMENİ-MİLLİYETÇİSİ-TERORİZMİNİN-ARKA-PLANI>

Özşavlı, Halil. “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu Taşnak- İttihat Ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 41 (2012), ss. 160-170.

Şıracıyan, Arşavir. *Bir Ermeni Bir Teröristin İtirafları*, Çeviren Dr. Kadri Mustafa Orağlı. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 1997.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERĐİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalıŐmaya dayalı araŐtırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araŐtırmacılar arasında disiplinler arası tartıŐmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 75 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araŐtırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağırısı **76. sayı** içindir. Makale son gönderim tarihi **15 Eylül 2024**'dür.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıŐ ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD İlişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayınlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayınlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları dergisinde yayımlanan makalelerde belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
 - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
 - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, Dergipark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
 - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
 - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
 - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
 - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
 - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşivle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : **Adres** :
Soyadı :
Telefon :
E-mail :

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 400 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 400 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 260 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 440 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı)
Derleyen: Ömer Engin LÜTEM	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / Turgut Kerem TUNCEL	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) /
British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine
Ömer Engin Lütem Konferansları 2023 / Editör: Alev Kılıç	200 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset /
Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • **Faks:** 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 **IBAN No:** TR960006200018100006296007

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ" and "CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below the navigation bar, there is a main content area featuring a large article titled "Gürcistan'daki Müslüman Toplulukları" with a sub-headline "AVİM'DEN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLARI - AZİZLİK HAKKINDA KİMLİK, İYİ YAŞAYET". The article text mentions "Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'de yaşayan müba arastirmalardan oluşan yazarlar tarafından yayımlanan Gürcistan'daki Müslüman Toplulukları" and lists authors "Aytekin İnanır, Zeynep Şayan" and the publisher "Anadolü Yayınları".

Below the main article, there are sections for "YORUMLAR" (Comments) and "ETKİNLİKLER" (Events). The "YORUMLAR" section includes a comment titled "DEMOKRATİK DEĞERLERİ KORUMAK İÇİN" and another titled "SÖZBİTEN DİSİPLİNİ BAKAN". The "ETKİNLİKLER" section lists events such as "EDİTÖR VE YAZARLARININ İZLENİMLERİ" and "GÜNCEL GELİŞMELER".

On the right side of the page, there is a sidebar with a search bar, a "AVİM DÜZEN" section with a "Düzenle" button, and a "AVİM BİLDİRİ" section with a "Bildiri" button. Below these, there is a "DUYURULAR" section with a "Duyuru" button. The sidebar also features a "Güncel" section with a "Güncel" button and a "Yeni" section with a "Yeni" button.

At the bottom of the page, there is a "RAPORLAR - KONFERANS KİTAPLARI" section with a "Raporlar" button. Below this, there is a "MONGOLIA ON THE EVE OF THE 15TH ASIA" section with a "Mongolia" button. At the very bottom, there is a "PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKISH" section with a "Projections" button.